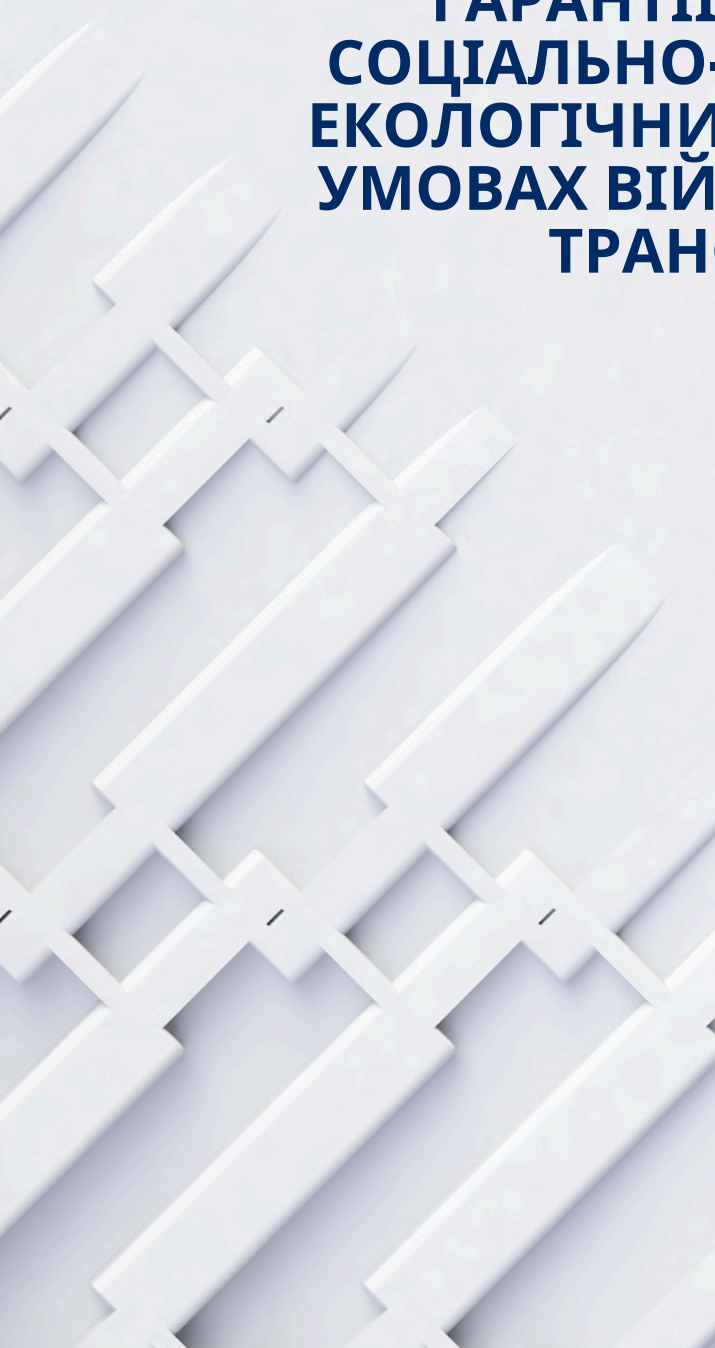

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІМЕНІ В.К. МАМУТОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

**ГАРАНТІЇ ДОТРИМАННЯ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА
ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В
УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОЇ
ТРАНСФОРМАЦІЇ**

КИЇВ
2024

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова Національної академії наук України»

ГАРАНТІЇ ДОТРИМАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА
ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ
ТА ПОВОЄННОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Київ
2024

УДК 342.7, 341.3, 341.3:[342.7:349.6]

Гар 20

Рецензенти:

доктор юридичних наук, професор Олюха В.Г.
доктор економічних наук, доцент Тарасевич О.В.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної установи «Інститут економіко-правових
досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
(протокол № 17 від 23.12.2024)

Гар 20 Гарантії дотримання соціально-економічних та екологічних прав людини в умовах війни та повоєнної трансформації: кол. моногр. / за заг. ред. чл.-кор. НАН України В.А. Устименка; НАН України, ДУ «ІЕПД імені В.К. Мамутова НАН України». – Електрон. дані. – Київ, 2024. 404 с.

ISBN 978-617-14-0359-8 (електронне видання)

Обґрунтовано, що права і законні інтереси людини мають бути покладені в основу формування і реалізації державної політики в умовах війни та на період повоєнного відновлення. Обґрунтовано, що ефективність нормативно-правового та науково-методичного забезпечення дотримання соціально-економічних та екологічних прав людини, особливо в умовах війни та повоєнної трансформації, залежатиме від повноти інтеграції у механізм державного управління та корпоративну соціальну практику підходів, передбачених концепцією бізнесу та прав людини. Обґрунтовано, що забезпечення дотримання соціально-економічних та екологічних прав людини має відбуватися із використанням різних комплексних правових засобів, які мають сприяти вирішенню низки проблем у досліджуваній сфері.

Колективна монографія відтворює наукові положення, аналітичні дані, наукову аргументацію та результати наукових пошуків колективу науковців ДУ «ІЕПД імені В.К. Мамутова НАН України», а також установ-партнерів – Інституту демографії та проблем якості життя Національної академії наук України, Інституту економіки промисловості НАН України, представлені у межах прикладного наукового дослідження на тему «Гарантії дотримання соціально-економічних та екологічних прав людини в умовах війни та повоєнної трансформації» (етап I – № держреєстрації 0123U101199, 02.01.2023 – 29.12.2023; етап II – № держреєстрації 0124U002104, 01.01.2024 – 31.12.2024).

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів юридичних і економічних спеціальностей закладів вищої освіти, юристів-практиків, працівників органів державної влади і місцевого самоврядування.

УДК 342.7, 341.3, 341.3:[342.7:349.6]

ISBN 978-617-14-0359-8 (електронне видання)

© ДУ «ІЕПД імені В.К. Мамутова
НАН України», 2024
© Автори розділів монографії, 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
------------	---

ЧАСТИНА 1. ГАРАНТІЇ ДОТРИМАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ: ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

РОЗДІЛ 1.1. Гарантування прав людини у сфері економічної діяльності як крос-секторальний маркер на шляху України до Європейського Союзу та досягнення Цілей сталого розвитку.....	8
---	---

РОЗДІЛ 1.2. Роль міжнародних партнерств у контексті повоєнного відновлення України та захисту соціально-економічних прав громадян....	62
---	----

РОЗДІЛ 1.3. Забезпечення поваги бізнесу до прав людини як невід’ємна складова відновлення, повоєнної трансформації та розвитку України.....	124
---	-----

РОЗДІЛ 1.4. Формування прожиткового мінімуму в контексті гарантій дотримання соціальних прав громадян: пріоритети вдосконалення правового регулювання кризь призму права Європейського Союзу	157
--	-----

РОЗДІЛ 1.5. Ринок праці та ринок освітніх послуг в Україні в умовах війни та повоєнного відновлення: правове забезпечення усунення дисбалансу	168
---	-----

РОЗДІЛ 1.6. Гарантії дотримання житлових прав людини в умовах війни та повоєнної трансформації	182
--	-----

РОЗДІЛ 1.7. Особливості захисту прав людини у сфері споживчого кредитування	216
---	-----

ЧАСТИНА 2. ГАРАНТІЇ ДОТРИМАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ: ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

РОЗДІЛ 2.1. Розвиток циркулярних промислових екосистем як основа відновлення екологічних прав людини та вирішення екологічних проблем, спричинених воєнними діями.....	226
--	-----

РОЗДІЛ 2.2. Забезпечення і реалізація екологічних прав у стратегіях державної політики та безпеки: виклики воєнного періоду	254
---	-----

РОЗДІЛ 2.3. Зелене відновлення промисловості у контексті створення об’єктивних передумов для реалізації конституційного права на безпечно для життя і здоров’я довкілля.....	266
--	-----

РОЗДІЛ 2.4. Державний моніторинг довкілля у системі гарантій дотримання екологічних прав людини під час війни та в повоєнний період.....	281
РОЗДІЛ 2.5. Державний облік у сфері управління відходами як гарантія дотримання екологічних прав людини в умовах війни та повоєнного відновлення.....	297
РОЗДІЛ 2.6. Правове забезпечення управління відходами від руйнувань у контексті забезпечення екологічних прав людини під час війни та в повоєнний період.....	307
РОЗДІЛ 2.7. Вплив мінного забруднення на стан навколишнього середовища та дотримання екологічних прав людини.....	322
ВИСНОВКИ	328
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	340

ВСТУП

Черговий звіт Європейської Комісії про прогрес України в рамках Пакета розширення ЄС, оприлюднений 30 жовтня 2024 року [1], засвідчує, що євроінтеграційний шлях нашої країни передбачає пошук відповідей на багато запитань, які є наслідком істотної, а часом і докорінної зміни системи правового забезпечення економічних, соціальних, екологічних, культурних та інших відносин, у центрі яких, насамперед, перебувають інтереси, насамперед, людини. Попередня оцінка проведених в Україні реформ, хоч і обнадіює, водночас ставить на порядок денний коректну інтеграцію цінностей Європейського Союзу у національні правові акти.

Якість життя людини є головною цінністю, філософією сучасних правових перетворень, основою для трансформації соціально-економічної системи, структурних змін у економічній політиці тощо. Зазначене набуває суттєво більшої ідеологічної ваги та практичного сенсу для України, оскільки саме вже зараз мають напрацьовуватися рішення та моделюватися майбутні сценарії розвитку суспільства, вирішення демографічних проблем, оновлення правової системи країни, особливо економічного законодавства.

Під час воєнного стану саме роль держави значно посилюється в усіх сферах життєдіяльності суспільства, що передбачає недопущення настання загроз соціально-економічному добробуту громадян в умовах надзвичайних екзистенціальних викликів. Спираючись на стійке законодавче поле можна досягти відчутних реформ, що наблизатимуть впровадження в Україні цінностей та принципів Європейського Союзу.

Проблематика забезпечення дотримання соціально-економічних прав людини, особливо в умовах війни та повоєнної трансформації, набуває ознак комплексності та справляє наскрізний вплив на різні сектори економіки. Адже низький рівень захисту прав людини та громадянина в Україні є одним із факторів посилення зовнішніх міграційних процесів із одночасною

інтеграцією наших співвітчизників у соціально-економічну сферу країн – реципієнтів. За попередніми оцінками Міністерства економіки України, протягом наступних десяти років державі доведеться додатково залучити 4,5 мільйона працівників на ринок праці [2]. Відповідно, держава має вжити всіх заходів, які б істотно підвищили ефективність системи гарантій дотримання соціально-економічних та екологічних прав людини, що сприятиме поверненню громадян України та, як наслідок, забезпеченню її повоєнного відновлення.

Оснoву прийняття відповідних стратегічних рішень мають скласти науково обґрунтовані пріоритети реформування національної правової системи, які спираються на ключові показники оцінки якості законодавчих змін, що знайшли вияв у тематичних розділах проекту Плану відновлення України, представленому для ознайомлення на Урядовому порталі, як-то «Права людини» та «Повернення громадян, які тимчасово переміщені, зокрема за кордон, та їх інтеграція в суспільно-економічне життя держави» [3], а також у межах розділу 7 «Людський капітал» Плану України, схваленого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18.03.2024 № 244-р [4].

Отже, зважаючи на вищевикладене, обґрунтування підходів, розробка пропозицій та рекомендацій щодо розв'язання проблем, пов'язаних із підвищенням ефективності системи гарантій дотримання соціально-економічних та екологічних прав людини з урахуванням загроз, зумовлених воєнними діями, та ризиків у період повоєнного відновлення є актуальним та своєчасним.

Монографія підготовлена авторським колективом у складі: **член-кореспондент НАН України Устименко В.А.** – вступ, розділи 1.4, 1.5, 1.7, висновки; **академік НАН України Е.М. Лібанова** – розділи 1.4, 1.5; **доктор юридичних наук Джабраїлов Р.А.** – розділи 1.4, 1.5, 1.7; **доктор юридичних наук Гудіма Т.С.** – розділи 1.4, 1.5, 1.7; **доктор юридичних наук Петруненко Я.В.** – розділ 1.2; **доктор юридичних наук Кірін Р.С.** – розділи

2.2, 2.3; кандидат юридичних наук Санченко А.Є. – розділ 1.1; кандидат юридичних наук Волкова А.О. – розділ 1.6; кандидат економічних наук Солдак М.О. – розділ 2.1; кандидат юридичних наук Сошников А.О. – розділ 1.7; кандидат юридичних наук Токунова А.В. – розділ 1.3; кандидат юридичних наук Трегуб О.А. – розділи 2.4, 2.5, 2.6, 2.7; молодший науковий співробітник Нестеров Г.Г. – розділ 1.5; здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії Шмигов М.О. – розділ 1.7.

ЧАСТИНА 1

ГАРАНТІЇ ДОТРИМАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ: ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

РОЗДІЛ 1.1

ГАРАНТУВАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК КРОС-СЕКТОРАЛЬНИЙ МАРКЕР НА ШЛЯХУ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА ДОСЯГНЕННЯ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Пріоритетність незмінних орієнтирів прав людини в загальному контексті нового виміру відносин між Європейським Союзом (як наднаціональним політико-економічним інтеграційним об'єднанням) та Україною підтверджено у Спільній заяві Президента України, Голови Верховної Ради України та Прем'єр-міністра України від 2 липня 2022 року щодо рішення Європейської Ради про надання нашій державі статусу кандидата на членство у ЄС [5]. У ній наголошується, що інтеграція України до Європейського Союзу (далі ЄС) є свідомим прагненням Уряду та громадян України, наріжним каменем демократичних змін та рушійною силою ключових реформ, заснованих на європейських цінностях. Таким чином лідери України від імені народу заявили про прихильність України статті 2 Договору про ЄС, згідно з якою Союз заснований на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенству права та поваги до прав людини, включаючи права осіб, які належать до меншин [6]. Вони зобов'язалися неухильно дотримуватися цінностей, які поділяють Україна та країни-члени ЄС, де панують плюралізм, недискримінація, толерантність,

справедливість, солідарність та рівність жінок і чоловіків. Вимоги щодо комплексної і повної реалізації Україною цих зобов'язань у межах Копенгагенських критеріїв щодо членства в ЄС набули конкретних обрисів унаслідок рішення Ради ЄС від 25 липня 2024 р. щодо відкриття переговорів між ЄС та Україною про вступ нашої держави до ЄС [7]. Підкреслимо, що Копенгагенські критерії вимагають, щоби держава-кандидат на вступ до ЄС мала зрілі суспільні інститути для забезпечення демократичного врядування та прав людини (політичні критерії), мала функціонуючу ринкову економіку (економічні критерії) й була здатна брати на себе зобов'язання, пов'язані з членством, у тому числі ефективно впроваджувати правила, стандарти та політику, що складають *acquis* ЄС як сукупність законодавства, а також дотримання цілей політичного, економічного та валютного союзу (членські критерії) [8]. З огляду на основоположність принципів поваги прав людини і сталого розвитку у діяльності ЄС, переговорний кластер «Основи процесу вступу до ЄС» (*Fundamentals*), що передбачає повне увідповіднення політики і законодавства України, зокрема, у рамках розділу 23 *acquis* ЄС «Верховенство права та основоположні права та свободи», й виконання економічних критеріїв членства [9], є першопочатковим і фінальним у переговорному процесі.

Важливо, що ЄС і Україна традиційно поділяють спільні європейські цінності, засновані на історичних зв'язках між ними та сукупності тих принципових засад, які вже більше семи десятиліть об'єднують вільні нації світу. З моменту здобуття незалежності та початку співпраці з Радою Європи (далі РЄ), ЄС і Організацією економічного співробітництва та розвитку (далі ОЕСР) Україна зробила багато важливих кроків для впровадження цих цінностей у свою політику, законодавство та практику, покращення захисту прав людини зокрема. Правові положення про повагу загальнолюдських демократичних цінностей з урахуванням складових змісту Міжнародного

біллю про права людини¹, основоположних конвенцій ООН і РЄ (передусім Європейської конвенції з прав людини (далі ЄКПЛ) і Європейської соціальної хартії (далі ЄСХ)) та Конституції України зазвичай становлять базові положення – у частині загальних принципів і поза ними – усіх міжнародних угод, які Україна укладає зі своїми іноземними партнерами з метою розвитку відносин у різних сферах і галузях.

Це рівною мірою стосується Угоди про партнерство та співробітництво між Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами та Україною 1994 р. (далі УПС) [10] та Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони 2014 р. (далі Угода про асоціацію) [11]. Ці договори між Україною та ЄС є визначальними для розвитку та вдосконалення взаємовигідного економічного, соціального, фінансового, цивільного, науково-технологічного та культурного співробітництва. Обидва договори охоплюють важливі для ЄС та України питання фундаментальних цінностей, що стосуються правил ведення бізнесу та інвестицій, заснування та діяльності компаній, забезпечення справедливих стандартів праці, надання послуг споживачам і руху капіталу.

Питання прав людини у сфері економічної діяльності, які протягом тривалого часу обстоюються ООН і закріплені в Порядку денному ООН у сфері сталого розвитку до 2030 р. (далі Порядок денний ООН) [12], Керівних принципах ООН з питань бізнесу та прав людини 2011 р. (далі Керівні принципи ООН) [13], оновленій Стратегії ЄС на 2011-2014 роки щодо корпоративної соціальної відповідальності [14], Рекомендації СМ/Rec(2016)3 Комітету міністрів РЄ державам-членам про права людини та бізнес [15], Новому стратегічному порядку денному ЄС на 2019-2024 роки [16], Європейській основі соціальних прав та Плані дій ЄС з її імплементації [17]

---

¹ Складовими Міжнародного біллю про права людини є Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. й Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р.

тощо, у загальному контексті та відповідним чином конкретизовано включено до текстів договорів і угод між ЄС, його країнами-членами та Україною.

Політико-правові та економічні відносини співпраці між Україною і ЄС в межах реалізації УПС, Угоди про асоціацію, Договору про енергетичне співтовариство та Угоди про спільний авіаційний простір, Політики Європейського зеленого курсу, Європейської політики сусідства та Ініціативи Східного партнерства, нової Програми ЄС для допомоги Україні «Ukraine Facility» на 2024-2027 рр. тощо, а також міжнародні зобов'язання щодо імплементації Порядку денного ООН з його Цілями сталого розвитку (далі ЦСР) створили потужне тло для оновлення та розроблення стратегічних політичних і відповідних законодавчих актів у сфері людського, економічного, соціального та екологічного розвитку України та зміцнення гарантій соціально-економічних і екологічних прав людини.

Безумовно, цей процес набув актуальності та особливостей з урахуванням надзвичайного впливу незаконної тимчасової окупації російською федерацією (далі рф) частини територій Донецької і Луганської областей та повної анексії нею Автономної Республіки Крим у 2014 р., її подальшої повномасштабної збройної агресії проти України у 2022 р. Запровадження воєнного стану в Україні відповідно до Закону України від 24.02.2022 р. № 2102 [18] викликало тимчасове, на період дії воєнного стану, обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина, передбачених статтями 30-34, 38, 39, 41-44, 53 Конституції України, а також прав і законних інтересів юридичних осіб у межах та обсягах, необхідних для забезпечення впровадження і реалізації воєнного стану. Це передбачено частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» 12.05.2015 р. № 389-VIII [19]. Дотримуючись юридично обов'язкових норм Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (далі МПГПП) та ЄКПЛ, Україна офіційно повідомила Генерального Секретаря ООН про тимчасовий відступ від своїх зобов'язань за МПГПП та ЄКПЛ у лютому 2022 року [20]. Відповідно до повідомлення Генерального Секретаря, з 1 березня

2022 року Україна тимчасово відступає від виконання деяких міжнародних зобов'язань, і це не становитиме порушення міжнародних угод [21].

Більшість із реформаційних політико-правових документів загальнонаціонального значення було ухвалено в Україні у 2019-2021 роках: Національна стратегія у сфері прав людини, Національна економічна стратегія на період до 2030 року, Концепція реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 р., Стратегія розвитку фінансового сектору України до 2025 року, Державна стратегія регіонального розвитку до 2027 року, Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату до 2030 року, Стратегія людського розвитку, ін.

Вивчення цих документів й аналіз їх реалізації з погляду забезпечення гарантій дотримання соціально-економічних та екологічних прав людини в Україні відповідно до конституційних принципів і норм та міжнародних зобов'язань нашої держави вбачається доцільним для виявлення особливостей та орієнтирів руху України на шляху до членства в ЄС (зокрема з урахуванням його перед-вступних вимог до країн-кандидатів [22]), та в ОЕСР й досягнення ЦСР. Принагідно зауважимо, що реалізація ЦСР спрямована на те, аби досягнення державами і суб'єктами господарювання економічного зростання, кероване державою та бізнесом матеріальне виробництво, споживання продуктів виробництва та інші види діяльності суспільства відбувалися з урахуванням здатності відповідних екосистем відновлюватися, долати проблеми екологічного забруднення та забезпечувати життєдіяльність теперішніх і майбутніх поколінь населення планети.

Серед об'єктивних аргументів на користь необхідності зміцнення поваги прав людини та гарантій їх дотримання в Україні є, зокрема й, висновки Звіту Програми розвитку ООН «Вихід із глухого кута: Переосмислення співпраці в умовах поляризованого світу» за 2023-2024 рр. про те, що в Україні гостро відчувається негативний вплив зниження рівня людського розвитку. Показник Індексу людського розвитку (включає оцінки усереднених досягнень за трьома

вимірами: довге і здорове життя, доступ до знань, гідний рівень життя) опустився до найнижчого рівня з 2004 року та становить 0,734, й Україна посідає 100 місце у загальному рейтингу зі 193 країн і територій світу [23, с. 280].

*Національна стратегія у сфері прав людини як політико-правова
рамка гарантій прав людини в сфері економічних відносин та питання її
дієвості під час війни*

Національну стратегію у сфері прав людини (далі НСПЛ) оновлено у 2021 р. з огляду на низку факторів, особливим з яких був вплив війни на загострення проблеми захисту прав і свобод людини. НСПЛ затверджено Указом Президента № 119/2021 [24] з метою вдосконалення діяльності держави щодо забезпечення гарантій дотримання прав людини та основних свобод, створення дієвих механізмів їх реалізації та захисту, вирішення системних проблем у двадцяти семи визначених сферах. Оновлена НСПЛ традиційно включає стратегічні напрями § 13 «Забезпечення права на працю та соціальний захист» та § 14 «Забезпечення права людини на охорону здоров'я», але до неї додано нові розділи і нові стратегічні напрями, доопрацьовано окремі розділи та вдосконалено моніторинговий механізм оцінки прогресу її виконання. Зокрема, додано – разом із іншими стратегічними напрямками державної політики щодо захисту прав людини в умовах збройної агресії РФ проти України – стратегічні напрями § 15 «Екологічні права людини та § 16 «Забезпечення дотримання прав людини в процесі ведення господарської діяльності», які безпосередньо відносяться до виміру БПЛ.

Запровадження політико-правової рамки гарантій прав людини у сфері економічної діяльності, окресленої у §§ 13, 15, 16 та ін. НСПЛ, здебільшого відповідає міжнародним зобов'язанням України, зокрема з виконання Порядку денного ООН та імплементації Керівних принципів ООН. Проте аналіз змісту § 16 НСПЛ доводить, що у формулюванні стратегічної цілі цього напрямку бракує спрямування на реалізацію Концептуальної основи І,

окресленої Керівними принципами, а саме – виконання обов’язку держави захищати права людини. Завдання § 16 передбачають посилення спроможності органів державної влади і органів місцевого самоврядування впроваджувати Керівні принципи ООН; підвищення обізнаності суб’єктів економічної діяльності та їх об’єднань, професійних спілок, інших інститутів громадянського суспільства про Керівні принципи ООН; сприяння оновленню суб’єктами економічної діяльності їхніх політик (зокрема, у сфері трудових відносин, захисту навколишнього природного середовища, персональних даних і прав споживачів, корпоративної соціальної відповідальності, запобігання корупції, протидії торгівлі людьми тощо) для забезпечення їх кореляції з Керівними принципами ООН та іншими відповідними міжнародними документами; забезпечення громадянам України доступу до судових, позасудових засобів захисту їх прав людини від порушень, що виникають у зв’язку з веденням економічної діяльності.

Але, фактично, перелічені завдання залишились лише формально закріпленими Указом Президента України. Жоден центральний орган виконавчої влади не отримав від Уряду України повноважень координувати та контролювати імплементацію стратегічного напрямку забезпечення прав людини у сфері економічної діяльності, перед відповідними органами державної влади України не поставлено конкретних завдань. Планом дій з реалізації НСПЛ на 2021-2023 рр. [25] (далі План дій) не передбачено заходів, які б співвідносилися з кожним із окреслених у § 16 завдань та з визначеними в ньому очікуваними результатами, відсутня державна матеріально-технічна підтримка дій держави та суспільства в цьому напрямі. Єдиний захід, внесений до Плану дій (під номером 59), передбачав проведення дослідження кращих зарубіжних практик імплементації Керівних принципів, що, безсумнівно, важливо, але далеко не відповідає усім наявним потребам суспільства в цій сфері. Результати цього дослідження та рішення щодо використання органами державної влади його результатів для подальших конкретних дій з виконання § 16 НСПЛ не оприлюднено [26].

Утім в умовах війни держава повинна бути вкрай зацікавленою та відповідальною у впровадженні Принципу 7 Концептуальної основи І Керівних принципів «Обов'язок держави захищати права людини», що спеціальним чином звертається до проблеми забезпечення дотримання прав людини суб'єктами економічної діяльності на вражених конфліктами територіях. Обов'язком держави у контексті Принципу 7 є, насамперед, недопущення участі суб'єктів економічної діяльності у вчиненні грубих порушень прав людини. Заходи Плану дій на виконання §16 НСПЛ мали б передбачати конкретні кроки посилення взаємодії держави з вітчизняними та зарубіжними суб'єктами економічної діяльності, які працюють в Україні. Таку взаємодію має бути спрямовано на допомогу суб'єктам економічної діяльності виявляти, оцінювати, запобігати і пом'якшувати пов'язані з порушеннями прав людини ризики, що на загальному фоні війни можуть спричинятися або спричиняються їхньою діяльністю або бездіяльністю та їхніми діловими відносинами, у тому числі в їх ланцюгах постачання.

Водночас необхідно було би передбачити заходи реагування органів влади по відношенню до суб'єктів економічної діяльності, які виявлятимуться причетними до грубих порушень прав людини та відмовлятимуться співпрацювати з державою в цілях виправлення ситуації. Серед таких заходів реагування має бути анулювання державної підтримки та допомоги, якими вони користуються, заборона доступу до отримання ними в майбутньому будь-якої державної підтримки та державних послуг, їх участі в державних закупівлях, державно-приватному партнерстві тощо. Іншими заходами, включеними до Плану дій для реалізації Принципу 7, повинні бути такі, що спрямовані на усунення ризику участі суб'єктів економічної діяльності у вчиненні грубих порушень прав людини, вдосконалення законодавства та правозастосовної практики і передбачати, крім іншого, введення та накладання, залежно від характеру порушення прав людини, цивільної, адміністративної та кримінальної відповідальності на винних суб'єктів економічної діяльності. Керівними принципами ООН наголошується, що за

умов збройного конфлікту всі такі заходи повинні доповнювати заходи з виконання державою зобов'язань за міжнародним гуманітарним правом та за міжнародним кримінальним правом.

На підставі вищенаведеного доводиться констатувати, що імплементація § 16 НСПЛ не відбулася, не призвела до виконання встановлених ним завдань і досягнення очікуваних результатів у справі забезпечення гарантій прав людини у сфері економічної діяльності [27], про що, серед іншого, свідчить значна кількість звернень громадян до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

До прикладу, опублікована у березні 2023 р. інформація Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини свідчить, що у 2022 р., під час дії воєнного стану, коли населення України є найбільш вразливим, до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі Уповноважений) надійшло 1744 повідомлень про порушення такої категорії соціально-економічних прав як права споживачів. Найбільшу їх кількість надіслано споживачами житлово-комунальних послуг. Вісімдесят відсотків із них стосувались питань вчасного отримання послуг з електро-, газо- та водопостачання належної якості. За результатами багатосторонніх обговорень, ініційованих Уповноваженим та підтриманих Програмою розвитку ООН в Україні у рамках глобального Проєкту «Належна обачність щодо прав людини в глобальних ланцюгах постачання: впровадження Керівних принципів ООН з питань бізнесу та прав людини для справедливого відновлення», представники Мінекономіки, Мінінфраструктури, Національного банку України, ПриватБанку, Держпродспоживслужби, НКРЕКП, НКЕК, Укртрансбезпеки, виконавчого органу Київської міської ради, громадських організацій, які опікуються захистом прав споживачів, експерти та науковці дійшли висновку про наявність підстав для посилення наявних і розроблення нових дієвих інструментів захисту прав споживачів, у тому числі на законодавчому рівні [28].

Ще однією з системних проблем, як наголошується у Щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за 2023 рік, є порушення суб'єктами економічної діяльності конституційного права працівників на своєчасне отримання винагороди за працю. Зокрема, зазначається, що станом на 01 січня 2024 року заборгованість із заробітної плати на підприємствах, які перебувають у сфері управління центральних органів виконавчої влади, становила 2,23 млрд грн (станом на 01 січня 2023 року вона складала 2,18 млрд грн). Висловлюється думка, що погашення заборгованості із заробітної плати на державних підприємствах можливе шляхом передбачення у Бюджетній декларації та Державному бюджеті України відповідних коштів на ці видатки, а також унесення змін до Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 р. № 2136-IX з метою розширення повноважень Держпраці України щодо здійснення позапланових заходів державного нагляду (контролю) за наявності такої заборгованості [29, с.138].

Ці приклади, спрямованість і зміст інших звернень громадян з питань захисту соціально-економічних прав людини від порушень з боку суб'єктів економічної діяльності, які опрацьовуються Секретаріатом Уповноваженого, і які під час особистого прийому громадян розглядає Представник Уповноваженого з соціальних та економічних прав [30] та виносить на обговорення у комітетах Верховної Ради України [31] й засіданнях міжвідомчих форматів (зокрема й публічних консультаціях щодо наслідків виконання рішень Конституційного Суду України у соціальній сфері [32]), переконують у важливості забезпечення належної імплементації стратегічного напрямку § 16 НСПЛ стосовно захисту прав людини у сфері господарювання. Зауважимо, згідно із Доповіддю Уповноваженого, у 2023 році його Секретаріатом опрацьовано 5508 письмових звернень та 6658 звернень на «гарячу лінію» Уповноваженого щодо порушення соціальних, економічних та культурних прав людини, відновлено права 18 847 осіб (зокрема за колективними зверненнями та ініціативно) [29, с. 125].

Отже, наразі наявна необхідність здійснення низки заходів для забезпечення дієвості НСПЛ, зокрема:

i) визначення та уповноваження Урядом України центрального органу виконавчої влади, що відповідатиме за імплементацію § 16 НСПЛ;

ii) перегляд положень НСПЛ, передовсім § 16, з урахуванням згаданих вище Керівних принципів ООН та Рекомендації CM/Rec(2016)3, відповідних вимог ЄС та ОЕСР із залученням усіх зацікавлених сторін;

iii) розроблення і затвердження комплексу конкретних заходів щодо імплементації § 16 НСПЛ із встановленими термінами та наданням достатньої ресурсної підтримки для забезпечення реалізації гарантій держави в цій сфері;

iii) системна та скоординована робота під керівництвом визначеного Урядом України центрального органу виконавчої влади з виконання заходів за участю органів влади, відповідальних за ухвалення рішень загальнодержавного і місцевого значення, інститутів громадянського суспільства, ділового і наукового середовища.

Апробованим закордоном – у більшості країн Європи, у країнах Азійсько-Тихоокеанського регіону та Південної Америки, ін. – об'єднуючим та ефективним форматом такої діяльності є спеціальний План дій у сфері бізнесу та прав людини [33, с. 145-169]. Впровадження таких планів дій передбачено з 2011 року Керівними принципами ООН та Стратегією ЄС на 2011-2014 роки щодо корпоративної соціальної відповідальності, з 2016 року – Рекомендацією CM/Rec(2016)3 про права людини та бізнес.

Ця діяльність має спрямовуватися на стимулювання суб'єктів економічної діяльності до соціальної відповідальності та запобігання порушенням суб'єктами економічної діяльності прав людини, зокрема і шляхом проведення інформаційно-методичної роботи з ними у питаннях аналізу їх впливу на права людини, застосування посиленої процедури належної обачності щодо прав людини в умовах війни. Настанови з належної обачності суб'єктів економічної діяльності щодо прав людини викладено у двох україномовних посібникових публікаціях Програми розвитку ООН –

«Поглиблена процедура належної обачності щодо прав людини для бізнесу за несприятливих обставин, спричинених конфліктом» 2022 р. [34] та «Навчальний посібник з належної обачності щодо прав людини» 2023 р. [35].

Водночас державі, суб'єктам економічної діяльності та інститутам громадянського суспільства слід працювати в напрямі усунення наслідків таких порушень прав людини шляхом:

- i) аналізу стану та вдосконалення законодавчої і регуляторної бази;
- ii) зміцнення системи заходів із розв'язання спорів і конфліктів між суб'єктами економічної діяльності та особами, чиї права порушено у ході або у результаті економічної діяльності, та поновлення порушених соціально-економічних й екологічних прав людини (зокрема й у межах виконання Національної стратегії розв'язання проблеми невиконання рішень судів, боржниками за якими є державний орган або державне підприємство, установа, організація, на період до 2025 року [36]). Функціонування такої системи має забезпечуватися через скоординовану та компетентну діяльність низки відповідних державних і недержавних органів та організацій (суди, установа Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, служба Урядової уповноваженої з гендерної політики, Національна служба посередництва і примирення, Контактний центр з відповідального ведення бізнесу при Мінекономіки, третейський суд, медіація тощо). До того ж, важливим компонентом такої системи є ефективні механізми розгляду звернень, скарг, претензій осіб, чиї права порушено, на операційному рівні на підприємствах, у компаніях, ін. для поновлення прав людини та усунення причин правопорушень;
- iii) активної інформаційно-просвітницької, правозахисної, експертно-аналітичної, моніторингової та навіть підприємницької (у затребуваному нині форматі соціального підприємництва) діяльності інститутів громадянського суспільства – профспілок та організацій роботодавців (включно й у ході соціального діалогу), правозахисних та інших неурядових організацій, наукових організацій. Зауважимо, що стимулювання участі інститутів

громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України визначено одним із пріоритетних напрямів (Напрямок 3) Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки [37]. Утім інформації про успіхи в досягненні очікуваних результатів його реалізації допоки не оприлюднено. Водночас важливим кроком є формулювання уточнених завдань за цим напрямом та їх пріоритизація у рамках Плану заходів з реалізації цієї Стратегії на 2025–2026 роки [38], які обговорено під час організованої Секретаріатом Кабінету Міністрів України координаційної онлайн-зустрічі з представниками інститутів громадянського суспільства 12 вересня 2024 року та які враховуватимуться під час поточного (жовтень–листопад 2024 р.) доопрацювання проєкту нового Плану заходів [39].

Відповідальна економічна діяльність з дотриманням соціально-економічних та екологічних прав людини як маркер здатності України до інтеграції в європейську соціальну ринкову та глобальну економіку

Широко застосовні в ЄС і державах з провідними економіками світу міжнародні та європейські правові норми і стандарти у сфері бізнесу та прав людини (щодо обов'язку держави гарантувати і захищати права людини, корпоративної відповідальності поважати права людини та забезпечувати доступ до захисту прав людини) мають просуватись та впроваджуватись в Україні не формально як данина модним інтеграційним і глобалізаційним трендам, але як сукупність заходів із забезпечення реалізації конституційних гарантій соціально-економічних та екологічних прав людини. Слідування цим міжнародним стандартам та їх впровадження в національну політику, правове регулювання і практику є надійним фарватером розвитку, що прискорить транзит вітчизняної економіки до стану соціальної ринкової та приведе нашу державу до сталого соціально справедливого добробуту, де, як намічено Порядком денним ООН «ніхто не залишається осторонь» [12]. Цілеспрямовані зусилля органів влади України щодо забезпечення узвичаєння соціально відповідальної економічної діяльності мають бути невід'ємною складовою

відновлення соціально-економічної системи нашої держави у повоєнний час. Ця необхідність має потенціал стати реальністю, адже українське суспільство за час руйнівної війни РФ вже набуло певного досвіду ініціатив бізнес-середовища і громадянського суспільства, що підтримуються державою. Й нині українське суспільство має підвищений запит на соціальну справедливість, що накопичений за десятиліття трансформаційних реформ різної спрямованості та якості, у які РФ повсякчас уносила дестабілізацію.

Розглядаючи проблематику щодо ролі держави як гаранта прав людини та ролі суб'єктів економічної діяльності як таких, що створюють можливості для їх реалізації, необхідно визнати, що відповідальність суб'єктів економічної діяльності поважати економічні та соціальні права людини й дотримуватися їх витікає із суспільної природи цих прав. Їх міжнародне визнання та нормативно-правове закріплення в Загальній декларації прав людини 1948 р. [40], Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. (далі МПЕСКП) [41], конвенціях Міжнародної організації праці, тощо, є консолідованою відповіддю на разючу соціальну нерівність, яка була притаманна буржуазному суспільству в період так званого «капіталізму вільної (стихійної) конкуренції» або «дикого капіталізму» XIX – початку XX століть. Підґрунтям для загальносвітового визнання соціально-економічних прав людини був усвідомлений вибір відповідальних «гравців» західного суспільства (бізнесу, інститутів держави і профспілок) на користь розвитку через соціальний компроміс, якого було досягнуто шляхом поступового – в міру залежності від рівня економічного розвитку держав – обмеження тривалості робочого дня, гарантування мінімального рівня оплати праці, пенсійного забезпечення, безкоштовного мінімального рівня освіти та інших відповідних прав і пов'язаних із ними гарантій.

Європейські стандарти соціальних і економічних прав людини, базовані на універсальних міжнародних стандартах і нормах, встановлено та юридично закріплено в європейських міжнародних договорах, насамперед у договорах РЄ – ЄКПЛ 1950 р. з протоколами до неї [42], Європейській соціальній хартії

1961 р. [43] та Європейській соціальній хартії (переглянутій) 1996 р. (далі ЄСХ(п)) [44] та ін. Їх інтегровано до *acquis* ЄС, зокрема Хартію основоположних прав ЄС (Розділ IV «Солідарність» (ст.ст. 27-38)) [45], що є складовою Договору про ЄС, усіх відповідних міжнародних угод і політик ЄС, документів ОЕСР, до національного законодавства європейських країн із урахуванням наявних у державах ресурсів, як це передбачено ст. 2 МПЕСКП. Ці європейські стандарти спрямовані на створення державами і суб'єктами економічної діяльності гарантій та можливостей людини реалізувати свої права та інтереси, які обумовлюють задоволення її потреб у соціальній та економічній сферах життя.

Нормами загального й європейського міжнародного права, Конституцією України (ст.ст. 24, 36, 42-50 та ін.) [46] та відповідними кодексами і законами нашої держави до цих прав людини, за забезпечення реалізації, дотримання та захист яких відповідають держава і суб'єкти економічної діяльності, віднесено такі: право на працю (ст. 6 МПЕСКП, ст. 4 ЄКПЛ, ст. 1 ЄСХ(п)); право на справедливі та сприятливі умови праці (ст. 7 МПЕСКП, ст. 2–4, 20 ЄСХ(п)); право створювати для здійснення і захисту своїх економічних та соціальних інтересів професійні спілки і вступати до них на свій вибір, право на страйки (ст. 8 МПЕСКП, ст. 5 ЄСХ(п)); право на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування (ст. 9 МПЕСКП, ст. 12 ЄСХ(п)); право на достатній життєвий рівень для кожної людини та її сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя (ст. 11 МПЕСКП, ст. 4, 31 ЄСХ(п)) тощо.

Стаття 1 Конституції нашої держави закарбувала «код» укладу її життєдіяльності, встановивши, що «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Всі складові цього «коду» є невід'ємними та рівновагомими імперативами, й за умов дисбалансу між ними або відмови від будь-якого з них держава ризикує піддатися руйнуванню. Адже це викликатиме підрив основ суспільної злагоди. Наукова думка наголошує, що сильна дієздатна держава не може існувати поза належними

гарантіями соціальних прав, й поза соціальним стрижнем немає суверенітету [47, с. 29]; встановлення стійкого та конструктивного консенсусу між суспільством, бізнесом, державою і громадянином та визначення ефективної моделі розвитку соціальної держави в умовах глобалізації є запорукою демократичного розвитку і побудови соціальної держави в Україні [48, с. 87]. Наголосимо, що академік НАН України В.К. Мамутов, обстоюючи розвиток національних господарсько-правових відносин, констатував, що соціальний прогрес у будь-якому суспільстві неможливий як без демократичних прав і свобод людини, так і без суспільного порядку, зокрема господарського, організованості, які забезпечуються і захищаються насамперед правовою державою [49, с. 212]. Відповідно, згідно з положеннями ст.ст. 5 і 6 Господарського кодексу України господарські відносини суб'єктів економічної діяльності в Україні повинні мати, крім іншого, соціальну спрямованість і не зашкоджувати людині та суспільству [50].

Рух України до членства в ЄС передбачає готовність нашої держави до інтеграції в устрій європейської соціальної ринкової економіки, який означає, що:

- i) мета забезпечення прав і свобод людини є вищою у порівнянні з метою отримання економічного прибутку;
- ii) державне та корпоративне управління є демократичним;
- iii) інтереси учасників ринкових відносин, користувачів економічних благ та загальні суспільні інтереси поєднуються;
- iv) відстоюється і застосовується принцип солідарності та відповідальності;
- v) більшість вигод/надлишків реінвестуються для досягнення Цілей сталого розвитку [51].

У цьому зв'язку очевидною є актуальність оновлення концептуальних засад соціально відповідальної економічної діяльності в Україні.

Роль Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року

Ухвалені Урядом України в 2020 році Концепція реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року (далі Концепція СВБ) [52] та План заходів з її виконання [53] стали першими в Україні системними політико-правовими документами, що в основному інкорпоровали міжнародно визнані та поширювані впродовж останніх п'ятдесяти років регули відповідальної ділової поведінки. Нині авторитет суб'єктів економічної діяльності у ринкових відносинах світового та регіонального рівнів базується не лише на прибутковості їх економічних операцій. Але їх конкурентоспроможність, життєздатність і авторитет обумовлюється ступенем досягнення неекономічних показників соціального змісту, що стосуються якості їхнього внеску у розвиток суспільства та збереження навколишнього природного середовища. Тому Концепція СВБ спрямована на впровадження у діяльність української держави та суб'єктів економічної діяльності міжнародних норм і стандартів щодо забезпечення їх ефективної взаємодії на основі поваги прав людини і врахування інтересів суспільства, взаємної відповідальності всіх учасників суспільних відносин із метою створення умов для соціально-економічного прогресу.

Розроблення та ухвалення Концепції СВБ мотивовано Порядком денним ООН, Глобальним договором ООН, Керівними принципами ООН, Декларацією ОЕСР про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства, включно з Керівними принципами щодо відповідального ведення бізнесу [54], *acquis* РЄ та ЄС (зокрема й Оновленою стратегією ЄС на 2011-2014 роки щодо корпоративної соціальної відповідальності [14]), ін. Приєднання України до названої Декларації ОЕСР в 2017 році стало потужним імпульсом просування в нашій країні засад соціально відповідальної економічної діяльності згідно з нормами міжнародного та європейського права. Важливо, що у Стратегії ЄС щодо корпоративної соціальної відповідальності у 2011 році вперше надано міжнародне юридичне визначення цього суспільного явища й, серед інших аспектів, окреслено роль органів

державної влади та інших зацікавлених сторін у діяльності з його укорінення і усталення. Так, встановлено, що корпоративною соціальною відповідальністю є відповідальність суб'єктів економічної діяльності за вплив їхньої діяльності на суспільство, що необхідною умовою реалізації цієї відповідальності є дотримання чинного законодавства і колективних договорів між соціальними партнерами, що суб'єкти економічної діяльності в тісній співпраці із зацікавленими сторонами повинні інтегрувати питання прав людини, соціальні, екологічні, етичні питання та питання прав споживачів у основну стратегію їх діяльності та операційну діяльність з метою максимізації створення спільної цінності для їх власників/акціонерів, інших зацікавлених сторін і суспільства в цілому, а також з метою виявлення, запобігання та пом'якшення їх можливого несприятливого впливу. Одночасно нормативне оформлення інституту соціально відповідальної економічної діяльності в Україні обумовлене і міжнародним стандартом ISO 26000:2010 «Настанови щодо соціальної відповідальності» 2010 р., що в 2020 р. набув статусу національного – ДСТУ ISO 26000:2019(ISO 26000:2010, IDT) [55; 56].

Запровадженою Концепцією СББ в українське правове поле введено поняття «соціально відповідальний бізнес» як добровільну відповідальну поведінку суб'єктів економічної діяльності за вплив їхніх рішень і дій на суспільство та навколишнє природне середовище, яка сприяє сталому розвитку суспільства, зокрема забезпеченню добробуту населення; враховує очікування суб'єктів економічної діяльності та суспільства і зміцнює довіру між бізнесом, суспільством і державою; відповідає національному законодавству і міжнародним нормам ділової поведінки. Норма соціальної відповідальності повинна бути інтегрована у корпоративну політику та функціонування суб'єкта економічної діяльності і передбачати:

- дотримання високих стандартів операційної та виробничої діяльності;
- впровадження контролю якості та публічної звітності і нефінансової звітності;

– дотримання соціально-економічних прав свого персоналу та інших осіб;

– мінімізацію екологічних ризиків і шкоди шляхом впровадження екологічно безпечних та енергозберігаючих технологій та ін.

Концепція накреслює три основні сфери розвитку СВБ: 1) охорона навколишнього природного середовища; 2) зайнятість населення; 3) розвиток трудових відносин. Вона передбачає перелік напрямів діяльності у кожній з них, яким має слідувати СВБ. Також Концепція СВБ визначає шляхи, якими слід рухатися державі для запровадження СВБ, передбачає ряд короткострокових і довгострокових результатів для національної економіки та показників для моніторингу ефективності її реалізації, уповноважує Національний контактний пункт з відповідальної ділової поведінки (створений при Міністерстві економіки України) сприяти поширенню практики СВБ.

З часу ухвалення Концепції інститут СВБ у нашій державі переживає становлення, але офіційного системного аналізу результатів цього процесу допоки, на жаль, немає. Адже згідно з Планом заходів з виконання Концепції СВБ Міністерство економіки України має підготувати перший огляд стану розвитку СВБ до кінця 2025 р., наступний огляд – до кінця 2030 р. Утім перебіг політико-правових та економічних подій і нові реалії в Україні та світі створюють підстави для оновлення цієї Концепції. Серед них, на наш погляд, такі:

– руйнівна війна РФ проти України, яка завдала значних втрат, бізнесу включно, і, крім іншого, змусила нашу державу тимчасово – на період воєнного стану – відступити від ряду міжнародних зобов'язань у сфері прав людини;

– досвід попередніх років з повномірної реалізації Угоди про асоціацію та інших міжнародних угод (включно угод з міжнародними фінансовими установами);

– наслідки пандемії Covid-19;

– набуття Україною в червні 2022 року статусу країни-кандидатки на вступ до ЄС, рішення ЄС 2024 року про початок переговорів і подальша діяльність щодо вступу, зокрема й у межах Програми ЄС «Ukraine Facility» на 2024-2027 рр.;

– початок діалогу про членство нашої держави в ОЕСР у жовтні 2022 року й підтвердження ОЕСР визнання України потенційним членом Організації в листопаді цього ж року, ратифікація у лютому 2023 року Угоди між Урядом України та ОЕСР [57] та ухвалення Програми ОЕСР для України на 2023-2027 рр. [58] з Планом заходів для її реалізації [59];

– подальший розвиток відповідної вітчизняної політико-правової бази та здійснення реформ одночасно в різних галузях у ході виконання міжнародних зобов'язань і досягнення ЦСР;

– формування нових норм і практики СВБ в Україні та світі.

Варто наголосити, що, на погляд експертів, потенційний вступ України до ОЕСР, яка заснована в 1948 році для допомоги реалізації Плану Маршалла щодо економічної реконструкції Європи після Другої світової війни, і яку називають «клубом успішних країн» (на який припадає понад 62% світового ВВП), буде потужним євроінтеграційним кроком для нашої держави. Як зазначають урядовці, поглиблення та посилення взаємодії з ОЕСР для України є одним із пріоритетів для трансформації економіки та сприяння її глибокій інтеграції у міжнародні ринки. Уряд проводить політику, спрямовану на впровадження міжнародних стандартів у різних сферах життєдіяльності відповідно до рекомендацій ОЕСР [60].

Програма ОЕСР для України на 2023-2027 рр. передбачає її участь у 24-х органах ОЕСР і забезпечення дотримання 76-ти правових інструментів ОЕСР та враховує складнощі політичного, соціально-економічного та екологічного стану України. Програмна робота буде здійснюватися у шести напрямках української політики: 1) економічне відновлення та стійкість інфраструктури; 2) екологічна сталість й енергетика; 3) оподаткування та фінансовий менеджмент; 4) належне управління і прозорість; 5) конкурентоспроможність

та ефективність регулювання; б) людський капітал, соціальний і культурний розвиток. Безсумнівно, успіх у виконанні цієї Програми та подальше прийняття України в ОЕСР буде важливим маркером готовності нашої країни до вступу до ЄС та сигналом для іноземних компаній про те, що Україна є перспективною «гаванню» для інвестицій та розвитку бізнесу. Це призведе до надходжень до бюджету нашої країни, які потрібні для повоєнної відбудови України, її зміцнення, забезпечення гарантування соціально-економічних прав населення та сталого розвитку. Варто зауважити, що оскільки правила і стандарти ОЕСР зазвичай враховуються ЄС при прийнятті ним політичних та правових рішень, Україна під час впровадження вимог ОЕСР, здійснюватиме реформи у різних галузях у відповідності з принципами, які сповідує ЄС, його правовими нормами і стандартами доброї практики.

Своєю чергою, Програма ЄС «Ukraine Facility» на 2024-2027 рр., яку запроваджено Регламентом Європейського Парламенту та Ради (EU) 2024/792 [61], також адаптована до безпрецедентних викликів України, що перебуває у стані війни. Вона структурована за трьома основними параметрами: 1) базові державні реформи, необхідні для прискорення економічного відновлення та зміцнення інституційної спроможності і громадянського суспільства; 2) економічні реформи за чотирма напрямками: посилення стійкості фінансових ринків; покращення якості управління державними активами та приватизація; зміцнення людського капіталу; підтримка розвитку бізнес-середовища, у тому числі через мобілізацію інвестицій у приватний сектор; 3) секторальний розвиток, спрямований на концентрацію ресурсів та зусиль для розвитку ключових галузей економіки, що мають національне значення і глобальний потенціал [62].

Отже, на наш погляд, оновлення Концепції СВБ має відбуватися із застосуванням комплексного підходу із залученням зацікавлених сторін (наукового середовища включно) та корелюватися з конституційними положеннями і планами щодо відновлення України [63] на основі нагальних потреб держави та, передусім, з урахуванням Керівних принципів ООН 2011

р., Декларації та Принципів Лугано 2022 р. [64], вищезгаданих Програми ОЕСР для України на 2023-2027 рр., Програми ЄС «Ukraine Facility» на 2024-2027 рр., чинними національними стратегіями та програмними документами, які впроваджуються в Україні у межах виконання міжнародних зобов'язань, рекомендацій та вимог у стратегічно важливих напрямках. Міністерству економіки України необхідно створити дієвий робочий орган для виконання цієї багатоаспектної та суспільно важливої роботи, аби виконати роль держави як гаранта прав людини.

Керівні принципи ООН мають бути одним із концептуальних орієнтирів структурного і змістовного оновлення Концепції, адже вони є цілісним трикутником поєднання засад щодо обов'язку держави захищати права людини, відповідальності суб'єктів економічної діяльності поважати права людини та доступу осіб до засобів захисту їх прав людини, порушених суб'єктами економічної діяльності. Поточній редакції Концепції бракує системності у впровадженні підходу з СВБ, адже вона лише частково співвідноситься з Керівними принципами ООН, незважаючи на те, що щонайменше двадцять чотири з тридцяти одного Керівного принципу розкривають сутність СВБ. Особливо це стосується необхідності імплементації Принципів 17 – 21 стосовно процедури належної обачності суб'єктів економічної діяльності щодо прав людини (*human rights due diligence*), яку згодом закріплено цілою низкою документів ОЕСР, що стосуються різних секторів економіки [65; 66; 67], а також юридично обов'язковими актами *acquis* ЄС, як-то: Директива (ЄС)2024/1760 про належну обачність у цілях корпоративної сталості 2024 р. [68], Директива (ЄС)2022/2464 про корпоративну звітність зі сталого розвитку 2022 р. [69], Регламент (ЄС)2019/2088 Європейського Парламенту та Ради 2019 р. щодо розкриття інформації, пов'язаної зі сталим розвитком, у секторі фінансових послуг [70], Регламент (ЄС)2017/821 Європейського Парламенту та Ради 2017 р., що встановлює зобов'язання належної обачності в ланцюгах постачання для імпортерів до ЄС олова, танталу та вольфраму, їх руд, і золота,

що походять із постраждалих від конфлікту регіонів та регіонів високого ризику [71] та ін. Застосування суб'єктами економічної діяльності процедури належної обачності щодо прав людини тим більше потрібне під час війни і повоєнного відновлення, адже за таких умов відповідальність держави та суб'єктів економічної діяльності щодо захисту та забезпечення соціально-економічних прав людини значно зростає. У цьому зв'язку під час оновлення Концепції СВБ слід спиратися на імплементаційний інструмент ООН «Поглиблена процедура належної обачності щодо прав людини для бізнесу за несприятливих обставин, спричинених конфліктом» 2022 р.

Водночас у цій Концепції необхідно передбачити *положення щодо здійснення* в контексті СВБ оцінки впливу економічної діяльності на права людини. Нині різними акторами суспільних відносин в світі застосовуються різні інструменти оцінки впливу економічної діяльності на окремі права людини або групи прав: Оцінка впливу на права людини (*Human Rights Impact Assessment (HRIA)*) [72], Оцінка ризиків для довкілля (*Environmental Risk Assessment (ERA)*) [73], комплексна Оцінка впливу на довкілля, соціальну сферу та здоров'я людини (*Environmental, Social, and Health Impact Assessment (ESHIA)*) [74] та ін. [75, с. 142-144].

Підкреслимо, що інструмент HRIA широко застосовується для оцінювання бізнес-проектів у різних сферах і різного масштабу та корпоративної відповідальності поважати права людини при імплементації державами Національних планів дій у сфері бізнесу та прав людини [76] на виконання Керівних принципів ООН. Принципи та методика виконання оцінки ERA схвалені майже всіма світовими державами. Директивою Ради ЄС 85/337/ЕЕС про оцінку впливу деяких державних і приватних проектів на довкілля [77] з 1985 року встановлено обов'язковість її здійснення з метою отримання відповідного дозволу на економічну діяльність, що потенційно може спричинити негативні екологічні наслідки. Різні уповноважені ЄС консультативні органи проводять ERA у відповідності до норм Директиви 2001/18/ЕС про навмисне вивільнення в навколишнє середовище генетично

модифікованих організмів 2001 року [78] та Регламентів (ЕС) № 1829/2003 про генетично модифіковані харчові продукти та корми 2003 року [79], (ЕС) № 1831/2003 щодо добавок для годівлі тварин 2003 року [80], (ЕС) № 1107/2009 про розміщення на ринку засобів захисту рослин 2009 року [81], ін. ESHIA має вирішальне значення, зокрема, для нафтогазових компаній, які бажають отримати доступ до нових бізнес-можливостей, отримати зовнішнє фінансування та ліцензії на свою діяльність, підвищити свою репутацію та забезпечити сталий розвиток. Корисним прикладом застосування ESHIA є Звіт про оцінювання стану дотримання *Environmental, Social, and Health* критеріїв південноамериканською компанією Vista Oil & Gas, Aleph Midstream, що підготовлений спеціальною багатонаціональною консалтинговою фірмою ERM (Environmental Resources Management) International Group Limited [82].

Важливо, що Міжнародні фінансові організації, Група Світового банку та Міжнародна фінансова корпорація (МФК) зокрема, підтримка яких є вкрай необхідною для України, теж керуються інструментами оцінки впливу на права людини, соціальну сферу, здоров'я громад і довкілля тих бізнес-проектів, у реалізацію яких вони інвестують. Застосування цих інструментів є допоміжним у досягненні фінансовими установами та їх клієнтами запроваджених МФК Стандартів діяльності щодо соціальної та екологічної сталості 2012 року [83], які становлять складову Концепції сталого розвитку МФК. Цікаво, що у 2009 році МФК запровадила спеціальне Керівництво щодо доброї практики оцінки впливу на здоров'я (*Health Impact Assessment (HIA)*) для визначення потенційного впливу на здоров'я громади в результаті економічної діяльності [84]. Це Керівництво доповнює інші діючі соціально та екологічно спрямовані інструменти оцінки впливу.

Україна є членом МФК з 1993 р., й розраховувати на подальшу системну і суттєву технічну допомогу та інвестиційну підтримку й змістовну співпрацю з МФК наша держава та приватний бізнес можуть за умови, що вони на ділі, виконуючи вимоги міжнародного права та застосовуючи міжнародні

стандарти, поділятимуть стратегічний підхід Світового банку та МФК. Ним, зокрема, передбачено, що люди повинні мати можливість подолати бідність і змінити своє життя на краще для спільного процвітання. Серед стратегічних пріоритетів МФК – вирішення пов’язаних зі зміною клімату проблем і забезпечення екологічної та соціальної сталості [85]. Поряд з іншим, МФК сприяє впровадженню європейських стандартів соціально відповідальної корпоративної політики, комплаєнсу та фінансової прозорості. Найактуальнішим свідченням цьому є Принципи Екватору (*EPs*) [86] як спільна основа для фінансових установ з визначення, оцінки управління екологічними та соціальними ризиками в проєктах. Ці Принципи ухвалено на основі стандартів Світового банку і МФК у 2003 р. і вчетверте переглянуто та оновлено в 2020 р. Понад 90 банків і фінансових установ - підписантів *EPs* добровільно зобов’язуються поважати права людини відповідно до Керівних принципів ООН, здійснюючи належну обачність щодо прав людини, а також підтримувати цілі Паризької угоди 2015 року та збереження біорізноманіття. Нині МФК реалізує в Україні спеціальну Програму економічної резильєнтності (*Economic Resilience Action Program for Ukraine*) [87]. Ця Програма створила архітектуру діяльності МФК щодо фінансової підтримки українських суб’єктів економічної діяльності приватної форми власності під час війни та у ході підготовки до етапу відновлення нашої держави. Водночас МФК разом із Урядом України визначатимуть пріоритети проєктів з реконструкції, які будуть виконуватися за участю приватного сектору. МФК сприятиме розвитку державно-приватного партнерства та надаватиме підтримку реформам у банківському та корпоративному секторах. Такі плани стратегічної та довгострокової співпраці між Україною й МФК є драйвером для обов’язкового опанування вітчизняними суб’єктами економічної діяльності стандартів групи установ Світового банку щодо оцінки впливу економічної діяльності на права людини, соціальну сферу і довкілля та застосування норм СВБ.

Наступним важливим завданням щодо вдосконалення Концепції СВБ є її узгодження з Національною стратегією в сфері прав людини, зокрема зі стратегічними напрямками § 13 «Забезпечення права на працю та соціальний захист», § 15 «Екологічні права людини» та § 16 «Забезпечення дотримання прав людини в процесі ведення господарської діяльності», а також з Національною економічною стратегією. Крім того, не менш важливим завданням є розвиток положень Концепції СВБ щодо повноважень Національного контактного пункту з відповідальної ділової поведінки стосовно його функціонування в якості державного позасудового механізму розгляду скарг осіб щодо порушень їх прав суб'єктами економічної діяльності, як це передбачено настановами ОЕСР і Концептуальною основою III Керівних принципів ООН щодо засобів захисту прав людини. Уже зараз Міністерству економіки України необхідно виконувати роботу з ретельного аналізу практики застосування Концепції СВБ через консультації з колом її виконавців та усіма дотичними стейкхолдерами, виявлення прогалин у поточному стратегічному плануванні і правовому регулюванні всіх сфер, які нею охоплені, аналізу наявних і необхідних ресурсів для її впровадження в більш досконалому та суспільно корисному форматі, що відповідає поточним потребам нашої держави, суб'єктів економічної діяльності та суспільства.

Наведені думки не окреслюють вичерпного переліку можливих покращень Концепції СВБ, але є лише основними загальними пропозиціями. Утім оновлення даної Концепції та перегляд Плану дій з її реалізації варті зусиль, адже виконання вимог щодо впровадження СВБ і більш широкої концепції «бізнес і права людини» будуть невід'ємною складовою інтенсивного процесу гармонізації українського законодавства та практики з правом і практикою ЄС та ОЕСР у ході повноцінного входження України до обидвох організацій та в динамічний, соціально-орієнтований європейський політико-правовий та економічний простір. Варто вивчити досвід ЄС та ОЕСР, а також держав із провідними економіками світу, які йдуть шляхом впровадження «розумної суміші» заходів (*«smart mix» of measures*)

національних і міжнародних, обов'язкових та добровільних, спрямованих на забезпечення соціально відповідальної ділової поведінки, як це передбачено Керівними принципами ООН [88]. Принагідно зазначимо, що цьогорічний Форум ООН з питань бізнесу та прав людини присвячено темі «Реалізація «*Smart Mix of Measures*» для захисту прав людини в контексті бізнес-діяльності» (25 - 27 листопада 2024 р.) [89].

Підстави, зарубіжний досвід та окремі інструменти стимулювання соціально відповідальної економічної діяльності

Порядок денний ООН підсилив вагомість міжнародних і національних зусиль та заходів заохочення суб'єктів економічної діяльності до соціально відповідальної поведінки. Він характеризує приватну економічну діяльність як одну з головних рушійних сил продуктивності, всеохопного економічного зростання та створення робочих місць і закликає всіх суб'єктів економічної діяльності задіяти творчий та інноваційний потенціал для вирішення завдань у царині сталого розвитку, дотримуючись трудових прав людини та стандартів охорони навколишнього середовища і здоров'я згідно з ЄКПЛ, конвенціями Міжнародної організації праці, іншими відповідними договорами і угодами, Керівними принципами ООН (пар. 67) [12].

Разом з тим, очевидно, що вже на час ухвалення Порядку денного ООН у багатьох державах світу, зокрема й європейських, соціально відповідальна економічна діяльність набула рис усталених норм цивілізованої ділової поведінки, котрі органічно перетікали у площину регулювання відносин на єдиному європейському та глобалізованому ринках. Цей феномен обумовлено високим рівнем розвитку суспільств цих держав, які свідомо діють та очікують від суб'єктів економічної діяльності, незалежно від їх розмірів, обсягів капіталу і галузі, соціально відповідального ставлення до організації їх діяльності, її ведення та результатів, що не повинні спричиняти негативного впливу на людей і довкілля; якістю взаємовідносин між суспільством (місцевими громадами включно), діловим середовищем і державою, що базуються на цінностях поваги прав людини, демократії та верховенства

права. У низці інших держав розвиток соціально відповідальної ділової поведінки спричинено впливом глобалізації. Його спонукають прихід на національні ринки зарубіжних і багатонаціональних компаній, поширення застосування міжнародних угод про економічні відносини та вільну торгівлю, а також входження держав у інтеграційні об'єднання на кшталт ЄС й міжнародні організації як-от ОЕСР, їх взаємодія з міжнародними – глобальними та регіональними – фінансовими установами (Світовий банк, Міжнародна фінансова корпорація, Європейський банк реконструкції та розвитку, ін.).

Зазначимо, що європейськими державами зі сталими традиціями соціально відповідальної економічної діяльності, як свідчать авторитетні зарубіжні дослідження [90], є, наприклад, Велика Британія, Швеція, Данія, Фінляндія, ін. У них доводиться, що шведські підприємці почали практикувати певну форму соціальної відповідальності вже у XVII - XIX століттях, коли вони прагнули відігравати помітну роль у житті місцевих громад [90, с. 103-123]. У Фінляндії прозорість економічної діяльності (як одна з принципових характеристик соціальної відповідальності) є вродженою культурою, що дає позитивний результат для суспільства і дозволяє фінським підприємцям комфортно працювати також і в інших потужних країнах світу [90, с. 73-102]. У Великій Британії, як вказують науковці, практика соціально відповідального підприємництва зародилася перед і під час Індустріальної революції та застосовується вже понад 200 років.

Окремо розглядаючи досвід Великої Британії, який висвітлюється зарубіжними дослідниками, слід звернути увагу на помітну роль держави у стимулюванні соціальної відповідальної економічної діяльності у середині країни та за її межами [90, с. 11-35; 91]. Уряди Великої Британії прямо чи опосередковано беруть участь у різних аспектах її просування, інституалізації та глобалізації. Наприклад, два різних уряди М. Тетчер (консерватори, 1979-1991) і Т. Блера (лейбористи, 1997-2007) значно сприяли зміцненню правил щодо соціальної відповідальності у господарюванні. Відповідно,

Парламентом Великої Британії у 1970 - 1976 рр. ухвалено закони про рівну оплату праці (1970 р.), про здоров'я та безпеку на роботі (1974 р.), про заборону дискримінації за ознакою статі (1975 р.), про расові відносини (1976 р.). Через вплив ЄС Уряд Великої Британії інтегрував у національне законодавство норми директив ЄС, і Парламент ухвалив закони про заборону дискримінації осіб з інвалідністю (1995 р.), про захист персональних даних (1998 р.), про права людини (1998 р.), про публічну інформацію (1998 р.), ін. Уряд Т. Блера прагнув забезпечити серйозне ставлення британських компаній до їх соціальної відповідальності. У 2000 р. Урядом було призначено першого в світі Міністра з питань корпоративної соціальної відповідальності д-ра К. Хауеллса, запроваджено державні програми, що передбачали залучення та підтримку суб'єктів економічної діяльності у вирішенні широкого кола питань: модернізація діяльності самого Уряду та його діалогу з бізнесом, особливо з малими і середніми підприємцями, та іншими зацікавленими сторонами з метою узгодженості діяльності, запровадження кодексів доброї практики та спільних дій щодо їх застосування, просування успішних бізнес-кейсів і відзначення досягнень суб'єктів економічної діяльності, відновлення та розвиток їх навичок, сприяння підвищенню обізнаності про соціально відповідальну економічну діяльність, відповідні облік і звітність, направлення інвестицій у розвиток соціально відповідальної економічної діяльності в бідних районах, зміцнення міжнародного співробітництва, ін. Велика Британія була першою країною, яка у відповідності до Керівних принципів ООН у вересні 2013 року запровадила Національний план дій у сфері бізнесу та прав людини, який оновлювався в 2016 році. У вересні 2024 року її Уряд оголосив тендер на проведення національної базової оцінки стану дотримання прав людини в сфері бізнесу для розробки подальших заходів у цій сфері [92]. Отже, натеper правила соціально відповідальної економічної діяльності є частиною національного законодавства і звичайної ділової практики суб'єктів економічної діяльності Великої Британії, що застосовується на теренах країни та в інших країнах, в ланцюгах постачання компаній. Ці правила і традиції

трансформуються разом із національними і глобалізаційними політичними та ринковими процесами, втім зберігаючи пріоритет гарантування соціально-економічних та екологічних прав людини в економічних відносинах.

У різних європейських державах така практика розвивалася, регулювалася і застосовувалася по-різному з огляду на національні традиції суспільних відносин та їх унормування й, крім іншого, на тривалу відсутність міжнародно-правового визначення поняття соціальної відповідальності у економічній діяльності та її чіткого правового регулювання. Згадані вище Керівні принципи ООН, Стратегія ЄС щодо корпоративної соціальної відповідальності, а також правові інструменти РЄ, ОЕСР, МФК та ін., відповідні акти ЄС забезпечують узгодженість та системність просування, стимулювання і впровадження соціально відповідальної економічної діяльності. Вивчення прийнятих урядами європейських держав Національних планів дій у сфері бізнесу та прав людини (як імплементаційних документів) доводить їх спрямованість на забезпечення гарантування державами прав людини, зокрема й шляхом створення основ, умов і стимулів для соціально відповідальної ділової поведінки [93; 94; 95].

Засади розподілу ролей держави, суб'єктів економічної діяльності та зацікавлених сторін у справі сприяння розвитку та усталення соціально відповідальної ділової поведінки

Стратегія ЄС щодо корпоративної соціальної відповідальності окреслює роль органів державної влади і суб'єктів економічної діяльності у цьому контексті. Наголошується, що розвитком соціальної відповідальності повинні опікуватися самі суб'єкти економічної діяльності. Тоді як органи державної влади повинні відігравати допоміжну роль, віддаючи пріоритет розумному поєднанню заходів із саморегулювання і взяття суб'єктами економічної діяльності добровільних зобов'язань та, за необхідності, додаткового державного регулювання, наприклад, з метою сприяння прозорості та доброчесності, створення ринкових стимулів для відповідального ведення бізнесу та забезпечення корпоративної підзвітності. Крім того, органи

державної влади можуть сприяти розробленню загальних та секторальних принципів і керівництв, які створюватимуть тло для більш рівних умов діяльності суб'єктів економічної діяльності та допомагатимуть у здійсненні оцінки їхньої корпоративної політики та ефективності крізь призму їх сталості, відповідності ESG-критеріям зокрема, з використанням відповідних інструментів (HRIA, ERA, ESHIA, ін). До того ж, органи державної влади мають сприяти розв'язанню спорів у позасудовому та судовому порядку для захисту прав осіб, чий права порушено суб'єктами економічної діяльності.

Зокрема, як демонструє практика, державні органи можуть відкривати і забезпечувати роботу спеціалізованих допоміжних консультативних офісів (*Help-desk*) та Національних контактних пунктів з надання інформаційно-методичної та іншої підтримки у справі відповідального ведення економічної діяльності. Зауважимо, що Національні контактні пункти з відповідального ведення бізнесу, які створюються державами відповідно до Декларації ОЕСР, уповноважено також і на виконання ролі державних позасудових механізмів розгляду скарг, претензій осіб, чий права порушено суб'єктами економічної діяльності. Їх налагоджена діяльність сприяє реалізації гарантій захисту соціально-економічних прав людини.

Також, Стратегія окреслила і роль зацікавлених сторін – профспілок, організацій громадянського суспільства, споживачів та інвесторів – у стимулюванні соціально відповідальної економічної діяльності. Мотивуюча роль профспілок та організацій громадянського суспільства полягає в їхній конструктивній співпраці з підприємствами, компаніями, іншими суб'єктами економічної діяльності (зокрема – для профспілок й у рамках соціального діалогу, колективних угод та договорів) для спільного пошуку рішень щодо розв'язання тих проблем, які вони виявили, та відновлення порушених прав людини. Споживачі та інвестори здатні стимулювати покращення ринкових позицій соціально відповідальних суб'єктів економічної діяльності через збільшення споживання їх товарів і послуг та вигідні інвестиційні рішення. Водночас, й органи державної влади та інші зацікавлені сторони повинні

демонструвати соціальну відповідальність у їхніх відносинах із суб'єктами економічної діяльності.

*Фінансові важелі стимулювання соціально відповідальної
економічної діяльності*

Дослідження чинників стимулювання соціально відповідальної економічної діяльності доводять вагому роль фінансових важелів, які використовують державні та недержавні установи з надання фінансових послуг (страхування, кредитування, фінансовий лізинг, гарантування інвестицій, факторинг, залучення коштів і банківських металів, що підлягають поверненню, ін.). Державне гарантування дотримання ними соціально-економічних прав людини здійснюється через встановлення правових засад їх функціонування, відповідних законодавчих вимог до їх діяльності, здійснення державного регулювання та нагляду за такою діяльністю, а також захисту прав їх клієнтів.

Роль фінансових установ у стимулюванні соціально відповідальної економічної діяльності визначається тим, що вони є складовою інституційного механізму перерозподілу фінансових ресурсів в економіці країни і, здійснюючи свою економічну діяльність у соціально відповідальний спосіб, мають можливість встановлювати відповідні умови своїм клієнтам. Нині на міжнародному ринку фінансових послуг умови їх отримання все більше орієнтовано на підтримку сталого розвитку і соціальної відповідальності та на перешкодження недоброчесній практиці, що руйнує підвалини здорової конкуренції, й на запобігання порушенням прав людини, зокрема й на безпечне для життя і здоров'я навколишнє середовище. Міжнародними нормативними засадами такого підходу є комплекс принципів, які розроблено у рамках започаткованої у 1992 році «Фінансової ініціативи» Програми ООН з довкілля (далі UNEP FI) та добровільно впроваджуються фінансовими установами, а саме: Принципи відповідального інвестування 2006 р. (далі UN PRI) [96], Принципи сталого страхування 2012 р. (далі UN PSI) [97] та

Принципи відповідального банкінгу 2019 р. (далі UN PRB) [98]. Додатково, у контексті дотримання принципу верховенства права у частині доброчесності і прозорості діяльності фінансових установ, важливими є, зокрема, Вольфсберзькі принципи із протидії відмиванню доходів у приватному банківському секторі 2012 р. [99], Вольфсберзькі стандарти прозорості платежів 2017 р. [100] та ін. Усі вищеназвані Принципи слугують глобальною основою для відповідних галузей та видів фінансових послуг, яка спрямована на визначення, оцінку та управління екологічними, соціальними та управлінськими ризиками і можливостями на основі критеріїв ESG (*Economic, Social and Governance*) [101] та звітування про результати діяльності установ - надавачів різних фінансових послуг.

Так, шість UN PRI передбачають обов'язок інвесторів приділяти належну увагу ESG аспектам під час ухвалення рішень щодо фінансування бізнес-проектів, якщо вони хочуть виконати свій фідучіарний (або еквівалентний) обов'язок, адже ці аспекти здатні впливати на ефективність інвестиційних портфелів. Зауважимо, що серед інвестиційних продуктів нині пропонуються, наприклад, облігації сталого розвитку, пов'язані зі сталим розвитком облігації, соціальні, гендерні, блакитні та зелені облігації, зелена секюритизація, ін. [102]. Метою чотирьох UN PSI є забезпечення якісного та надійного захисту від ризиків у сферах ESG. Вони відображають візію такого світу, що усвідомлює ризики і довіряє страховій галузі, яка з повною мірою відповідальності відіграє свою роль у створенні здорового, безпечного, резильєнтного і сталого суспільства. UN PSI є частиною критеріїв страхової галузі щодо індексів сталості *Dow Jones* та *FTSE4Good*. Страхова галузь є прикладом проактивного підходу до екологічної сталості, пропонуючи зелене страхування для управління ризиками зміни клімату та їх зменшення. Завдяки шістьом UN PRB банківські установи вживають заходів для узгодження своїх головних стратегій, процесу прийняття рішень, кредитування та інвестування з ЦСР і міжнародними угодами, зокрема Паризькою кліматичною угодою 2015 р. Своєю чергою, десять раніше згаданих Принципів Екватора (EPs) є

добровільним кодексом відповідальної поведінки фінансових установ і нормативною рамкою управління ESG-ризиками у бізнес-проектах, що глобально застосовується до всіх секторів промисловості та до п'яти фінансових продуктів: 1) консультаційні послуги з проєктного фінансування; 2) проєктне фінансування; 3) корпоративні кредити, пов'язані з проєктами; 4) бридж-кредити; 5) рефінансування, пов'язане з проєктами, і фінансування придбання, пов'язаного з проєктами.

Наголосимо, що з огляду на невід'ємність соціального виміру сталого розвитку, UNEP FI надає ваги просуванню прав людини, зокрема соціальних, у якості мейнстріму в діяльності фінансових установ для забезпечення її узгодженості з трьома основоположними цінностями ООН – права людини, інклюзія/залученість та гендерна рівність. Це закріплено в її Стратегії з соціальних прав і прав людини [103]. Відповідно, як зазначається UNEP FI, фінансові установи узгоджують їхні політики та практику з Керівними принципами ООН, інтегруючи соціальні аспекти та питання прав людини у своє цілепокладання та застосовуючи процедури з належної обачності (*due diligence*) з метою виявлення, уникнення, пом'якшення та усунення соціальних ризиків і ризиків щодо прав людини у портфелях своїх послуг. Через умови та критерії надання послуг вони мають стимулювати таких суб'єктів економічної діяльності й такі проєкти, які в результаті покращуватимуть фінансове здоров'я, сприятимуть соціальній інклюзії, гідній праці й соціальній справедливості, особливо по відношенню до найбільш вразливих осіб і соціальних груп, аби ніхто в суспільстві не залишився поза увагою [104].

Про впливовість інноваційних міжнародних добровільних, узгоджених з Керівними принципами ООН, ініціатив фінансових установ із відповідальної економічної діяльності свідчить те, що UNEP FI нині об'єднує понад 400 членів - банківських, страхових та інвестиційних установ і понад 100 допоміжних установ, які каталізують активність у всій фінансовій системі світу для формування агенди зі сталого фінансування та забезпечення більш сталої глобальної економіки. Зокрема, за даними Глобального договору ООН,

понад 1500 інвестиційних установ стали підписантами UN PRI з активами в управлінні близько 62 трлн дол. США [105]. UN PSI є найбільшою спільною ініціативою ООН і глобальної страхової індустрії, яка налічує майже 300 членів [97]. UN PRB об'єднують понад 330 банків-підписантів (включно з АБ «Укргазбанк»), що представляють переважну половину світової банківської галузі [106].

Реалізація цих та інших прогресивних глобальних ініціатив суб'єктів економічної діяльності справляє значний вплив на динаміку і політико-правове унормування сталих суспільних відносин. Адже вона сприяє визначенню необхідного політичного курсу і вдосконаленню або розробленню відповідного нормативно-правового регулювання на глобальному міжнародному, європейському та національному рівнях, а також своєю мірою забезпечує ефективне впровадження останніх, таким чином здійснюючи внесок у гарантування соціально-економічних прав людини.

Гарантування дотримання прав людини через умови контрактів між органами державної влади та суб'єктами економічної діяльності

Досвід держав із досягнення ЦСР, впровадження Керівних принципів ООН та правил ОЕСР, Нового стратегічного порядку денного ЄС на 2019-2024 рр. зокрема, доводить, що одним із ефективних чинників гарантування державою прав людини є стимулювання соціально відповідальної ділової поведінки шляхом такого правового регулювання, що передбачає внесення спеціальних умов щодо прав людини, екології, сталого розвитку в цілому до змісту контрактів (договорів, угод) між органами державної влади і суб'єктами економічної діяльності та контроль за дотриманням таких умов.

До прикладу, цей підхід застосовується до процесу укладення контрактів у сфері публічних закупівель. Адже купуючи «розумно», замовники публічних закупівель можуть сприяти можливостям працевлаштування, підвищенню кваліфікації працівників, гідній праці, соціальній інтеграції, гендерній рівності та недискримінації, доступності, безбар'єрності - дизайну для всіх, етичній торгівлі, ін. та прагнути досягти

дотримання соціальних стандартів у більш широкому полі суспільних відносин. Вплив соціально відповідальних закупівель може бути особливо значним стосовно окремих товарів, робіт і послуг, оскільки замовники публічних закупівель займають велику частку ринку у секторах охорони здоров'я, соціальних послуг, транспорту, цивільного будівництва, ін. За даними європейських експертів, замовники публічних закупівель є основними інвесторами в Європі, витрачаючи понад 14% валового внутрішнього продукту ЄС [107, с. 6].

ЄС розширив можливості використання публічних закупівель для досягнення соціальних, екологічних та інноваційних цілей шляхом прийняття Директиви 2014/24/ЄС про публічні закупівлі товарів, послуг і робіт 2014 р. [108]. У статті 18(2) цієї Директиви міститься «обов'язкова горизонтальна соціальна клаузула», що вимагає від держав-членів ЄС забезпечити дотримання екологічного, соціального і трудового законодавства під час виконання державних контрактів. Директива передбачає сприяння участі малих і середніх підприємств та підприємств соціальної економіки у публічних закупівлях, а також застосування до учасників тендеру вимог щодо зобов'язання наймати працівників із обмеженими можливостями або працівників із вразливих верств та/або груп населення, сприяти соціальній інтеграції, недискримінації та гендерній рівності, ін.

Як свідчать виконані для Європейської Комісії та Європейського Парламенту спеціальні дослідження, як-от: «Забезпечуючи функціонування соціально відповідальних державних закупівель – 71 приклад хорошої практики» 2020 р. [109], «Закупівлі заради соціального впливу – передовий досвід з усього ЄС» 2020 р. [110], «Соціальний вплив публічних закупівель. Чи може ЄС зробити більше?» 2023 р. [111], держави-члени ЄС, транспонуючи норми цієї Директиви в національне законодавство, напрацьовують різну правозастосовну практику. У багатьох державах розроблено та апробовано національні моделі використання спеціальних соціально-орієнтованих клаузул на всіх етапах процесу закупівель – на підготовчому етапі, етапі

закупівлі та етапі після закупівлі. Наприклад, у межах міждержавного шведсько-фінського проєкту «*Employment Through Procurement*» таку клаузулу запровадили як інструмент створення робочих місць [110, с. 141-142]. У столичній області Нант Франції у 2017 році було запроваджено Схему сприяння відповідальним закупівлям (*Responsible Purchasing Promotion Scheme*) з метою узгодження застосовуваних з 2001 р. численних ініціатив і укорінення практики включення соціальних та екологічних умов до закупівельної діяльності й сприяння підтримці малих та середніх підприємств [107, с. 13]. У інших країнах-членах ЄС умови тендерів та контрактів з публічних закупівель включають, зокрема сприяння справедливим умовам та оплаті праці, соціальній інклюзії, повазі прав людини та етиці у ланцюгах постачання, гендерній рівності, рівності поколінь, доступності, створення можливостей працевлаштування для людей, які знаходяться на відстані від ринку праці (*people with a distance to the labour market*), а також корисність діяльності виконавця публічного замовлення для розвитку економічно неблагополучних регіонів тощо. У цілому ж, хоча транспозиція Директиви не є гомогенною в різних державах і навіть у різних регіонах усередині держав, тим не менш, її прийняття спричинило зміни в законодавстві та практиці ЄС і його держав-членів на користь гарантування соціально відповідальної ділової поведінки.

Важливо зазначити, що і сам ЄС виконує директиву 2014/24/ЄС у межах його міжнародних угод. Так, у низці угод про Зону вільної торгівлі з третіми країнами ЄС надав доступ до свого ринку публічних закупівель для певних робіт, поставок, послуг і економічних операторів на умовах відповідальної економічної діяльності. Ці угоди містять спеціальні розділи про публічні закупівлі. Угода про асоціацію є однією з таких угод і включає Розділ 8 «Публічні закупівлі». Його стаття 148, визначаючи цілі публічних закупівель, встановлює, що «Сторони визнають внесок прозорого, недискримінаційного, конкурентного і відкритого тендерного процесу у сталий економічний розвиток і встановлюють у якості своєї мети ефективно, взаємне і поступове

відкриття відповідних ринків закупівель». Стаття 151 унормовує питання про основні стандарти, що регулюють процес укладення державних контрактів, зазначаючи, що ці «основні стандарти походять безпосередньо з правил та принципів публічних закупівель, які регулюються *acquis* ЄС у сфері публічних закупівель, зокрема принципи недискримінації, рівного ставлення, прозорості та пропорційності» [11].

Публічні закупівлі є стратегічним інструментом ефективного та сталого вкладання державних коштів для гарантування реалізації прав людини. Й для більш комплексного підходу до сталості публічних закупівель традиційні соціальні вимоги при їх проведенні можна органічно поєднувати з екологічними «зеленими» [112] і «циркулярними» [113] критеріями та закупівлею інновацій [114]. Соціально відповідальні публічні закупівлі допомагають органам державної влади надавати громадянам якісні послуги і товари, отримувати додаткові соціально-економічні та репутаційні переваги навіть за обмежених бюджетів.

Не менш важливим та ефективним інструментом держави для гарантування реалізації прав людини є стимулювання соціально відповідальної ділової активності шляхом *використання положень із спеціальними умовами в інвестиційних угодах* між державами та суб'єктами економічної діяльності. Відомо, що позитивний вплив приватних інвестицій може включати, наприклад, створення нових робочих місць та отримання доходу працівниками для гідного життя, покращення основних державних послуг тощо. Негативні наслідки можуть виникати, серед іншого, у зв'язку з бізнес-проектами, які спричиняють тимчасове або безповоротне переміщення людей із місць їх постійного проживання без отримання їхньої згоди та компенсації їхніх втрат; шкоду навколишньому середовищу, об'єктам культурної спадщини або будь-яким ресурсам.

Для запобігання таким проблемам і сприяння забезпечення сталості інвестиційної діяльності в ООН розроблено та просувається на міжнародному рівні Керівництво для учасників переговорів щодо укладення інвестиційних

угод «Принципи відповідальних контрактів: інтеграція управління ризиками для прав людини в переговори щодо угод між державою та інвестором» 2011 р. [115]. Це Керівництво включає десять принципів й є додатком до Керівних принципів ООН. Десять принципів інтегрування питання управління ризиками щодо прав людини у переговори щодо інвестиційних угод передбачають такі вимоги:

1. Сторони угод повинні мати належні знання та враховувати під час переговорів вплив інвестиційних проєктів на права людини.

2. Положення угод про відповідальність суб'єктів економічної діяльності щодо попередження та пом'якшення ризиків для прав людини, пов'язаних з інвестиційним проєктом і його реалізацією, повинні бути уточнені та узгоджені до завершення процесу укладення угод.

3. Законодавча база і стандарти, що регулюють виконання інвестиційного проєкту, повинні містити норми щодо запобігання, пом'якшення та усунення будь-яких негативних наслідків впливу на права людини протягом повного життєвого циклу цього проєкту.

4. Стабілізаційні положення угод, у разі їх використання, повинні передбачати умову, що захист інвесторів від майбутніх змін законодавства не заважатиме добросовісним зусиллям держави недискримінаційним чином виконувати вимоги законів, нормативних актів чи політики з метою реалізації її зобов'язань щодо прав людини.

5. Якщо угодою передбачено, що інвестор надаватиме додаткові послуги, які виходять за рамки умов проєкту, це має здійснюватися з огляду на зобов'язання держави щодо прав людини та з врахуванням обов'язків інвестора щодо прав людини.

6. Фізична безпека об'єктів, обладнання та персоналу інвестиційного проєкту повинна забезпечуватися у спосіб, який відповідає принципам і стандартам у сфері прав людини.

7. Інвестиційний проєкт повинен супроводжуватися ефективним планом залучення зацікавлених сторін (передусім, громади, на території якої

виконується проєкт) протягом повного життєвого циклу проєкту, починаючи з самих ранніх стадій.

8. Держава повинна мати можливість контролювати відповідність інвестиційного проєкту стандартам захисту прав людини, надаючи необхідні гарантії бізнес-інвесторам щодо недопущення свавільного втручання в проєкт.

9. Окремі особи та громади, на яких впливає проєктна діяльність, але які не є стороною інвестиційної угоди, повинні мати доступ до ефективного позасудового механізму подання скарг у разі порушення їх прав.

10. Умови інвестиційної угоди повинні бути розкриті/оприлюднені, у той час як обсяг і тривалість застосування винятків з цього правила повинні бути переконливо обґрунтовані.

На додаток, для належного гарантування соціально-економічних та екологічних прав людини при укладанні інвестиційних угод уповноваженим державним органам варто користуватися Керівництвом для учасників інвестиційних переговорів «Права людини та угоди між державою та інвестором» 2014 р. [116]. У ньому представлено практичну інформацію про способи забезпечення дотримання інвесторами прав людини (процедури належної обачності щодо прав людини включно) у ході переговорів між державою та інвестором і під час укладання інвестиційних угод. Зокрема, запропоновано застосування *Human Rights Compliance Assessment* – інструменту оцінювання стану врахування прав людини в угодах між державою та інвестором і контрольного списку (*check list*) з п'ятнадцятьма запитаннями для переговорних груп на різних етапах процесу.

Зазначимо, що ЄС, з урахуванням наведених міжнародних та відповідних європейсько-правових вимог і стандартів, у 2018 р. запровадив План дій з фінансування сталого зростання [117]. Ним, серед іншого, передбачено заходи з інтегрування засад сталості в управління ризиками та зі створення чіткої і детальної таксономії ЄС як системи класифікації видів сталої економічної діяльності. У 2019-2020 рр. ЄС прийнято два основних нормативних акти, що регулюють сталі інвестиції - Регламент (ЄС) 2019/2088

щодо розкриття інформації, пов'язаної зі сталим розвитком, у секторі фінансових послуг[70] та Регламент (ЄС) 2020/852 щодо створення основи для сприяння сталим інвестиціям [118] (так званий «Таксономічний регламент»).

Регламент (ЄС) 2019/2088 спрямований на забезпечення підвищення прозорості та сприяння сталим інвестиціям. Стаття 2.17 Регламенту визначає сталі інвестиції як «інвестиції в економічну діяльність, які сприяють досягненню екологічних та соціальних цілей, за умови, що такі інвестиції не завдають значної шкоди будь-яким іншим екологічним або соціальним цілям і що компанії - об'єкти інвестицій дотримуються практики належного врядування». Ним встановлено вимоги до суб'єктів економічної діяльності - учасників фінансового ринку та фінансових консультантів розкривати / оприлюднювати інформацію про їхню політику сталого розвитку, інтегрування ESG факторів в операційну діяльність, методи оцінки та управління ризиками й процес прийняття інвестиційних рішень та про ризики потенційного несприятливого впливу інвестицій на сталий розвиток. Визначено індикатори основних несприятливих впливів (PAI), які інвестиції можуть справляти на ESG фактори сталості – екологічні (напр.: викиди парникових газів, вплив викопного палива, рівень відходів, ін.), соціальні (напр.: гендерне різноманіття, належна обачність щодо прав людини, ін.), управлінські (напр.: корупція, хабарництво, ін.); визначено чіткі правила щодо розкриття учасниками фінансового ринку такої інформації, включаючи зміст, методологію та презентацію.

Регламент (ЄС) 2020/852 спрямовано на створення науково обґрунтованої основи для визначення екологічно сталих інвестицій та на сприяння спрямуванню інвестицій в економічну діяльність і проекти, які реалізуються у межах реалізації Європейського зеленого курсу. Держави та інвестори повинні зважати на шість цілей таксономії: 1) пом'якшення наслідків зміни клімату; 2) адаптування до зміни клімату; 3) стале використання та захист водних і морських ресурсів; 4) перехід до економіки замкнутого циклу; 5) запобігання та контроль забруднення; 6) захист і

відновлення біорізноманіття та екосистем. Вони повинні забезпечувати, поряд із екологічними, принаймні мінімальні соціальні гарантії та гарантії належного управління.

Загалом, інвестиційні угоди повинні включати чіткі положення про зобов'язання інвестора щодо дотримання прав людини, збереження навколишнього середовища, прозорість і добросовісність, а також підзвітність та відповідальність, у тому числі і за допомогою ефективних механізмів доступу осіб, чий права порушено, до засобів правового захисту.

У процесі досягнення ЦСР та її підготовки до вступу до ЄС і ОЕСР Україна має зобов'язання удосконалити стратегічні акти та законодавство для повноцінного забезпечення гарантій реалізації соціально-економічних та екологічних прав людини у реаліях сьогодення та на час повоєнного відновлення. Цьому, зокрема, має сприяти нещодавнє (вересень 2024 року) прийняття Національним банком України (далі НБУ) «Політики з розвитку сталого фінансування» [119] та її подальша реалізація. Згідно з цією Політикою банківські та небанківські фінансові установи України повинні надавати НБУ «екологічні звіти», звіти про відповідність їх діяльності ESG-критеріям, забезпечувати інклюзивне надання фінансових послуг, що стимулюватиме зростання довіри до фінансових установ і забезпечення необхідного вітчизняним і зарубіжним інвесторам сталого фінансового продукту. Планується запровадження Політики ESG для фінансового сектору. Водночас, як передбачають міжнародне законодавство та практика, цим документом запроваджено обов'язок українських банків у процесі ухвалення рішень про фінансування проєктів оцінювати їхній потенційний вплив на права людини, довкілля, сталість економічної діяльності й розкривати інформацію про результати такої оцінки. Це стимулюватиме соціальну відповідальність клієнтів банків - суб'єктів економічної діяльності. До того ж, Політикою НБУ передбачається, що ідентифікацію ESG-ризиків та їх регулювання у рамках системи управління ризиками в банках і страхових компаніях України здійснюватимуть установи з повноваженнями

пруденційного нагляду, які згідно з Основними Базельськими принципами ефективного банківського нагляду [120] застосовуватимуть пруденційні інструменти для стимулювання переходу банків і страхових компаній до сталої людиноцентричної економіки.

Одночасно, з метою забезпечення переходу до більш відповідальної, прозорої і добросесної економічної діяльності Урядом України схвалено «Стратегію запровадження підприємствами звітності зі сталого розвитку» з операційним планом її реалізації у 2024-2026 рр. [121]. Цим операційним планом передбачено, зокрема, вдосконалення законів України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» і розроблення відповідних підзаконних актів. Реалізація цієї Стратегії, крім іншого, сприятиме створенню рівних із підприємствами ЄС умов для діяльності українських підприємств на міжнародних ринках капіталу та збільшенню обсягу залучення інвестицій в підприємства, які подають та оприлюднюють звітність зі сталого розвитку.

У ході подальшої законодавчої роботи з впровадження цих нових документів, а також у ході інших політико-правових і законодавчих удосконалень необхідно надавати належну увагу розробці ефективних норм та інструментів зі стимулювання державою і зацікавленими сторонами соціальної відповідальності суб'єктів економічної діяльності (малих та середніх підприємств включно) у різних сферах і галузях економіки, зокрема й учасників публічних закупівель та інвесторів, із урахуванням вимог *acquis* ЄС і відповідного досвіду його держав-членів.

Важливо наголосити, що питання основоположних прав людини, публічних закупівель, державного управління, фінансового контролю, судочинства та ін. віднесено ЄС до першого переговорного кластера «Основи процесу вступу до ЄС» (*Fundamentals*). Питання фінансових послуг, корпоративного права, надання послуг і відкриття бізнесу, вільного руху капіталу і захисту прав споживачів належать до кластера «Внутрішній ринок» (*Internal Market*) [9]. Відкриття переговорного процесу щодо них Україна

очікує у першій половині 2025 р. [122], і Європейська Комісія у щорічному Звіті про стан розширення ЄС підтвердила, що очікує на відкриття переговорів щодо кластерів, починаючи від *Fundamentals*, якнайшвидше у 2025 році, якщо Україна виконає всі необхідні умови [123, с. 25].

Очевидно необхідним є вже тепер надавати підтримку вітчизняним суб'єктам економічної діяльності, у тому числі й шляхом підвищення їх обізнаності, у справі застосування стандартів соціально відповідальної ділової поведінки, що передбачає обов'язкове дотримання соціально-економічних та екологічних прав людини. Така діяльність, як єдино вірне і соціально справедливе рішення, є на часі зараз і буде ще більш затребуваною у повоєнний період. Адже Україна за багатьма критеріями не відповідала принципам соціальної держави до початку війни, під час воєнного стану гарантії соціально-економічних прав обмежені та певним чином реалізуються майже виключно завдяки постійній фінансовій підтримці міжнародних партнерів і донорів.

Відомо, що серед умов мешканців України, які покинули країну з причин війни, для їх повернення із закордону превалюють очікування забезпечення їх соціально-економічних прав. Проведене в Польщі опитування свідчить, що «другим важливим мотивом повернення є економічний – підвищення рівня зарплат та поліпшення умов праці (54%). Кожен п'ятий українець у Польщі стверджує, що надання державної допомоги у відбудові та поверненні житла може спонукати його повернутися на Батьківщину. Серед інших чинників – здійснення низки реформ в Україні (у галузі охорони здоров'я та освіти, у системі судочинства). Ще для 16% таким мотивом може бути сприяння відкриттю та веденню бізнесу в Україні». Чинниками, які найбільше мотивують наших співвітчизників повертатися в Україну після закінчення війни, є цивілізаційний та безпековий вибір держави – очікуване членство України в ЄС (57%) та НАТО (47 %) [124].

На нашу думку, підхід і досвід ЄС із планомірного, системного та координованого застосування «розумної суміші» добровільних та

обов'язкових до виконання заходів для забезпечення реалізації гарантій держави щодо дотримання соціально-економічних та екологічних прав людини, зокрема й через укорінення практики соціально відповідальної та сталої економічної діяльності, є корисним і для України у контексті прискорення її переходу до сучасної людиноцентричної, соціально-орієнтованої ринкової економіки.

Підсумовуючи вищенаведені міркування, вбачається за можливе дійти наступних висновків:

1. Гарантії дотримання прав людини та забезпечення їх імплементації є одним із конституційних імперативів укладу життєдіяльності України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави. Як держава-член ООН і Ради Європи, Україна вже інтегрувала і продовжує вводити у своє політико-правове поле та правозастосовну практику численні міжнародні норми у сфері прав людини. Водночас вони є наріжним каменем входження нашої країни до політико-правового та економічного простору ЄС. Це обумовлено ст. 2 Договору про ЄС, яка встановлює, що «Союз ґрунтується на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, включаючи права осіб, які належать до меншин», а також змістом Рішення Ради ЄС про надання нашій країні статусу кандидата на членство в ЄС (липень 2023 р.). З огляду на основоположність принципів поваги прав людини і сталого розвитку у діяльності ЄС, переговорний кластер «Основи процесу вступу до ЄС» (*Fundamentals*), що передбачає повне увідповіднення політики і законодавства України, зокрема, у рамках розділу 23 *acquis* ЄС «Верховенство права та основоположні права і свободи», й виконання економічних критеріїв членства (других із трьох Копенгагенських критеріїв), є першопочатковим і фінальним у переговорному процесі.

2. Підсилення розвитку політико-правової та законодавчої основи для покращення забезпечення гарантій дотримання соціально-економічних та екологічних прав людини в Україні відбувалося в 2019 - 2021 р.р. на підставі

наявних конституційних засад і міжнародних зобов'язань нашої держави здебільшого внаслідок політичних відносин міжнародного глобального рівня у зв'язку з імплементацією Порядку денного ООН та досягненням ЦСР, а також інтенсифікації європейських інтеграційних економічних відносин у межах Угоди про асоціацію, Договору з ЄС про Енергетичне співтовариство, Угоди з ЄС про спільний авіаційний простір, реалізації Європейського зеленого курсу, ЄСХ, ін.; політичних відносин з ЄС та його державами-членами в руслі перспективи набуття Україною членства в ЄС.

Це питання загострилося внаслідок збройної агресії РФ проти України, яка раптово зробила населення України, включно з суб'єктами економічної діяльності, дуже вразливим і одночасно спричинила обмеження можливостей держави забезпечувати конституційні гарантії низки соціально-економічних прав людини. Україною офіційно вимушено тимчасово відступила від низки міжнародних зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські та політичні права й за Європейською конвенцією з прав людини.

3. Згадану вище оновлену політико-правову основу забезпечення гарантій дотримання соціально-економічних та екологічних прав людини створено внаслідок ухвалення ряду загальнонаціональних стратегій у різних галузях суспільних відносин, мета, загальні та певні спеціальні положення яких відображають спрямування державної політики на сталий розвиток, коли ніхто в суспільстві не має залишитися осторонь. У якості провідного документу в цій площині слід розглядати оновлену в 2021 р. НСПЛ (розроблялася за участю співробітників ДУ «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова НАН України»), яка містить § 13 «Забезпечення права на працю та соціальний захист» та § 14 «Забезпечення права людини на охорону здоров'я», ін. та доповнена - за науково-експертної і методичної підтримки співробітників Інституту - новими стратегічними напрямами § 15 «Забезпечення екологічних прав» і § 16 «Забезпечення дотримання прав людини в процесі ведення господарської діяльності».

4. Запровадження такої політико-правової рамки гарантій прав людини у сфері економічних відносин як та, що окреслена Національною стратегією у сфері прав людини, певною мірою відповідає міжнародним зобов'язанням України, зокрема з виконання Порядку денного ООН та імплементації Керівних принципів ООН з питань бізнесу і прав людини. Ці Принципи встановлюють органічний трикутник міжнародно визнаних концептуальних основ, які передбачають: 1) обов'язок держави забезпечувати і захищати права людини (зокрема й від їх порушень з боку бізнесу), 2) відповідальність суб'єктів економічної діяльності поважати права людини та 3) обов'язок держави та суб'єктів економічної діяльності у співпраці з організаціями громадянського суспільства забезпечувати доступ до ефективного захисту прав людини, порушених у ході або внаслідок економічної діяльності. Водночас формулюванню положень стратегічного напрямку § 16 «Забезпечення дотримання прав людини в процесі ведення господарської діяльності» НСПЛ притаманні численні недоліки. Серед іншого, його серйозною вадою є недостатнє унормування ролі держави у забезпеченні та захисту прав людини в економічних відносинах. Окрім того, затверджений Урядом України План реалізації цієї Стратегії, не передбачає заходів, які б співвідносилися з кожним із визначених у § 16 завдань та очікуваних результатів. Ба більше, Уряд не прийняв рішення щодо наділення певного центрального органу виконавчої влади повноваженнями координувати та контролювати виконання § 16, а також не надав матеріально-технічної підтримки дій держави, суб'єктів економічної діяльності та організацій громадянського суспільства у цьому напрямі. Ці об'єктивні обставини, яких було можна не створювати, перешкоджають реалізації задекларованих гарантій прав людини у сфері економічних відносин і роблять § 16 недієвим.

Про це, серед іншого, свідчить значна кількість звернень громадян до Уповноваженого на тлі зростання вразливості громадян, які залишаються мешкати в Україні, та непереборного відтоку громадян закордон у пошуках

безпеки, житла, працевлаштування та освіти. У 2023 році, за даними Щорічної доповіді Уповноваженого, Секретаріатом опрацьовано 5508 письмових звернень і 6658 звернень на «гарячу лінію» Уповноваженого щодо порушення соціальних, економічних та культурних прав людини.

5. Основні з відповідних стратегічних документів – Національна стратегія у сфері прав людини, Національна економічна стратегія на період до 2030 року, Концепція реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 р. – мають хиби в їх змісті з погляду забезпечення реалізації гарантій соціально-економічних та екологічних прав людини, не є достатньо узгодженими між собою, їх імплементація є проблематичною. Серед виявлених причин – недоліки їх положень, відсутність відповідних планів дій або неналежне виконання наявних планів, у т.ч. з огляду на відсутність фінансової підтримки з Державного та місцевих бюджетів, а також на недостатню обізнаність посадовців (осіб, що приймають рішення та осіб, які їх виконують) про сучасні міжнародні інструменти щодо соціальних прав людини, бізнесу і прав людини, соціально відповідальної економічної діяльності та про досвід їх впровадження. Тому наявні більш просунуті та конкретизовані міжнародні засади гарантій прав людини здебільшого залишаються нереалізованими.

6. Необхідною мірою є здійснення комплексного аналізу та перегляду вищезгаданих документів крізь призму забезпечення ними цілісного узгодженого підходу до забезпечення гарантій дотримання соціально-економічних та екологічних прав людини з урахуванням поточного стану суспільних відносин у період воєнного стану і потреб повоєнного людино-центричного економічного і соціального розвитку нашої держави з урахуванням Порядку денного ООН, Керівних принципів ООН, норм права РЄ, Декларації і Принципів Лугано 2022 р. та на засадах вимог Ради ЄС щодо виконання Копенгагенських критеріїв для вступу до ЄС. Політичні з них стосуються стабільності діяльності державних установ з гарантування демократії, верховенства права, дотримання прав людини та захисту прав

меншин, а економічні – створення дієвої ринкової економіки, яка нині базується на Європейській основі соціальних прав та Плані дій ЄС для соціальної економіки.

7. Оновлені стратегічні документи і плани їх виконання, включно з Планом відновлення України, Програмою ОЕСР для України, Програмою ЄС «Ukraine Facility» та іншими документами, що забезпечують реформи, мають бути узгоджені між собою та гармонізовані з вимогами ЄС, ОЕСР, МФК, зокрема щодо використання новітніх законодавчих вимог стосовно належної обачності суб'єктів економічної діяльності щодо прав людини та довкілля (зокрема, як передбачено Директивою (ЄС)2024/1760 про належну обачність у цілях корпоративної сталості), й забезпечувати впровадження устрою європейської соціальної ринкової економіки, який означає, що: і) мета забезпечення прав і свобод людини є вищою за мету отримання економічного прибутку; ii) державне та корпоративне управління є демократичним; iii) інтереси учасників ринкових відносин, користувачів економічних благ і загальні суспільні інтереси поєднуються; iv) відстоюється та застосовується принцип солідарності й відповідальності; v) більшість вигід/надлишків реінвестуються для досягнення Цілей сталого розвитку.

8. Одним із ефективних способів забезпечення гарантій дотримання соціально-економічних і екологічних прав людини в Україні є належне впровадження в національне законодавство і практику міжнародних глобальних та європейських вимог щодо відповідального ведення економічної діяльності на засадах Міжнародного біллію про права людини, конвенцій Міжнародної організації праці, ЄКПЛ, ЄСХ, Глобального договору ООН, Керівних принципів ООН, відповідного *acquis* ЄС (політик та актів первинного і вторинного права) та документів ОЕСР, передусім Декларації ОЕСР про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства з Керівними принципами та Рекомендацією щодо відповідального ведення бізнесу у глобальному контексті. ЄС та ОЕСР, членом яких Україна прагне стати в найближчому майбутньому, а також держави з провідними

економіками світу, з якими Україна вже розвиває економічні відносини (зокрема й в межах Угоди про асоціацію з її частиною про Розширену зону вільної торгівлі), йдуть шляхом законодавчого унормування належної обачності суб'єктів економічної діяльності щодо прав людини і навколишнього середовища в національних законах та впровадження «розумної суміші» заходів (*«smart mix» of measures*), спрямованих на забезпечення соціально відповідальної ділової поведінки.

9. Необхідно актуалізувати прийняту в 2020 році і на той час передову для України урядову Концепцію реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 р. та План дій з її виконання - з огляду на їх численні недоліки та інші негативні чинники - у взаємодії із зацікавленими сторонами та експертами ОЕСР й ЄС. Поряд з іншим, необхідно забезпечити належну діяльність Національного контактного пункту з відповідального ведення бізнесу, створеного при Міністерстві економіки України на виконання вимог ОЕСР, звертаючи особливу увагу на активізацію його функції з прийняття та розгляду скарг і претензій осіб щодо порушення їх прав суб'єктами економічної діяльності. Національний контактний пункт має стати ефективним державним позасудовим механізмом розв'язання спорів, захисту і відновлення порушених бізнесом прав людини. Розвиток відповідального ведення бізнесу в Україні є необхідним, адже наша економіка через виконання Угоди про асоціацію та інших міжнародних договорів про економічні відносини входить до ланцюгів постачання європейської й глобальної економіки. А соціально відповідальна економічна діяльність є нормою та мірою цивілізованості глобалізованих економічних відносин в усіх ланцюгах постачання та в усіх секторах економіки. Приплив іноземних інвестицій та новітніх технологій в повоєнну Україну відбудеться за умов гарантованого забезпечення в нашій державі сучасних умов ведення бізнесу, що передбачають добросовісність, прозорість і підзвітність, безпеку, справедливість та соціальну спрямованість як невід'ємну ціннісну мету

економічної діяльності, яка на цивілізованому ринку товарів і послуг забезпечує зростання економічних вигід. Запорукою повернення населення України, що вимушено виїхало закордон у пошуках безпеки від війни, житла, працевлаштування та освіти, так само може бути соціально відповідальна поведінка вітчизняних і закордонних суб'єктів економічної діяльності, що забезпечуватиме гарантію соціально-економічних прав людей та їх достатній для гідного життя дохід.

10. Важливо мати на увазі, що досягнення амбітної цілі нашої держави до 2032 року здійснити стрибок від транзитної економіки до економіки, що розвивається, про яку заявлено на Конференції з відновлення України в Лугано (Швейцарія, 2022 р.) та яку зафіксовано в Плані відновлення України, пов'язане із запровадженням нових способів і механізмів забезпечення гарантій соціально-економічних прав людини, зокрема й через відповідальні ділові відносини. Вони, крім іншого, передбачають оцінку впливу економічної діяльності на права людини та навколишнє середовище. Інструментами такої оцінки є Оцінка впливу на права людини (*Human Rights Impact Assessment (HRIA)*), Оцінка ризиків для довкілля (*Environmental Risk Assessment (ERA)*), Оцінка впливу на здоров'я (*Health Impact Assessment (HIA)*), комплексна Оцінка впливу на довкілля, соціальну сферу та здоров'я людини (*Environmental, Social, and Health Impact Assessment (ESHIA)*), ін. Серед умов отримання Україною фінансової підтримки від організацій Групи Світового банку та Міжнародної фінансової корпорації (МФК) є впровадження системи управління ризиками в сфері економіки із застосуванням інструментів їх оцінювання.

11. Уряду та суб'єктам економічної діяльності України у ході реалізації спеціальної Програми МФК з економічної резильєнтності (*Economic Resilience Action Program for Ukraine - ERA*), Програми ЄС «Ukraine Facility» та інших програм фінансової допомоги слід спиратись на Принципи Екватора фінансових установ як спільну основу для визначення, оцінки управління екологічними та соціальними ризиками в проєктах, які ними фінансуються, а

також на Принципи ООН з відповідального інвестування, Принципи ООН зі сталого страхування, Принципи ООН з відповідального банкінгу та ін. До того ж, варто застосовувати Керівництва Групи організацій Світового банку з охорони довкілля, здоров'я та безпеки, Стандарти діяльності щодо забезпечення екологічної та соціальної стійкості МФК. Серед останніх – «Оцінка та управління екологічними і соціальними ризиками та впливами», «Трудові відносини та умови праці», «Рациональне використання ресурсів та запобігання забрудненню довкілля», «Охорона здоров'я та забезпечення безпеки населення» тощо. Відповідно, клієнти МФК повинні виконувати стандарти діяльності з управління екологічними та соціальними ризиками і впливами протягом усього терміну дії його інвестицій. Для цього необхідно забезпечити законодавчі та регуляторні вимоги щодо використання українськими суб'єктами економічної діяльності державної, комунальної та приватної форм власності Системи екологічного та соціального менеджменту в разі виявлення екологічних чи соціальних ризиків і негативних впливів їх діяльності, що застосовуватиметься для розвитку соціальної інфраструктури та реалізації інших соціально значущих проєктів на місцевому і регіональному рівнях у поточний час та у період повоєнних трансформацій.

12. Уряду України у контексті оновлення чинних та розроблення нових стратегічних і нормативно-правових актів у сфері економічної діяльності необхідно приділити увагу унормування розподілу ролей між органами державної влади, суб'єктами економічної діяльності та інститутами громадянського суспільства у справі сприяння розвитку та усталення соціально відповідальної ділової поведінки.

Згідно зі Стратегією ЄС щодо корпоративної соціальної відповідальності, питаннями розвитку соціальної відповідальності повинні опікуватися самі суб'єкти економічної діяльності. Тоді як органи державної влади мають відігравати допоміжну роль, віддаючи пріоритет розумному поєднанню заходів, що включають саморегулювання і взяття суб'єктами економічної діяльності добровільних зобов'язань щодо прав людини і

навколишнього середовища та додаткове державне регулювання. Воно може стосуватися розроблення норм з прозорості та доброчесності, загальних та секторальних принципів і керівництв, створення та унормування ринкових стимулів для відповідального ведення бізнесу і забезпечення корпоративної підзвітності. Ці заходи повинні створювати тло для більш рівних умов діяльності суб'єктів економічної діяльності й допомагати в оцінюванні корпоративної політики та ефективності економічної діяльності крізь призму їх сталості, відповідності ESG-критеріям зокрема. До того ж, органи державної влади мають сприяти розв'язанню спорів у позасудовому та судовому порядку для захисту прав осіб, чий права порушено суб'єктами економічної діяльності.

Зацікавлені сторони – профспілки, організації громадянського суспільства, споживачі, інвестори – мають відігравати не менш важливу роль у стимулюванні соціально відповідальної економічної діяльності, зокрема шляхом спільного пошуку рішень щодо розв'язання виявлених ними проблем у сфері прав людини та довкілля, збільшення споживання сталих товарів і послуг та ухвалення вигідних інвестиційних рішень.

13. У цьому зв'язку Уряду та стейкхолдерам варто спільно опрацювати та систематизувати підходи та шляхи стимулювання соціально відповідальної ділової поведінки. Такому стимулюванню, зокрема, сприятиме використання фінансових важелів через сталі фінансові послуги, що надаються державними та недержавними фінансовими установами згідно з міжнародними стандартами і нормами, через доступ суб'єктів економічної діяльності до участі в публічних закупівлях, через державну допомогу, публічно-приватне партнерство, ліцензування, ін. за умов виконання ними вимог держави щодо дотримання соціально-економічних прав людини та збереження навколишнього середовища у процесі реалізації бізнес-проектів, виконання публічних замовлень тощо.

Вивчення та освоєння посадовцями, суб'єктами економічної діяльності та інститутами громадянського суспільства міжнародних норм, стандартів (як-от: Рекомендація для відповідального ведення бізнесу у глобальному

контексті, Принципи ООН щодо відповідальних контрактів, інвестування, банкінгу, страхування, Керівництво «Права людини та угоди між державою та інвестором», посібник ООН «Моніторинг реалізації сталих державних закупівель: рекомендації та приклади», ін.) та досвіду у цій сфері сприятиме осучасненню процесів ухвалення державних та корпоративних рішень, запобіганню ризикам порушення соціально-економічних і екологічних прав людини та їх справедливого відновлення. Через умови та критерії надання послуг, укладання контрактів, ін. органи державної влади та уповноважені ними установи і організації, як на центральному, так і на місцевому рівнях, повинні стимулювати таких суб'єктів економічної діяльності й такі проєкти, які в результаті покращуватимуть фінансове здоров'я, сприятимуть соціальній інклюзії, гідній праці й соціальній справедливості, особливо по відношенню до найбільш вразливих осіб і соціальних груп.

14. Підготовка України до вступу до ЄС передбачає увідповіднення національних політики та законодавства за 35-ма розділами *acquis* ЄС, згрупованих у шість переговорних кластерів. Питання, пов'язані із забезпеченням гарантування прав людини, зокрема й у сфері економічних відносин, є складовою кожного з них з огляду на соціальну орієнтованість європейської ринкової економіки. Водночас, виходячи із загальновизнаних цінностей демократії, прав людини та верховенства права, питання основоположних прав людини, державного управління, публічних закупівель, фінансового контролю, судочинства та ін. віднесено ЄС до першого переговорного кластеру «Основи процесу вступу до ЄС» (*Fundamentals*). Питання фінансових послуг, корпоративного права, надання послуг і відкриття бізнесу, вільного руху капіталу і захисту прав споживачів належать до кластеру «Внутрішній ринок». Оскільки Уряд України висловлює очікування щодо відкриття переговорів за цими першими кластерами вже у першій половині 2025 року, питома частина із політик, регламентів і директив, які регулюють соціально відповідальну економічну діяльність (зокрема, регламенти (ЄС)2019/2088 щодо розкриття інформації, пов'язаної зі сталим

розвитком, у секторі фінансових послуг, (ЄС) 2020/852 щодо створення основи для сприяння сталим інвестиціям, директиви (ЄС)2024/1760 про належну обачність у цілях корпоративної сталості, (ЄС)2022/2464 про корпоративну звітність зі сталого розвитку та ін.) мають стати предметом ретельного впровадження для забезпечення вступу України до ЄС і ОЕСР та досягнення очікуваних суспільством результативних соціально-економічних трансформацій і сталого розвитку.

РОЗДІЛ 1.2

РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ ПАРТНЕРСТВ У КОНТЕКСТІ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН

Стратегічне партнерство з ЄС

Економічна інтеграція України з ЄС вимагає відповідності критеріям функціонування єдиного ринку, включаючи стандарти якості продукції, верховенство права та прозорість управління. Післявоєнне відновлення має базуватися на європейських принципах сталого розвитку, енергетичної ефективності та цифровізації економіки. Співпраця з ЄС забезпечить Україні економічну стабільність та залучення інвестицій для відбудови.

Соціально-економічне відновлення України тісно пов'язане з міжнародним співробітництвом, яке допоможе у відбудові зруйнованих регіонів, модернізації критичної інфраструктури та стимулюванні місцевої економіки. Особливу увагу варто приділити захисту економічних прав громадян у контексті соціальної підтримки та забезпечення стабільного рівня життя в умовах відбудови.

Одним з основних викликів у процесі відбудови є забезпечення економічних прав громадян, зокрема права на працю, соціальний захист і

доступ до життєво важливих ресурсів. При цьому, важливо забезпечити прозорі механізми державної підтримки, які дозволять зберегти соціальну стабільність і стимулювати розвиток громадянського суспільства.

Рішення Європейської Ради про початок переговорів щодо вступу України до ЄС у грудні 2023 р. стало відповіддю на безпрецедентні виклики, спричинені повномасштабною російською агресією. Це рішення підкреслює стратегічну важливість України для європейської безпеки та є свідченням міцних зв'язків між двома сторонами.

Затвердження Переговорної рамки для України у червні 2024 р. [125] відкрило новий етап євроінтеграції, який тісно переплітається з процесом післявоєнного відновлення країни. Приєднання України до ЄС не лише зміцнить безпеку Європи, а й надасть потужний імпульс його економічному розвитку. Як зазначають провідні експерти, розширення ЄС на схід набуває особливої актуальності в контексті зростаючої глобальної нестабільності [126].

Водночас, успішне завершення переговорів та вступ України до ЄС залежить від низки факторів, зокрема: успішної відсічі російської агресії, проведення масштабних реформ в Україні, а також здатності ЄС подолати внутрішні виклики та забезпечити консенсус щодо розширення.

Вступ України до ЄС створить унікальну можливість для проведення глибоких трансформацій в українському суспільстві та економіці. Європейська інтеграція сприятиме зміцненню верховенства права, боротьбі з корупцією, розвитку ринкової економіки та модернізації державних інститутів. Відновлення України стане одним з найбільших викликів XXI ст., і ЄС відіграватиме у цьому процесі провідну роль. Стратегічне партнерство з ЄС є не лише політичним вибором України, але й необхідною умовою її довгострокового розвитку.

Взаємовигідне партнерство між Україною та ЄС демонструється не лише на політичному рівні, але й через суттєві економічні показники, незважаючи на триваючу російську агресію. ЄС залишається основним

торговельним партнером України, на частку якого у 2023 р. припадало 56% від загального обсягу торгівлі товарами. Ця тісна економічна взаємодія показала стійкість навіть в умовах війни. У 2023 р. загальний обсяг торгівлі між ЄС та Україною досяг 61,9 млрд євро, що свідчить про більш ніж дворазове зростання з моменту впровадження Поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі у 2016 р. [127]. Вказане відображає позитивний вплив інтеграції України в європейський ринок на економічне зростання обох сторін.

Український експорт до ЄС, що становив 22,8 млрд євро, був представлений переважно сільськогосподарською продукцією, зокрема зерновими культурами (21,9%), тваринними або рослинними жирами та оліями (9,2%). Важливу роль відіграли також мінеральні ресурси, такі як залізо та сталь (7,9%). Зі свого боку, Україна зберегла позицію третього за величиною постачальника агропродовольчої продукції до ЄС [128].

З іншого боку, експорт ЄС до України досяг 39,1 млрд євро, включаючи ключові товари, такі як мінеральне паливо та автомобілі. У рамках Поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі, країни посилюють торговельні зв'язки, що стає важливим інструментом для відновлення економіки України після війни.

Найближчими роками передбачаються значні кроки з інтеграції України до єдиного ринку ЄС. Зокрема, це стосується включення до зони «Роумінг як удома», а також подальші кроки в рамках Угоди про оцінку відповідності та прийняття промислових товарів (АСАА), що дозволить вільний обіг промислової продукції між Україною та ЄС. Завершення цих заходів планується до кінця 2024 р., що значно прискорить економічну інтеграцію України до ЄС.

Однак, попри ці успіхи, ЄС також стикається з низкою глобальних викликів, включаючи потрясіння, пов'язані з пандемією COVID-19 і війною, які суттєво вплинули на світові ланцюги постачання та торговельні стратегії. Зростання геополітичної напруженості та глобальний перехід до економічної автономії вимагають від ЄС пошуку нових механізмів забезпечення

економічної безпеки. Ухвалена у 2023 р. Європейська стратегія економічної безпеки [129] має на меті збалансувати необхідність відкритості з новими викликами у сфері безпеки та стабільності.

Таким чином, партнерство між Україною та ЄС продовжує розвиватися на різних рівнях, стаючи важливим інструментом у відновленні української економіки та зміцненні економічної безпеки ЄС.

Розширення ЄС дійсно розглядається експертами як потужний інструмент для диверсифікації економічних зв'язків і зменшення залежності від авторитарних режимів, таких як РФ та Китай. Україна, маючи значний економічний потенціал і чітко виражене прагнення до європейської інтеграції, є перспективним кандидатом на вступ до ЄС [130]. Ця інтеграція може принести вагомі переваги як для України, так і для ЄС, зокрема:

зміцнення енергетичної безпеки ЄС: Україна володіє значними запасами енергоресурсів, зокрема природного газу та нафти, а також значним потенціалом у розвитку відновлюваної енергетики, і це може допомогти ЄС знизити залежність від поставок енергоносіїв з авторитарних країн і зміцнити енергетичну безпеку;

розширення аграрного сектору: Україна, будучи одним із провідних експортерів зернових і сільськогосподарських товарів у світі, може забезпечити продовольчу безпеку ЄС, і це особливо актуально в умовах глобальних продовольчих криз, коли залежність від експорту з інших країн, особливо нестабільних регіонів, є ризиком;

забезпечення критично важливими мінералами: Україна має значні запаси мінеральних ресурсів, зокрема критично важливих для розвитку «зеленої» економіки та високотехнологічних галузей, і це може сприяти скороченню залежності ЄС від авторитарних режимів у постачанні важливих матеріалів;

економічне зростання та нові робочі місця: інтеграція України до ЄС створить нові можливості для інвестування в українську економіку, що стимулюватиме розвиток бізнесу та створення робочих місць, і від цього

виграють як українські громадяни, так і економіка ЄС, яка отримає доступ до нового ринку та трудових ресурсів;

посилення геополітичних позицій ЄС: розширення ЄС на Схід не лише зміцнить його економічну базу, але й сприятиме стабільності в регіоні, що надасть змогу ЄС ефективніше протистояти геополітичним викликам з боку авторитарних держав, зокрема рф.

Проте, вказаний процес супроводжується й значними викликами, включаючи необхідність боротьби з корупцією, реформування державних підприємств і покращення інвестиційного клімату. Для успішної інтеграції Україні потрібно виконати ці важливі реформи, що є умовою для подальшого зближення з ЄС.

Ключові аргументи на користь розширення ЄС за рахунок України можна сформулювати наступним чином:

економічна доцільність: Україна має значний економічний потенціал, який може сприяти розвитку європейської економіки, зокрема ресурси України, включаючи сільське господарство, енергетику і виробництво критично важливих мінералів, можуть забезпечити ЄС додаткові економічні вигоди та сприяти зростанню внутрішнього ринку;

геополітична необхідність: інтеграція України до ЄС є ключовим кроком для зміцнення геополітичних позицій ЄС, і це допоможе протистояти зовнішнім загрозам, зокрема з боку рф, посилить стабільність і безпеку в регіоні, а залучення України як стратегічного партнера допоможе ЄС вирішувати питання оборони, енергетичної незалежності та безпеки;

спільні цінності: Україна поділяє з ЄС спільні демократичні цінності, такі як захист прав людини, свобода слова і верховенство права, та її прагнення до європейської інтеграції підкріплене реформами, спрямованими на впровадження стандартів ЄС.

Під час війни Україна разом із ЄС накопичили значний досвід у важливих сферах, таких як розмінування територій, кібербезпека, обмін розвідувальною інформацією, використання супутникових даних та ін.

Виробництво безпілотних літальних апаратів та збільшення потужностей у сфері боєприпасів підсилює можливості військово-промислового комплексу України, що потенційно вигідно для безпеки ЄС.

Попри значні руйнування, викликані війною, промисловий та сільськогосподарський потенціал України залишається значним. Вартість відновлення країни оцінюється в 411 млрд дол. США [131]. Проте, ця реконструкція може стати можливістю для модернізації промисловості відповідно до стандартів ЄС, що сприятиме інтеграції української економіки у внутрішній ринок ЄС та зробить її конкурентоспроможною на глобальній арені.

Розширення ЄС шляхом прийняття України є стратегічно важливим кроком для забезпечення довгострокової економічної безпеки, стабільності та процвітання ЄС. Однак, для досягнення цього Україна має подолати значні виклики. Навіть до початку війни національна система державного управління відставала за ефективністю від посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи. У 2023 р. Україна отримала низькі оцінки в галузі державного управління, що вказує на необхідність подальших реформ для відповідності критеріям членства в ЄС.

Таким чином, інтеграція України до ЄС може стати взаємовигідним процесом, що принесе стабільність і розвиток обох сторонам.

Слід зауважити, що Україна стикається з необхідністю проведення масштабних інституційних реформ навіть у воєнний період. Це стосується політичного управління, конституційного балансу влади, судової системи, верховенства права, децентралізації, зменшення впливу олігархів і боротьби з корупцією. ЄС, як відомо, має потужний вплив на стимулювання вказаних змін, оскільки розширення ЄС є ефективним інструментом для посилення інституційної та економічної трансформації країн-кандидатів.

Процес вступу України до ЄС буде збігатися з її післявоєнною відбудовою, що додатково сприятиме модернізації державних інституцій. Вказане також створить значні стимули для виконання критеріїв членства.

Європейська інтеграція передбачає комплексний підхід до проведення реформ, орієнтованих на зміцнення демократичних інститутів, економічного розвитку та дотримання принципів верховенства права.

Історичний досвід розширення ЄС показує, що під час підготовки до членства спостерігався значний прогрес у країнах Центральної та Східної Європи в питаннях внутрішніх реформ та економічного зростання. Проте, деякі країни, такі як країни Західних Балкан, стикалися зі складнощами у стійкості реформ через невизначеність переговорних процесів та нерішучість у проведенні реформ [132].

У випадку з Україною довіра з боку ЄС значно зросла після надання їй у 2022 р. статусу кандидата та підтримки під час війни. Початок переговорів про вступ у грудні 2023 р. та затвердження Переговорної рамки в червні 2024 р. безумовно стали важливими кроками у зміцненні довіри та відкритті шляху до повноправного членства.

На сьогоднішній день ми спостерігаємо більш чітку стратегію ЄС щодо України та її ролі в європейській післявоєнній парадигмі. Спочатку підхід ЄС коливався між прагненням миру та забезпеченням справедливості, що ускладнювало швидку мобілізацію ресурсів для підтримки України [133]. Однак, тепер ця позиція орієнтована на безапеляційну перемогу України у війні проти агресора.

ЄС став ключовим гравцем у підтримці України, особливо в контексті стабілізації ситуації та підтримки морального духу нашої країни. Зростає важливість забезпечення стабільного постачання військової допомоги Україні, яке не повинно залежати від внутрішньополітичної ситуації в країнах-членах ЄС або результатів виборів. Це критично важливо для підтримки бойового духу українських військових та, в цілому, для зміцнення обороноздатності України. Також надійне й тривале постачання військової допомоги може вплинути на стратегічні плани РФ.

Проблема нерівномірного розподілу європейської допомоги створює напругу серед країн-членів, зокрема між Францією та Німеччиною, що

підриває ефективність підтримки України. Представляється, що у цьому контексті пропозиція прем'єр-міністра Естонії виділяти 0,25% ВВП на допомогу Україні [134] є кроком до більш справедливої та збалансованої підтримки серед європейських країн.

Європа також має усвідомлювати, що значні витрати на підтримку України зараз є меншими, ніж потенційні втрати, які може зазнати ЄС у разі поразки України, включно з підвищенням витрат на оборону, міграційною кризою, політичною нестабільністю та соціальними проблемами. Про такі наслідки досить чітко наголошується відповідними експертами [135].

ЄС дійсно потрібно переглянути свої внутрішні регуляторні положення для підвищення ефективності та оперативності у реагуванні на наслідки війни в Україні. Нинішні бюджетні обмеження та правила публічних закупівель значно обмежують спроможність ЄС діяти швидко – як у випадку з наданням допомоги Україні, так і в питанні протидії гібридним загрозам. Зазначена ситуація вимагає перегляду чинних підходів та розробки нових механізмів.

Зокрема, **короткостроковими** заходами можуть стати:

розробка єдиної стратегії (необхідна чітка й узгоджена стратегія, яка сприятиме перемозі України та забезпеченню безпеки Європи, і вона повинна містити конкретні завдання, механізми реалізації та оцінку ресурсів);

співпраця в оборонно-промисловому комплексі (спільні замовлення на озброєння та військову техніку між країнами ЄС і Україною можуть знизити витрати та підвищити ефективність; створення спільних підприємств із виробництва військової техніки сприятиме зменшенню залежності від зовнішніх постачальників та зміцнить промислову базу; інтеграція України в європейський оборонний ринок створить нові можливості для передачі технологій і підвищить обороноздатність Європи загалом);

фінансування (використання конфіскованих російських активів для фінансування оборонних програм та відбудови України; збільшення оборонних бюджетів країн ЄС і створення спеціальних фондів, спрямованих на фінансування військових потреб та відновлення);

спрощення процедур (зменшення бюрократичних перепон, прискорення процедур закупівель зброї і військової техніки, що дозволить пришвидшити постачання необхідного обладнання для України; створення ефективних механізмів координації між країнами ЄС і міжнародними організаціями для узгоджених дій та швидкого реагування).

Повномасштабна російська агресія значною мірою змінила безпековий ландшафт Європи, підкресливши необхідність глибокої інтеграції України в європейську оборонну архітектуру. **Середньострокові та довгострокові** перспективи такої співпраці включають наступні ключові напрями:

глибока інтеграція в європейський оборонний сектор (спільні виробничі потужності): активізація створення спільних підприємств і виробничих ліній на території України для виробництва сучасних видів озброєння та військової техніки, зокрема, з урахуванням досвіду, отриманого під час війни; *трансфер технологій:* розширення доступу України до передових технологій та ноу-хау європейських оборонних компаній, зокрема у таких сферах, як безпілотні системи, засоби протиповітряної оборони, кібербезпека; *інтеграція в ланцюги постачання:* поступове включення українського оборонно-промислового комплексу в європейські ланцюги постачання, що сприятиме підвищенню його конкурентоспроможності та диверсифікації джерел постачання для ЄС);

стабільне фінансування оборонних програм (багаторічний фінансовий план: розробка детального багаторічного фінансового плану для забезпечення стабільного та прогнозованого фінансування оборонних програм України, включаючи розвиток оборонно-промислового комплексу та модернізацію Збройних Сил України; *залучення додаткових ресурсів:* активне залучення додаткових коштів через різноманітні механізми міжнародної фінансової допомоги, включаючи гранти, кредити, гарантії та інвестиції, а також через механізми конфіскації російських активів; *створення фонду відновлення:* утворення спеціального фонду для забезпечення відновлення України, який міг би фінансувати не лише відновлення цивільної інфраструктури, але й модернізацію оборонного сектору);

стримування агресора та підвищення загальної безпеки (посилення виробничих потужностей: значне збільшення виробничих потужностей для задоволення власних потреб України та створення резервів для посилення оборонних спроможностей ЄС; спільні дослідження та розробки: активізація спільних програм досліджень і розробок у сфері оборонних технологій, зокрема у напрямку створення нових поколінь зброї та військової техніки, а також розробки спільних стандартів і процедур; цифрова трансформація оборони: швидка цифрова трансформація оборонного сектору, включаючи впровадження сучасних інформаційних технологій, систем управління та зв'язку);

поглиблення трансатлантичної співпраці (європейська спроможність: демонстрація здатності ЄС забезпечувати власну безпеку, що є важливим стимулом для посилення участі США у спільних оборонних проєктах; взаємодоповнюваність: підкреслення взаємодоповнюваності європейських та американських оборонних індустрій і необхідності тісної координації зусиль; спільні проєкти: розробка спільних проєктів у сфері оборонних технологій, виробництва озброєння та військової техніки);

додаткові важливі аспекти (врахування уроків війни: аналіз досвіду, отриманого під час війни, для коригування оборонних планів та програм; розвиток військово-промислового комплексу: підтримка українського військово-промислового комплексу як важливого елемента забезпечення національної безпеки й економічного зростання; інтеграція у глобальні ланцюги постачання: залучення України до глобальних ланцюгів постачання оборонної продукції; кібербезпека: посилення співпраці у сфері кібербезпеки, оскільки кіберзагрози є одним з найбільших викликів сучасним арміям).

Представляється, що зазначені заходи сприятимуть не лише Україні, але й зміцненню обороноздатності ЄС у довгостроковій перспективі.

Для досягнення стійкого партнерства між Україною та ЄС необхідно не лише продовжувати підтримку, але й адаптувати регуляторні рамки ЄС до нових викликів. Вказане дозволить країнам Європи ефективніше відповідати

на поточні загрози та забезпечить більш стійку й тривалу допомогу Україні, що сприятиме перемозі у війні та інтеграції України в ЄС.

Практичне втілення запропонованих заходів зі зміцнення оборонних спроможностей України не лише забезпечить її безпеку, а й перетворить нашу країну на потужного регіонального партнера для ЄС. Спільні зусилля з виробництва сучасних видів озброєння, розширення доступу до передових технологій та інтеграція оборонно-промислового комплексу в європейські ланцюги постачання сприятимуть створенню єдиного оборонного простору.

Надання Україні сучасного озброєння та військової техніки, фінансова підтримка оборонних програм є життєво необхідними для стримування російської агресії та забезпечення європейської безпеки. Водночас, задля досягнення тривалого миру і стабільності очевидно необхідно вирішити корінь проблеми – агресивну політику рф. Це вимагає поєднання військової допомоги, посилення санкцій і підтримки України на шляху євроатлантичної інтеграції.

Варто відзначити, що Україна досягла значних успіхів на шляху до ЄС, проте залишається й чимало викликів. Реформи у сферах верховенства права, боротьби з корупцією, деолігархізації є дійсно ключовими для успішної євроінтеграції. Важливим також є досягнення єдності серед країн-членів ЄС щодо підтримки України, оскільки це впливає на швидкість й ефективність реформ, а також на рівень фінансової та військової допомоги.

Як уже йшла мова вище, початок переговорів про вступ України до ЄС відкриває нові можливості для обох сторін: так, Україна отримає доступ до європейського ринку, технологій та інвестицій, а ЄС – нового стратегічного партнера з великим потенціалом. Крім того, процес інтеграції сприятиме зміцненню європейських цінностей, таких як демократія, верховенство права та права людини.

Всеосяжна інтеграція України до ЄС є стратегічним вибором як для України, так і для ЄС. Вона сприятиме зміцненню європейської безпеки, підвищенню обороноздатності України та розвитку оборонно-промислового

комплексу, економічному зростанню та поширенню європейських цінностей. Реалізація цього амбітного проєкту потребуватиме спільних зусиль України, ЄС та інших міжнародних партнерів.

Таким чином, підсумовуючи дослідження стратегічного партнерства між Україною та ЄС, виокремимо наступні **пріоритетні цілі**:

1. Вступ України до ЄС – основний пріоритет.

2. Енергетична безпека:

«зелена» трансформація: акцент на розвитку відновлюваних джерел енергії, таких як сонячна та вітрова енергетика, для зменшення залежності від традиційних енергоносіїв та декарбонізації економіки;

енергоефективність: запровадження енергоефективних технологій в усіх секторах економіки, зокрема в будівництві, промисловості та транспорті;

синхронізація з європейською енергосистемою: оперативна інтеграція української енергосистеми з європейською мережею з метою забезпечення стабільного та надійного енергопостачання;

стійкість енергосистеми: спільне вжиття заходів підвищення стійкості енергосистеми до зовнішніх загроз, зокрема кібератак та фізичних атак.

3. Гуманітарна допомога:

відновлення житла: акцент на відновленні житла для внутрішньо переміщених осіб та постраждалих від бойових дій;

соціальна підтримка: забезпечення соціальної підтримки вразливих верств населення, таких як діти, люди похилого віку та особи з інвалідністю;

відновлення інфраструктури: заходи з відновлення критично важливої інфраструктури, зокрема доріг, мостів, лікарень тощо.

4. Відбудова України:

«план Маршалла» для України: розробка плану відновлення України за участю міжнародних партнерів, включаючи фінансову допомогу, трансфер технологій та інвестиції;

приватизація та дерегуляція: вжиття приватизаційних і дерегуляційних заходів для залучення інвестицій та стимулювання економічного зростання;

«зелене» відновлення: відновлення України з урахуванням принципів «зеленої» економіки, що сприятиме зменшенню викидів парникових газів та адаптації до зміни клімату.

5. Кібербезпека:

кіберзахист критичної інфраструктури: зокрема, захист енергетичної, транспортної та комунікаційної інфраструктури від кібератак;

співпраця у сфері кіберрозвідки: спільні зусилля з іншими країнами для виявлення та нейтралізації кіберзагроз;

кіберсвідомість населення: проведення інформаційних кампаній задля підвищення кіберсвідомості населення.

6. Протидія інформаційним загрозам:

протидія дезінформації: розробка та реалізація ефективних механізмів протидії дезінформації та маніпуляціям;

підтримка незалежних медіа: підтримка розвитку незалежних медіа та свободи слова;

міжнародна співпраця: співпраця з міжнародними партнерами з метою протидії російській пропаганді.

7. Спільне реагування на технологічні виклики:

штучний інтелект: використання штучного інтелекту для вирішення складних завдань, таких як аналіз даних, прогнозування та автоматизація процесів;

квантові технології: розвиток квантових технологій для забезпечення безпеки даних та створення нових матеріалів;

біотехнології: застосування сучасних біотехнологій у медицині, сільському господарстві та інших галузях.

Захист економічних прав громадян у контексті міжнародних угод про співробітництво у сфері безпеки, підписаних між Україною та іншими державами

Розширення ЄС є складним і динамічним процесом, що значною мірою визначається взаємодією як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Війна в

Україні кардинально змінила цей процес, активізувавши бажання України стати частиною європейської спільноти, але водночас викликала побоювання у деяких країн-членів ЄС щодо можливих ризиків подальшого розширення. Очевидно, що переговори про вступ країни, яка перебуває у стані війни, вимагають нових підходів до питань безпеки, які виходять за рамки традиційних інструментів стримування та відновлення після конфлікту.

Інтенсивність переговорного процесу щодо вступу України до ЄС значною мірою зумовлена російською агресією, і цей процес розвивається синхронно зі зміцненням оборонних структур всередині самого ЄС. Новий етап розширення ЄС можна описати не лише як геополітичне рішення, а й як геостратегічну інвестицію у мир, безпеку, стабільність і процвітання.

Інтеграція ЄС та України тепер нерозривно пов'язана з питаннями оборони і безпеки, що формує нову модель майбутнього європейського порядку. Російське вторгнення виявило розрив між економічним потенціалом західних країн та їхньою здатністю швидко забезпечити необхідну військову допомогу Україні. Попри угоди про постачання зброї, західні союзники зіткнулися з труднощами у задоволенні нагальних потреб української армії.

Що ж стосується захисту економічних прав, то міжнародні безпекові угоди, включаючи й угоду між Україною та ЄС, відіграють ключову роль. Зокрема, посилення взаємодії у рамках таких програм, як «Європейський оборонний фонд» та інших ініціатив, дозволяє Україні отримувати фінансову та технологічну підтримку для розвитку оборонної промисловості. Залучення міжнародних інвестицій через безпекові угоди сприяє не тільки зміцненню економіки, а й гарантуванню економічних прав громадян у складних умовах війни та повоєнного відновлення.

Більше того, актуальною є й інтеграція економічних прав у контекст міжнародних безпекових угод, таких як «Рамкова угода про спільне оборонне планування», та співпраця в рамках спільних закупівель оборонної продукції. Це забезпечує стійкість української економіки, підтримуючи стабільність

через безпеку, а також допомагає відновити економічну активність в умовах війни.

На Вільнюському самміті НАТО 2023 р. було підтверджено прагнення альянсу до надання Україні статусу члена, проте конкретні кроки щодо вступу були відкладені [136]. Цей крок викликав розбіжності серед країн-членів альянсу, зокрема у США та Німеччини, які висловили застереження щодо негайного членства України через триваючий збройний конфлікт з рф.

У відповідь на відсутність чіткої перспективи членства в НАТО, західні партнери України запропонували альтернативний механізм підтримки – систему двосторонніх угод про безпекову співпрацю [137]. Вказаний підхід дозволяє забезпечити більш гнучку та адаптивну форму підтримки, яка може еволюціонувати відповідно до мінливих умов безпекової ситуації.

Перевагами двосторонніх угод є:

швидкість реалізації: двосторонні угоди дозволяють швидше приймати рішення та надавати необхідну допомогу;

гнучкість: подібний формат дозволяє адаптувати умови співпраці до конкретних потреб України та мінливих умов безпекової ситуації;

розподіл відповідальності: відповідальність за процес виконання угод розподіляється між кількома країнами, що знижує ризики, пов'язані з залежністю від одного партнера.

Двосторонні угоди підтверджують, що безпека України є ключовою частиною євроатлантичної безпеки, визнаючи територіальну цілісність України в її міжнародно визнаних кордонах станом на 1991 р. Вони прямо ідентифікують російську агресію як загрозу, яку необхідно стримувати та ліквідувати. Держави, що підписали ці угоди, беруть на себе зобов'язання допомогти Україні відновити її територіальну цілісність – це те, на що Україна раніше не могла сподіватися у такій формі. Переважна більшість підписантів підтримує українську формулу миру для припинення війни з рф. Варто зазначити, що угоди діятимуть протягом десяти років, що підкреслює

довгострокову підтримку, спрямовану на запобігання реалізації планів РФ перемогти у війні на виснаження.

Більшість укладених безпекових угод (станом на жовтень 2024 р. підписано 26 угод) поряд з блоком про військове співробітництво також містять економічний блок, який включає: підтримку демократії, реформ та євроінтеграції; макроекономічну стабільність; відновлення та відбудову; захист критичної інфраструктури та енергетики. Українська дослідниця Т.В. Сидорук слушно наголошує, що допомога Україні – це не просто акт благодійності. Російське вторгнення та героїчний опір українського народу стали переломним моментом для трансатлантичної системи безпеки, підкресливши стратегічне значення України для Європи. Результат війни в Україні визначатиме майбутню безпеку всього європейського континенту. Для США це також питання збереження міжнародного порядку, який вони підтримують. Відтак, Європа і США повинні посилити свої зусилля на захист України, сформувавши спільне бачення довгострокової безпеки України та Європи [138].

Для порівняння, можна звернутися до прикладу ЄС. Пакет допомоги для відновлення після пандемії COVID-19, затверджений 21 липня 2020 р., становив 1 824 млрд євро на період 2021-2027 років, включаючи 750 млрд євро для відновлювальних зусиль (800 млрд євро у поточних цінах) [139]. Це свідчить про здатність ЄС надавати значні ресурси у кризових ситуаціях і може слугувати орієнтиром для подібних заходів з відновлення України після війни.

Сьогодні Україна потребує масштабної допомоги не лише у військовій, але й в економічній та інституційній сферах, щоб забезпечити свою стійкість і відновлення. Інтеграція цих зусиль з довгостроковими планами відновлення й розвитку має включати підтримку критичної інфраструктури, модернізацію економіки та створення міцної основи для членства в ЄС.

Слід зауважити, що незважаючи на офіційні заяви ЄС про індивідуальний підхід до України, переговори про вступ до ЄС в основному

зосереджені на традиційних критеріях, таких як верховенство права та демократичні інститути. Воєнні дії, що завдають значної шкоди Україні, не знайшли адекватного відображення в переговорному процесі.

Хоча ЄС запусив механізм підтримки відновлення України, такий механізм не є інтегрованою частиною переговорного процесу. Це означає, що процес вступу не повністю враховує реальні потреби України, яка бореться з наслідками повномасштабної війни.

Для вирішення цієї проблеми пропонується низка заходів:

гнучкість у встановленні показників: Європейська комісія має право встановлювати індивідуальні показники для кожного з переговорних кластерів, що дозволяє враховувати особливості кожної країни-кандидата, і враховуючи війну, Україна потребує більшої гнучкості у виконанні таких показників;

прискорення інтеграції в окремих секторах: варто зосередитися на тих секторах, де Україна вже має значний потенціал, наприклад, це оборонно-промислове співробітництво;

включення відновлення до переговорної структури: процес відновлення України має бути офіційно включений до переговорного процесу.

Таким чином, задля успішної євроінтеграції України слід адаптувати формальний процес вступу до ЄС з урахуванням викликів, пов'язаних з війною. Європейська комісія і Рада ЄС мають продемонструвати готовність до гнучкості та підтримки України на цьому шляху.

ЄС пройшов значний шлях від обмеженої військової допомоги до стратегічного партнерства з Україною. Почавши з невеликих поставок, ЄС створив потужну коаліцію, яка підтримує Україну у протистоянні російській агресії [140]. Спільні безпекові зобов'язання, підписані у червні 2024 р., стали знаковим документом, що визначає напрями подальшої співпраці.

Так, ключовими напрямиами співпраці є: *військово-технічна допомога* (ЄС забезпечує постачання озброєння, проводить навчання українських військових та сприяє розвитку українського ВПК); *енергетична безпека* (ЄС

допомагає Україні диверсифікувати джерела енергопостачання та відновити енергетичну інфраструктуру); *інституційне будівництво* (ЄС підтримує реформи сектору безпеки і оборони в Україні, сприяє боротьбі з корупцією); *політична підтримка* (ЄС підтверджує підтримку євроатлантичних прагнень України та працює над ізоляцією РФ).

Незважаючи на значні важливі досягнення, мають місце також й певні **проблеми**, які потребують вирішення:

недостатність гарантій безпеки, адже формулювання зобов'язань ЄС є досить загальними;

залежність від США (задля забезпечення ефективної оборони Україні необхідна додаткова підтримка США);

відсутність прямих гарантій безпеки (на відміну від попередніх раундів розширення, Україна не має таких перспектив);

посилення власного військового потенціалу ЄС (ЄС повинен зміцнити свої власні збройні сили для забезпечення стратегічної автономії).

Окреслені проблеми мають певні **перспективи** вирішення. Зокрема, з метою ефективної реалізації спільних безпекових зобов'язань необхідно:

посилити координацію між ЄС та країнами-членами;

розробити ефективні механізми фінансування спільних проєктів;

зміцнити довіру між ЄС та Україною.

Підписання спільних безпекових зобов'язань стало важливим кроком у розвитку стратегічного партнерства між ЄС, окремими країнами (наприклад, США) та Україною. Однак, для забезпечення довгострокової безпеки та стабільності в регіоні потрібні додаткові зусилля з боку обох сторін, у тому числі й в економічному форматі. Зупинимось більш детально на економічних положеннях безпекових угод.

Так, ключовими аспектами економічного блоку безпекових угод є: *широкий спектр співпраці* (угоди охоплюють не лише військову допомогу, але й співробітництво у сфері безпеки, економіки, гуманітарної допомоги та реформ); *довгостроковий характер зобов'язань* (західні партнери беруть на

себе довгострокові зобов'язання з підтримки України, що безумовно сприяє підвищенню її обороноздатності та стійкості); *флексибільність* (двосторонні угоди дозволяють адаптувати рівень і характер підтримки відповідно до мінливих потреб України); *фінансова підтримка* (вона передбачає як пряму бюджетну допомогу, так і інвестиції в різні сектори економіки, при цьому кошти можуть спрямовуватися на відновлення інфраструктури, підтримку малого та середнього бізнесу, розвиток соціальних програм та ін.); *економічні реформи* (укладені безпекові угоди часто передбачають зобов'язання України проводити структурні реформи, спрямовані на покращення інвестиційного клімату, боротьбу з корупцією та дерегуляцію економіки, що своєю чергою створює сприятливі умови для залучення іноземних інвестицій та розвитку національної економіки); *технічна допомога* (західні партнери надають технічну допомогу у різних сферах, включаючи розвиток підприємництва, управління державними фінансами, митне оформлення тощо); *торговельна співпраця* (угоди можуть передбачати розширення торговельних відносин України з країнами-партнерами, що сприяє зростанню експорту українських товарів та послуг).

Реалізація економічного блоку безпекових угод має **позитивний вплив на соціально-економічні права громадян**, зокрема щодо:

створення нових робочих місць (так, завдяки інвестиціям та розвитку економіки створюються нові робочі місця, що сприяє зниженню рівня безробіття та підвищенню доходів населення);

покращення якості життя (інвестування в інфраструктуру, охорону здоров'я та освіту сприяє підвищенню якості життя громадян);

збільшення соціальних виплат (додаткові фінансові ресурси дозволяють уряду України збільшити соціальні виплати, пенсії, забезпечити доступність медичних послуг та освіти);

стійкість економіки (зміцнення економіки та диверсифікація експорту сприяють підвищенню стійкості до зовнішніх шоків і забезпечують більш стабільний розвиток).

Щоб максимізувати позитивний вплив безпекових угод на соціально-економічні права громадян, необхідно забезпечити:

прозорість та підзвітність (максимальну відкритість у використанні коштів, залучених за безпековими угодами);

ефективне управління (тобто створення ефективної системи управління проєктами, спрямованими на відновлення та розвиток);

залучення громадськості (заохочувати громадські організації та місцеві громади до процесу прийняття рішень і контролю за використанням коштів);

боротьбу з корупцією (активно боротися з корупцією на усіх рівнях).

Незважаючи на різноманітні форми, ці угоди охоплюють широкий спектр безпекових аспектів, які відповідають сучасним викликам. Зокрема, держави-підписанти зобов'язуються підвищувати обороноздатність України, забезпечуючи її військовою технікою та боєприпасами, проводячи навчання військових, розвиваючи оборонно-промисловий комплекс України, а також обмінюючись розвідувальними даними. Окрім військової допомоги, угоди спрямовані на посилення захисту України від кібератак, забезпечення безпеки критичної інфраструктури, а також надання допомоги в боротьбі з гібридними загрозами та інформаційними атаками. До «невійськових» сфер співпраці належить протидія хімічним, біологічним, радіологічним і ядерним загрозам, а також боротьба з організованою злочинністю.

Відсутність швидкого прогресу у вирішенні питання членства України в НАТО не означає відсутність західної підтримки. Двосторонні угоди про безпекову співпрацю стали ефективним інструментом забезпечення довгострокової безпеки України та стримування російської агресії. Вони свідчать про готовність західних партнерів до надання всебічної підтримки Україні на шляху до євроатлантичної інтеграції.

Україна прагне інтегруватися до НАТО та однозначно потребує реформ для досягнення цієї мети. Однак, важливо не повторювати помилок минулого (тут слід згадати Будапештський меморандум) і сприймати укладені угоди

серйозно, зокрема їх потрібно використовувати як інструмент для досягнення конкретних цілей та демонстрації рішучості України рухатися у бік Заходу.

Варто звернути увагу, що російська агресія проти України відбувається в період суттєвих трансформацій у світовій і європейській системах безпеки. Хоча США продовжують відігравати значну роль у глобальній безпеці, їх численні міжнародні зобов'язання обмежують можливості для одночасного реагування на усі виклики, особливо на тлі внутрішніх і міжнародних криз. Як результат, Європа, включно з Україною, має брати на себе більш активну роль у зміцненні стримуючих механізмів проти триваючої багатодоменної російської загрози, яка й надалі залишатиметься визначальним чинником європейської безпеки на довгострокову перспективу. У вказаному контексті необхідно приділяти особливу увагу не лише безпековим питанням, але й захисту економічних прав громадян України, які зазнають серйозного впливу в умовах воєнного конфлікту.

Укладення двосторонніх безпекових угод є важливим першим кроком у цьому напрямку, оскільки країни-підписанти визнають ключову роль безпеки України в архітектурі європейської безпеки та беруть на себе довгострокові зобов'язання щодо стримування рф. Однак, надана на цей момент допомога є недостатньою, оскільки загроза з боку рф тривалий час була недооцінена, включно з періодом першого року повномасштабного вторгнення. У цьому аспекті критичним є також питання економічної стабільності України, адже тривала війна значно послабила економічні можливості нашої держави, що призвело до порушень економічних прав громадян, зокрема їх прав на працю, соціальний захист та доступ до економічних ресурсів. Політика, що базується на безпекових угодах, наразі є реактивною та покладає на Україну надмірні очікування, що можуть виявитися просто нереалістичними без відповідної економічної підтримки. Війна також показала необхідність для України та її партнерів розвивати нові можливості (не лише у військовій сфері, але і в економічній) для забезпечення належного рівня життя громадян і протидії російській агресії.

Хоча Україні й необхідно реформувати власні оборонні структури та підвищувати взаємосумісність із НАТО задля забезпечення майбутнього членства, виконання ст. 5 передбачає більше, ніж просто технічну інтеграцію – воно вимагає спільного оборонного планування. На сьогодні країни НАТО не готові надавати необхідні гарантії, проте було дано обіцянку майбутнього членства України в альянсі. При цьому, двосторонні безпекові угоди можуть слугувати основою для формування коаліції, яка допоможе Україні зміцнити її оборонний потенціал та водночас сприятиме розбудові економічних інститутів, які захищатимуть економічні права громадян у довгостроковій перспективі. Важливо, щоб майбутні двосторонні та багатосторонні угоди враховували також необхідність підтримки економічного відновлення України, створення нових робочих місць і підвищення економічної стійкості населення. Для цього необхідно створити багатосторонній механізм імплементації, де Україна буде провідним учасником. Ця коаліція також зможе стати стратегічним лідером у рамках НАТО, розробляючи підготовчі кроки для розширення гарантій ст. 5 щодо України та забезпечення економічної підтримки з метою захисту прав громадян.

Незважаючи на певні недоліки, двосторонні угоди закладають основу довгострокової співпраці у сфері безпеки і, за умови їх належної реалізації, можуть наблизити Україну до перемоги у війні і членства в НАТО. Важливо, щоб ці угоди передбачали підтримку заходів, спрямованих на відновлення економічної інфраструктури, розвиток бізнесу та створення умов для захисту економічних прав громадян. Хоча ці угоди початково розглядалися як проміжний етап, їх слід трансформувати в успішний кейс. Інтеграція України до європейської безпекової та економічної архітектури, попри супротив РФ, є важливим компонентом інформаційно-психологічної боротьби, яку веде Україна. Вказаного можливо досягти шляхом висвітлення безпекових угод як важливого кроку до членства в НАТО, розуміючи їх роль у захисті не лише безпеки, але й економічних прав українських громадян. Україні важливо більш

серйозно поставитися до цих угод та не розглядати їх як ще один Будапештський меморандум.

Зважаючи на висловлене, доцільно запропонувати низку *рекомендацій* для успішної імплементації домовленостей у рамках безпекових угод:

європейським лідерам необхідно інформувати громадян про зміни в безпековому середовищі для забезпечення підтримки збільшення військових витрат та економічної допомоги Україні;

Україні варто пріоритизувати взаємодію з НАТО та розвиток своїх власних спроможностей, а також більш активно працювати над відновленням економіки й захистом економічних прав громадян;

країни-члени НАТО та Україна повинні зробити конкретні кроки для демонстрації практичної інтеграції України до НАТО і включити до порядку денного питання економічної підтримки;

держави BSA та Україна повинні створити багатосторонню структуру з імплементації безпекових угод, забезпечивши належну координацію процесу, включно з економічними ініціативами;

серед завдань BSA повинна бути розробка чітких кроків для побудови європейської системи стримування без «сірих зон» та захисту економічних прав громадян;

з метою уникнення сприйняття укладених безпекових угод як аналогів Будапештського меморандуму, необхідно запровадити спільні проєкти з економічної підтримки та відновлення, що продемонструють їх реальну дієвість;

український уряд повинен акцентувати увагу на можливостях, які відкриваються завдяки цим угодам, залучаючи до співпраці держави BSA, що сприятиме покращенню репутації України та захисту прав її громадян.

Міжнародна підтримка малого та середнього бізнесу в Україні

Малі та середні підприємства є основою економічної стійкості багатьох країн, забезпечуючи гнучкість, адаптивність та швидку реакцію на зміни в умовах ринкових викликів. В Україні до 2022 р. вони склали переважну

більшість від загальної кількості підприємств, відіграючи критично важливу роль у національній економіці. Малі та середні підприємства демонстрували життєздатність у часи пандемії COVID-19, а з початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну вони продовжили тримати економічний фронт у винятково важких умовах.

На важливість малих та середніх підприємств для економіки України вказує й той факт, що мікро-, малі та середні підприємства є основою економіки України, вони складають 99,98% усіх суб'єктів господарювання, забезпечують 74% усіх робочих місць і створюють 64% доданої вартості [141].

Повномасштабна війна РФ проти нашої країни завдала значних збитків національній економіці, особливо сектору малого та середнього бізнесу. Масове припинення діяльності підприємств, релокація виробництв та дестабілізація ринків призвели до значного скорочення ВВП та зростання рівня безробіття.

Згідно з дослідженням, індекс активності бізнесу в Україні в січні 2024 р. становив 37,3 бали зі 100 можливих, що свідчить про триваючу економічну кризу. Незважаючи на деяке відновлення порівняно з попередніми місяцями, рівень бізнес-активності залишається нижчим за докризовий [142].

Проте, малі та середні підприємства демонструють значну стійкість. Попри загальне скорочення виробництва, частка середніх підприємств у загальному обсязі виробництва в 2022 р. навіть зросла. Це свідчить про їх адаптивність до нових умов та здатність задовольняти попит на певні товари і послуги.

Незважаючи на виклики, які принесла війна, український малий та середній бізнес продовжує функціонувати і сприяти національному спротиву. Так, за даними досліджень, понад 60% підприємців змогли зберегти свої підприємства та уникнути закриття, незважаючи на негативні економічні наслідки війни; половина підприємців здійснили трансформацію власного бізнесу: так, 17% переорієнтували діяльність на задоволення потреб оборони, 16% змінили галузь, а 13% змогли релокувати свої підприємства у безпечніші

регіони; майже 50% нових підприємств, які відкрилися під час війни, були засновані жінками, при цьому 28% нових компаній очолюються жінками, що свідчить про їх активну роль у відродженні економіки.

Таким позитивним тенденціям у значній мірі сприяє й міжнародна підтримка, зокрема з боку ЄС. Від початку російського вторгнення ЄС надає Україні всеохопну військову, гуманітарну і фінансову допомогу, одночасно також розробляючи стратегії відновлення країни. Відновлення економічного потенціалу малих та середніх підприємств і реформування бізнес-середовища є одними з пріоритетних напрямів підтримки з боку ЄС, що допомагає Україні на її шляху до повноцінного членства в ЄС.

Одним із важливих інструментів підтримки є програма «EU4Business» [143], спрямована на зміцнення конкурентоспроможності українських малих та середніх підприємств і їх інтеграцію в європейські ринки. Допомога ЄС зосереджена на п'яти ключових напрямках: *оперативна підтримка у відповідь на військові виклики* (фінансування, спрямоване на подолання безпосередніх наслідків війни, у т.ч. допомога для релокації підприємств та підтримки на місцях); *підтримка інституційних змін* (зміцнення українських інституцій та покращення умов для бізнесу через адаптацію до європейських стандартів); *законодавчі реформи* (удосконалення нормативної бази для стимулювання розвитку підприємництва та залучення інвестицій); *регіональний розвиток підприємництва* (особлива увага приділяється підтримці бізнесу у регіонах, що зазнали найбільших втрат через війну, зокрема шляхом розвитку місцевих ініціатив та покращення інфраструктури); *сприяння повоєнному відновленню та модернізації* (довгострокові стратегії економічної відбудови, спрямовані на відновлення інфраструктури, індустриальних потужностей і стимулювання інновацій).

Європейська підтримка малого та середнього підприємництва в Україні підкреслює важливість розвитку бізнесу як одного з найважливіших чинників післявоєнного відновлення, що сприяє зміцненню економічної та соціальної стабільності держави.

В умовах постійних викликів, з якими стикається українська економіка, особливо на тлі війни, підтримка мікро-, малого й середнього бізнесу набуває особливого значення. У рамках стратегії розвитку підприємництва, у вересні 2024 р. стартував інноваційний проєкт під назвою «UA Global: Etsy Start» [144], який спрямований на розвиток підприємств, що спеціалізуються на виробництві та продажу товарів ручної роботи. Основною метою проєкту є допомога українським підприємцям у запуску чи масштабуванні їх онлайн-продажів на глобальній платформі «Etsy».

Проєкт передбачає участь 500 підприємців, які будуть відібрані на конкурсній основі. Учасники отримають унікальну можливість пройти навчання зі створення й оптимізації онлайн-магазину на платформі «Etsy», що дозволить їм ефективно продавати свої товари на міжнародному ринку. Крім того, передбачено менторську підтримку у сферах розвитку продажів та просування продукції на маркетплейсі.

Учасники проєкту також отримають фінансову підтримку: стипендії у розмірі 1 000 дол. США від програми USAID «Конкурентоспроможна економіка України», сертифікати на 100 дол. США для реклами власних товарів на платформі «Etsy», а також логістичну підтримку від «Укрпошти» на загальну суму 10 000 дол. США у вигляді промокодів, які будуть розподілені між учасниками проєкту. Також підприємці матимуть доступ до консультаційної підтримки з логістичних та митних питань, що сприятиме спрощенню процесу експортних операцій.

Ініціатива «UA Global: Etsy Start» реалізовується Програмою USAID «Конкурентоспроможна економіка України» у співпраці з громадською організацією «TECHBUREAU», за підтримки глобальної платформи «Etsy», «Укрпошти» й Офісу з розвитку підприємництва та експорту. Проєкт має на меті не лише розвиток мікробізнесу, але й його трансформування у малі та середні підприємства через розширення експортних можливостей.

Вказана ініціатива охоплює дві основні групи підприємців, зокрема тих, хто не має досвіду роботи з експортом, та тих, хто вже розпочав свою

експортну діяльність і прагне розширити її через платформу «Etsy». Проект «UA Global: Etsy Start» допоможе створити стійке підґрунтя для зростання експортних спроможностей українського підприємництва та підвищить його конкурентоспроможність на глобальному ринку, сприяючи економічному відновленню та розвитку України.

У цьому контексті відмітимо програму USAID «Конкурентоспроможна економіка України» [145], яка допомагає малим та середнім підприємствам виходити на міжнародні ринки, встановлювати партнерські відносини з іноземними компаніями і залучати інвестиції. Окрім наведеного, програма також підтримує розвиток експортного потенціалу України шляхом надання грантів, організації міжнародних виставок та конференцій.

Також не менш важливим прикладом міжнародної підтримки малого та середнього підприємництва України є Альянс стійкості малого та середнього бізнесу для України [146], створений у Берліні 12 червня 2024 р. Україною та Німеччиною спільно із 12 іншими країнами та 17 установами розвитку і міжнародними організаціями. Ініціатива була започаткована на цьогорічній Міжнародній конференції з відновлення України, яка проходила у Німеччині. Передбачено, що усі члени-засновники зроблять внесок до альянсу шляхом фінансових інвестицій, політичних консультацій або програм розвитку. Загальна сума підтримки становить понад 7 млрд євро для поточних і нових програм малого та середнього підприємництва. Ця ініціатива є стратегічно важливою для економічного відновлення України. Через альянс Програма розвитку ООН сприятиме підприємництву, створенню робочих місць та інноваційного бізнес-середовища, покращуватиме доступ до фінансування та ринкових можливостей, а також покращуватиме бізнес-законодавство.

Співпраця України з інституціями ЄС має тривалу історію. Багато років ЄС активно взаємодіє з урядом України і громадянським суспільством задля просування ключових реформ, удосконалення законодавчої бази, створення сприятливого бізнес-середовища, а також залучення інвестицій. Важливими партнерами у цьому процесі стали Офіс ефективного регулювання (BRDO)

[147], Офіс з розвитку підприємництва та експорту [148], Спілка українських підприємців [149] та інші спеціалізовані установи й організації.

Наразі в Україні реалізовується близько 20 двосторонніх проєктів ЄС, спрямованих на підтримку бізнесу, із загальним бюджетом понад 92,0 *млн* євро. Проєкти охоплюють широкий спектр економічних сфер, забезпечуючи бізнес ресурсами, технологіями і консультативною підтримкою для розвитку та експансії на міжнародні ринки [150].

Крім зазначених, Україна бере участь у кількох загальноєвропейських програмах, що відкривають додаткові можливості для бізнесу, зокрема у таких: «Horizon Europe», яка фокусується на науці, дослідженнях та бізнес-інноваціях; «Creative Europe» стосовно підтримки культури та креативних індустрій; «Digital Europe», яка зосереджена на інструментах цифровізації малого і середнього підприємництва; «Single Market Programme» (програма єдиного ринку) спрямована на сприяння конкурентоспроможності бізнесу, зокрема у рамках програми у 2023 р. було запущено ініціативу «Ukraine Ready4EU» із загальним бюджетом 7,5 *млн* євро, включаючи два конкурси пропозицій: «Business Bridge» (4,5 *млн* євро), що дає змогу українським малим і середнім підприємствам отримати ваучери на участь у міжнародних виставках; «Erasmus for Young Entrepreneurs Ukraine» (3,0 *млн* євро) для молодих бізнесменів, які хочуть вивчити досвід іноземного бізнесу.

Незважаючи на високі ризики, пов'язані з війною, українські малі та середні підприємства, особливо ті, що працюють на звільнених територіях та у прифронтових районах, отримали можливість залучати кредити завдяки підтримці з боку Європейського інвестиційного банку і Європейського банку реконструкції та розвитку.

Крім фінансової підтримки, ЄС надав Україні тимчасову лібералізацію торгівлі та інші торговельні преференції, які вперше набули чинності 04 червня 2022 р. і були продовжені до 05 червня 2025 р. Вказані заходи суттєво посилюють інтеграцію української економіки до європейських ринків,

сприяючи стабільності і зростанню українського бізнесу в умовах повоєнної відбудови.

Мале та середнє підприємництво відіграє важливу роль в економіці України, особливо в умовах війни. Національний уряд визначає підтримку малих та середніх підприємств як один із пріоритетних напрямів державної політики, на що чітко вказано у схваленій ним Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого і середнього підприємництва на період до 2027 року [151], яка передбачає операційний план заходів на 2024-2027 роки. Документ окреслює ключові напрями державної політики у сфері малого й середнього бізнесу, зокрема відновлення зруйнованих підприємств за принципом «*build back better*», перехід на зелені технології, цифровізацію бізнес-процесів, інноваційний розвиток і сприяння інклюзивності.

Оновлена стратегія розвитку малого та середнього підприємництва є відповіддю на наявні виклики і актуальні потреби бізнесу, спрямованою на стимулювання підприємницької активності серед різних соціальних груп, зокрема жінок, осіб з інвалідністю та ветеранів. Стратегія була розроблена у співпраці з бізнес-спільнотою, громадськими організаціями та міжнародними експертами, що забезпечує її інклюзивність і актуальність.

Крім того, стратегія враховує регіональні аспекти розвитку малого та середнього підприємництва і має широку підтримку з боку міжнародних партнерів України. Один із конкретних прикладів такої співпраці – це запуск вже згадуваного Альянсу стійкості малого та середнього бізнесу для України, який спрямований на координацію зусиль у розвитку екосистеми малого та середнього підприємництва. Основна мета Альянсу – створення сприятливих умов для відновлення і розвитку підприємництва в Україні як у воєнний, так і у післявоєнний час. Стратегія також визначає основні напрями для інвестицій з боку міжнародних партнерів.

Документ повністю відповідає рекомендаціям ОЕСР, Угоді про асоціацію, а також Плану відновлення України, розробленому ЄС у межах програми «Ukraine Facility». Стратегія також передбачає розвиток малого і

середнього бізнесу з урахуванням цілей Національного плану з енергетики та клімату на період до 2030 року.

Реалізація стратегії забезпечить створення умов для розвитку малого і середнього бізнесу, сприятиме залученню інвестицій та інтеграції України до європейської спільноти. При цьому, Альянс стійкості малого та середнього бізнесу для України стане важливим елементом у процесі координації міжнародної підтримки та стимулювання економічного відновлення країни.

Слід додатково зауважити, що стратегія розроблена у тісній співпраці з Міністерством цифрової трансформації України. Як зазначалося, основною метою стратегії є забезпечення відновлення бізнесу в умовах війни, що триває, а також надання допомоги через державні програми та підтримку процесу релокації підприємств, які постраждали від конфлікту.

Ключовими напрямками, визначеними у стратегії, є:

компенсація збитків (підтримка підприємств, які зазнали втрат через агресію РФ, що є критично важливим для відновлення їх діяльності);

інноваційність та цифровізація (заохочення впровадження новітніх технологій і цифрових рішень з метою підвищення конкурентоспроможності бізнесу);

орієнтація на експорт (сприяння виходу українських підприємств на міжнародні ринки для розширення їх бізнесу та зміцнення економіки країни);

інклюзивність та координація дій (забезпечення співпраці між урядом, бізнесом і міжнародними партнерами для гарантування практичного втілення плану розвитку малого та середнього бізнесу).

Стратегія враховує інтереси представників малого і середнього бізнесу та намагається вирішувати проблеми, з якими вони стикаються, зокрема в умовах воєнного часу. Програма передбачає конкретні кроки до 2027 р., що має сприяти прозорості і передбачуваності політики для бізнесу, спрощуючи процеси планування та розвитку.

Необхідно зауважити, що з огляду на сучасні виклики, Міністерство економіки України визначило чотири пріоритети, які є основними для

забезпечення економічного зростання в Україні. Це: *збільшення експорту* (розширення можливостей українських підприємств на міжнародних ринках); *збалансування торгівлі* (удосконалення торговельних відносин та зниження дисбалансу у зовнішній торгівлі); *залучення інвестицій* (створення сприятливих умов для іноземних та внутрішніх інвестицій у національну економіку); *розвиток людського капіталу* (інвестиції в освіту та підготовку кадрів, які здатні адаптуватися до змінюваних умов на ринку праці).

У цьому контексті, стратегія передбачає кластеризацію інструментів та визначення кількох основних напрямів для досягнення поставлених завдань:

1. Відновлення та полегшення ведення підприємництва:

Одним із ключових аспектів є масштабна дерегуляція, що реалізується через прийняття урядом плану спрощення регулювання для підприємців. Означене включає скорочення кількості документів і дозволів, необхідних для ведення бізнесу. План також передбачає надання кредитної та грантової підтримки бізнесу, а також розвиток складніших фінансових інструментів, таких як факторинг і лізинг.

2. Підвищення конкурентоспроможності та експорту:

Іншим важливим напрямом є підвищення конкурентоспроможності та збільшення обсягу експорту через реалізацію програм на кшталт «Зроблено в Україні» та залучення підприємств до глобальних ланцюгів доданої вартості.

3. Інновації та зелена трансформація:

Третій блок стратегії зосереджується на інноваційних технологіях і переході до екологічно чистих рішень. Вказане включає розвиток галузевих кластерів, наукових парків і впровадження цифрових ваучерів для реалізації різного роду програм. Особлива увага надається «зеленій» таксономії, яка має на меті сприяти сталому розвитку малого та середнього бізнесу.

4. Розвиток людського капіталу та підприємницької культури:

Критично важливим є вирішення проблем, пов'язаних з людським капіталом і розвитком бізнес-культури. Це передбачає збільшення кількості підприємців та сприяння швидшому зростанню підприємств. У стратегії

закладено інструменти для повернення українців з-за кордону, залучення іноземних фахівців, перепідготовки кадрів та створення платформ зайнятості. Освітні програми також є важливою складовою цього процесу.

5. Конкретні інструменти стратегії:

Серед конкретних інструментів стратегії можна виокремити створення онлайн-платформи для бізнес-планування. В Україні, яка досягла значного прогресу у сфері цифрових технологій, можливе розроблення типових бізнес-планів для малого і середнього бізнесу на основі вже наявних державних баз даних. Це спростить процес планування для підприємців і полегшить доступ до фінансування, зокрема у банківських установах.

6. Популяризація краудфандингу:

Окремим важливим напрямом є популяризація краудфандингу серед представників малого й середнього бізнесу, що дозволить їм залучати кошти для нових проєктів. Програма передбачає надання грантів та кредитування досліджень і розробок, зокрема для довгострокових інвестицій, які можуть супроводжуватися високим рівнем ризику. Важливо, щоб державні органи були готові до можливих невдач у таких проєктах, оскільки це є нормальною складовою процесу досліджень.

7. Галузеві кластери та наукові парки:

Галузеві кластери та наукові парки мають на меті об'єднання малого та середнього бізнесу, щоб кожне підприємство залишалось автономним, проте здобуло вигоди від ефекту масштабу і можливостей для взаємодії. Завдяки інвестиційним паркам підприємства з різних секторів можуть створити єдину екосистему, що сприятиме їх розвитку.

8. Державні програми ваучерів:

Державні програми ваучерів сприятимуть малому й середньому бізнесу у наданні доступу до цифрових рішень з управління бізнесом, кібербезпеки та штучного інтелекту. Вказане, своєю чергою, підвищить загальний рівень цифровізації і обізнаності серед підприємців, що є необхідним для успішного функціонування бізнесу в сучасних умовах.

Таким чином, стратегія стає важливим інструментом для відновлення і зміцнення економіки України в умовах війни та повоєнного відновлення. Як видно з проведеного аналізу, особливості та перспективи розвитку малого і середнього підприємництва в Україні під час війни та у період повоєнної відбудови мають низку унікальних аспектів, що визначають сучасний економічний ландшафт країни. З одного боку, війна спричинила неочікувані значні виклики для малого й середнього підприємництва, з іншого – відкрила нові можливості для розвитку через адаптацію до змін, державну підтримку та міжнародну допомогу. При цьому, значна частина підприємств стикається з дефіцитом кваліфікованої робочої сили, що є одним з найбільших викликів для відновлення та розвитку. Серед інших ключових висновків виокремимо наступні: безумовно, повномасштабна війна завдала значних збитків сектору малого й середнього підприємництва в Україні, однак при цьому підприємці демонструють високу адаптивність та здатність до відновлення; основними викликами для малого й середнього підприємництва є дефіцит фінансування, нестача кваліфікованих кадрів, нестабільність ринку; перспективи розвитку малого й середнього підприємництва пов'язані з адаптацією до нових умов, диверсифікацією діяльності та пошуком нових ринків збуту.

Виходячи з вищенаведених міркувань, особливостями розвитку малого та середнього підприємництва під час війни є:

втрата ринків та виробничих потужностей (значна частина малих і середніх підприємств постраждала від окупації, руйнування інфраструктури і зниження внутрішнього попиту, при цьому підприємства, що функціонували на окупованих або прифронтових територіях, вимушені були припинити або значно скоротити свою діяльність);

релокація підприємств (у відповідь на ризики, багато малих і середніх підприємств перемістили свої виробничі потужності у більш безпечні регіони країни, при цьому державні програми сприяли вказаним процесам, надаючи підприємцям підтримку для відновлення діяльності на нових місцях);

переорієнтування бізнес-моделей (в умовах війни багато підприємств змушені були змінювати свої бізнес-моделі, переорієнтовувати виробництво і постачати товари та послуги, необхідні для військових потреб і гуманітарної підтримки, при цьому особливий акцент зроблено на виробництві товарів для армії та громадянського сектору);

державна підтримка (уряд України активно впроваджує програми кредитної та грантової підтримки малого й середнього підприємництва, які сприяють відновленню бізнесу під час війни; зазначене включає компенсацію збитків, спричинених російською агресією, підтримку експорту, інноваційні та цифрові рішення);

інтеграція до міжнародних ринків (війна стимулювала українські малі та середні підприємства більше інтегруватися у глобальні ринки, і відкриття доступу до європейського ринку, спрощення митних процедур та тимчасова лібералізація торгівлі з ЄС сприяли тому, що український малий та середній бізнес зміг знайти нові можливості за кордоном).

Перспективами розвитку малого й середнього підприємництва у період повоєнної відбудови України є:

відновлення та модернізація інфраструктури (післявоєнна відбудова потребуватиме значних інвестицій у відновлення інфраструктури, при цьому малі та середні підприємства у цьому питанні відіграватимуть ключову роль, особливо що стосуватиметься сфери будівництва, інфраструктурних проєктів та локальних ініціатив);

інновації та цифровізація (одна з головних перспектив розвитку малого й середнього підприємництва полягає у впровадженні інновацій та цифрових технологій; використання цифрових рішень, таких як кібербезпека, штучний інтелект і блокчейн, дозволить підвищити ефективність управління бізнесом і збільшити конкурентоспроможність українських бізнес-суб'єктів на світових ринках);

екологічна трансформація (період повоєнного відновлення економіки сприймається як вдала нагода для впровадження «зелених» технологій та

рішень, що сприятимуть переходу до екологічно чистого виробництва, а створення галузевих кластерів і впровадження «зеленої» таксономії стане важливою частиною модернізації малого й середнього підприємництва);

інтеграція з ЄС та іншими міжнародними ринками (при відновленні економіки після війни інтеграція українських малих і середніх підприємств у глобальні ланцюги постачання стане пріоритетом; при цьому, співпраця з ЄС та участь у міжнародних ініціативах забезпечить вітчизняним підприємцям доступ до ринків і стимулюватиме розвиток інноваційних бізнесів);

підтримка людського капіталу (важливою умовою розвитку малого й середнього підприємництва є наявність кваліфікованої робочої сили; освітні програми, спрямовані на перекваліфікацію кадрів, залучення українських спеціалістів з-за кордону та розвиток культури підприємництва допоможуть створити сприятливе середовище для зростання малого і середнього бізнесу);

залучення міжнародних інвестицій (повоєнна відбудова України стане потужним стимулом для залучення іноземного капіталу, при цьому малий та середній бізнес матиме змогу скористатися інвестиційними можливостями, що виникнуть у процесі відновлення економіки і покращення інвестиційного клімату в Україні).

Таким чином, як уже відзначалося, розвиток малого й середнього підприємництва під час війни та у період повоєнної відбудови є важливою складовою економічного відновлення України. Прогнозується, що основними для розвитку малого й середнього підприємництва у 2025-2029 роках стануть галузі будівництва, сільського господарства, промисловості, енергетики, маркетингу і консалтингу. Представляється, що успішна реалізація реформ, модернізація інфраструктури, цифровізація та активна міжнародна співпраця відкриють нові перспективи для українських підприємств.

Роль міжнародних фінансових інституцій і приватних інвестицій у післявоєнному відновленні України

Післявоєнне відновлення економіки України безумовно стане одним із найскладніших викликів, який потребуватиме всебічної підтримки союзників

і партнерів нашої держави. Міжнародна допомога, спрямована на економічне відродження України, є ключовим пріоритетом для стійкої економіки, яка має стати важливою частиною безпеки України, знижуючи ризик повторної агресії з боку рф. Незважаючи на високу потребу в негайній військовій підтримці, допомога Україні в економічному розвитку є не менш важливою складовою, яка підсилює військові зусилля шляхом забезпечення додаткових фінансів, ресурсів і мотивації.

В Україні розроблено національний план відновлення на період 2022-2032 років [152]. Уперше на широкий загальний його було презентовано у 2022 р. на міжнародній конференції в швейцарському місті Лугано [153], через рік він обговорювався на Лондонській конференції, а у 2024 р. – на Берлінській. За увесь цей час документ зазнав чимало змін, однак основні його принципи залишилися незмінними: розпочати відновлення слід уже зараз, не чекаючи завершення війни, а відбудована Україна має стати кращою, сучаснішою та відповідати європейським стандартам.

Безумовно, російська агресія спричинила Україні значні гуманітарні втрати, інфраструктурні руйнування та екологічну шкоду. За інформацією Міжнародної організації з міграції, від початку вторгнення 2022 р. понад 14,6 млн українців були змушені залишити свої домівки, включаючи 6,5 млн біженців за кордоном і 3,7 млн внутрішньо переміщених осіб [154]. Навіть попри успішне витіснення російських сил у 2022 р., значна частина території нашої країни – близько 156,0 тис. км² – залишається забрудненою мінами, які представляють тривалу небезпеку. Руйнування Каховської дамби в червні 2023 р. спричинило збитки загалом на суму близько 14,0 млрд дол. США, затопивши понад 620 км², що стало наслідком суттєвих екологічних проблем [155].

Однією з найбільш згубних тактик рф стало прицільне знищення об'єктів енергетичної інфраструктури України, що завдало шкоди мільйонам громадян одночасно і значно ускладнило процес відновлення. Станом на 2024 р., збитки в енергетичній сфері вже перевищили 10 млрд дол. США,

ускладнюючи при цьому доступ до базових потреб, таких як водопостачання та опалення. Завдяки підтримці міжнародної донорської спільноти, а також зусиллям працівників енергетичної галузі, Україна змогла відновити понад 2,2 ГВт потужності до кінця 2023 р. [156]. Але у березні 2024 р. інтенсивність атак на критичну інфраструктуру України зростає, зокрема щодо теплових електростанцій, які є основою генеруючої потужності для великих міст.

Знищення енергетичної інфраструктури змушує Україну закуповувати дорожчу імпортовану електроенергію від європейських сусідів, що додатково обтяжує державний бюджет. Крім того, критичним залишається питання забезпечення нашої країни газовими турбінами та запасними частинами для відновлення пошкоджених електростанцій. Україна й надалі потребуватиме масштабної міжнародної допомоги, яка має включати бюджетну підтримку, передачу обладнання і технічну допомогу, щоб пережити зиму, що може виявитися найскладнішою з моменту початку повномасштабного вторгнення.

Масштаби економічних збитків вимагають їх належної систематизації та кількісного оцінювання, що є необхідним етапом з метою досягнення справедливості. Основним джерелом такої інформації є Реєстр збитків для України [157], створений на основі резолюції Ради Європи для забезпечення обробки та реєстрації позовів, поданих фізичними і юридичними особами та українським урядом щодо збитків і втрат, спричинених неправомірною агресією РФ. Такий реєстр сприятиме забезпеченню цільової компенсації як постраждалим особам, так і громадам. Наразі до реєстру приєдналися 43 країни та ЄС. І хоча механізм компенсації ще не сформований, створення реєстру є важливим кроком на шляху до отримання відшкодувань від РФ.

Результати трьох раундів швидкої оцінки збитків і потреб (RDNA) [158] свідчать про значне зростання матеріальних і людських втрат від війни. Світовий банк, український уряд, Європейська комісія та ООН координують свої зусилля для отримання достовірних даних про загальні втрати, завдані економіці України агресією РФ.

Водночас, Україна розробила цифрову платформу для моніторингу проєктів реконструкції – «Digital Restoration EcoSystem for Accountable Management» (DREAM) [159]. Така платформа допомагає українському уряду та міжнародним фінансовим організаціям відрізнити великі довгострокові проєкти реконструкції від короткострокових термінових ремонтних робіт і коректно спрямовувати ресурси. Платформа DREAM є прикладом поєднання багатофункціональності та прозорості. Платформа, створена у співпраці з громадянським суспільством України і за підтримки USAID та UK Aid Direct, була запущена Мінвідновлення (наразі – це Міністерство розвитку громад та територій України) у 2023 р. Вона одночасно є «цифровим маршрутом» і «вікном» у відновлення інфраструктури, пошкодженої війною. Громадяни, підприємства та місцеві органи влади можуть через цю платформу подавати інформацію про збитки, отримувати попередні дозволи, оформлювати рахунки та отримувати відповідні компенсації на власні банківські рахунки. Кожен проєкт на платформі має прозору документацію, а відновлювальні роботи охоплюють більшість підконтрольних територій, тоді як нові будівельні проєкти здебільшого концентруються у великих містах.

Попри триваючу війну, економіка України демонструвала поступове відновлення: у 2023 р. зростання склало 5%, а за прогнозами МВФ, у 2024 р. зростання передбачається ще на 3%. Проте, це відбувається після значного спаду на 29,1% у 2022 р., спричиненого мобілізацією та іншими втратами. З того часу додому повернулися 4,5 млн українців, однак очікується, що економіка повернеться до довоєнних показників не раніше 2029 р., за умови закінчення війни в найближчі роки [160]. З цього приводу важливо зазначити, що хоча економіка й демонструє певне зростання, втім подібне відновлення здебільшого є адаптацією до воєнних умов і залежить від обсягу бюджетної та гуманітарної допомоги, яка надходить до країни.

Так, відновлення судноплавства з українських портів стало помітним чинником експорту. Незважаючи на екологічні проблеми і складні умови транспортування, експорт зернових та олійних культур досяг максимуму під

час війни в лютому 2024 р. Українські компанії, що залишаються в країні, не лише підтримують виробництво, а й виходять на нові ринки, зміцнюючи власні ланцюжки постачання.

Війна в Україні суттєво вплинула і на фіскальну стабільність держави. Незважаючи на значну міжнародну підтримку, Україна стикається з низкою викликів, пов'язаних з необхідністю фінансування воєнних дій, відновлення зруйнованої інфраструктури та забезпечення соціальних гарантій.

Бюджет України на 2024 р. містить високу частку військових видатків, що, звісно, обумовлено необхідністю забезпечення обороноздатності нашої країни. Водночас, видатки на відновлення та реконструкцію є обмеженими, що стримує економічне зростання. Для покриття дефіциту бюджету Україна покладається на міжнародну фінансову допомогу та внутрішні запозичення.

Міжнародні фінансові організації та уряди країн-партнерів надають нашій країні значну фінансову допомогу у формі грантів та кредитів. Проте, умови надання цієї допомоги передбачають проведення структурних реформ, спрямованих на підвищення прозорості та ефективності державних фінансів.

На сьогодні одним з ключових викликів для України є управління державним боргом. Збільшення обсягу державного боргу створює ризики для фіскальної стабільності й обмежує маневреність у проведенні економічної політики. Уряд України активно працює над пошуком оптимальних рішень з обслуговування державного боргу, включаючи й реструктуризацію боргових зобов'язань.

НБУ також відіграє важливу роль у забезпеченні макроекономічної стабільності. Завдяки проведенню обережної монетарної політики і валютних інтервенцій, вдалося стабілізувати національну валюту та запобігти виникненню гіперінфляції [161].

Перспективи фіскальної стабільності України залежать від багатьох різних факторів, включаючи тривалість війни, обсяг міжнародної фінансової допомоги, ефективність проведення структурних реформ. Для забезпечення довгострокової фіскальної стійкості необхідні наступні заходи:

посилення податкової дисципліни: зменшення тіньової економіки та боротьба з ухиленням від сплати податків;

оптимізація державних видатків: зменшення неефективних видатків та підвищення їх цільової спрямованості;

приватизація державних підприємств: залучення приватних інвестицій для модернізації економіки;

розвиток фінансового ринку: створення належних умов для залучення довгострокових інвестицій.

Вважаємо, що Україна й міжнародні донори повинні об'єднати зусилля з метою створення спільного бачення і стратегії відновлення, що забезпечить ефективне використання ресурсів та успішну співпрацю. Значні руйнування енергетичної інфраструктури, промислових об'єктів та житлового фонду вимагають від України збалансування нагальних гуманітарних потреб із масштабною економічною трансформацією.

Насамперед, Україні потрібна військова та фінансова підтримка з метою забезпечення стабільності на найближчі п'ять років, що дозволить продемонструвати довгострокову рішучість як українським громадянам, так і російському керівництву. Така стабільність, крім того, сприятиме створенню передбачуваного середовища для інвесторів, чії внески у відбудову країни допоможуть частково досягти цілей реконструкції та зменшити залежність від зовнішньої підтримки.

На початку 2024 р. ЄС ухвалив механізм підтримки України на суму 50 млрд євро [162], який спрямований на інтегровану стратегію відновлення. Він передбачає 17 млрд євро у вигляді грантів та 33 млрд євро у вигляді позик на період 2024-2027 років. Крім того, механізм включає другий і третій рівні підтримки: другий рівень забезпечує зниження ризиків для інвесторів через так звану «Українську гарантію» на суму 6,97 млрд євро з метою покриття кредитних ризиків, зокрема через Європейський інвестиційний банк і Європейський банк реконструкції та розвитку; третій компонент підтримки передбачає надання технічної допомоги з метою наближення українських

стандартів до вимог ЄС та підготовки країни до вступу. Інструмент також включає мінімальні екологічні цілі і доручає Європейському інвестиційному банку співпрацювати з регіонами й муніципалітетами.

Відновлення України фінансується через спеціально створений орган – Міжвідомчу координаційну платформу донорів для України [163]. Цей орган заснований у січні 2023 р., до постійних членів його наглядової ради входять Україна, ЄС, США та інші країни Великої сімки (G7). У лютому 2024 р. до платформи приєдналися Республіка Корея, Нідерланди, Норвегія та Швеція як тимчасові члени, які внесли або зобов'язалися внести не менше 0,1% свого ВВП за 2022 р. і принаймні 1,0 млрд дол. США. Шість країн ЄС (зокрема, Данія, Естонія, Латвія, Литва, Польща та Іспанія) мають статус спостерігачів. У зустрічах також беруть участь міжнародні фінансові організації.

Розширення учасників платформи важливе для задоволення необхідних потреб України, оскільки за нинішніх умов війни є нагальність не тільки у забезпеченні фронту, але й у якомога більш швидкому відновленні об'єктів цивільної та економічної інфраструктури. Важливо, аби потоки допомоги були достатніми для забезпечення функціонування державних служб і фінансування необхідних процесів реконструкції. Макрофінансова допомога підтримує уряд України, а фінансування відновлення – реконструкцію, але для останньої потрібно ще більше проєктів і координації.

Для збільшення такого формату допомоги, керівництву нашої держави слід продовжувати курс на посилення прозорості та механізмів довіри. Деякі нагальні потреби краще покривати грошовими переказами, однак донори з обережністю ставляться до подібного в окремих секторах, як, наприклад, в енергетиці. В минулому недостатнє фінансування призвело до затримок, у зв'язку з чим проєкти відновлення було відкладено. Представляється, що платформа донорів для України має використовувати досвід координації фінансової підтримки від Великої сімки (G7) і краще синхронізувати потік коштів з бюджетом пріоритетів відновлення, який цього року становить 15 млрд дол. США і потребує продовження.

Залучення донорів до співпраці на рівні міст і регіонів, як у випадку з проєктом дансько-миколаївського партнерства [164], забезпечує своєчасну підтримку відповідно до потреб місцевих громад. Успішні приклади, як-от проєкти в м. Миколаїв з водоочищення, сільського господарства та освіти, можуть слугувати моделлю для інших країн.

Для цілей забезпечення довгострокової підтримки великі державні підприємства також потребують кредитів, адаптованих до особливих потреб України. У червні 2023 р. Європейський банк реконструкції та розвитку й вісімнадцять інших установ з фінансування розвитку уклали Меморандум про взаємопорозуміння для спільних інвестицій, що забезпечить стратегічний розподіл коштів [165].

Міжнародна спільнота ще, на жаль, не повною мірою усвідомлює масштаби розмінування, необхідного для відновлення України, особливо на звільнених територіях. За інформацією Центру протимінної діяльності, близько 30% території України забруднено мінами та нерозірваними боєприпасами, понад 142 тис. км² суходолу та 14 тис. км² водойм потребують обстеження підрозділами розмінування [166], забруднення мінами та іншими вибухонебезпечними речовинами охоплює приблизно третину території країни (180 тис. км²), що, як наслідок, створює значну загрозу для цивільного населення, обмежує сільськогосподарську діяльність та знижує інвестиційну привабливість цих територій. Вказане також ускладнює повернення населення до своїх домівок. Однак, за належної підтримки та застосування новітніх технологій, союзники України можуть суттєво посприяти усуненню цієї масштабної перешкоди для відновлення.

Зокрема, у контексті сказаного, Програма розвитку ООН фінансує 80% операцій з розмінування для підтримки кількох західних країн, а низка неурядових організацій, таких як «The HALO Trust», працюють на місцях. Важливу роль також має пряма двостороння допомога, технічна підтримка та постачання обладнання. До прикладу, значний внесок зробили США, ЄС, Південна Корея, що передали новітні системи [167].

Разом із проблемою розмінування, надзвичайно актуальним питанням є також забезпечення протиповітряної оборони. Зіткнувшись із численними російськими атаками, включно з безпілотниками-камікадзе, слід зауважити, що Україна досягла високого рівня ефективності протиповітряної оборони – 82%. Однак, зростаюча частота і складність атак залишаються під тиском наявних систем захисту. Через нестачу ресурсів Україна вимушена економно використовувати запаси, що часто призводить до втрати важливих об'єктів, наприклад як Трипільська електростанція, розташована у відносно безпечній Київській області [168].

У контексті усього вищезазначеного, а особливо міжнародних зусиль повоєнного відновлення України, важливе значення має вступ України до ЄС. Попри усі наявні виклики, українське суспільство залишається рішучим у прагненні до членства в ЄС, вбачаючи у цьому перспективу стабільності та економічного розвитку.

Процес вступу України до ЄС є складним, проте надає нашій державі чіткі інструменти для реформування. Впровадження європейських стандартів у всіх 35-ти розділах *acquis communautaire* – сукупності прав і обов'язків країн-членів ЄС – вимагає значних реформ та інвестицій, що сприятимуть як економічній трансформації, так і підвищенню стандартів життя. В сукупності означені програми та рекомендації формують рамки поточних реформ в Україні. Згідно з «Матрицею реформ» [169], більшість законодавчих змін в Україні нині ґрунтуються на рекомендаціях Єврокомісії (65%), з них близько 17% впроваджуються в рамках програми «Ukraine Facility», а решта – у відповідності до рекомендацій Світового банку та МВФ. Компанії з ЄС, працюючи на українському ринку, також підтримують перехід України до європейських стандартів, передаючи нам ноу-хау в сфері законодавства та регулювання.

Попри невизначеність, пов'язану з війною, підключення України до подібних реформаторських процесів тим не менш має суттєве значення. Належне впровадження екологічних стандартів може скоротити період

очікування на вступ до ЄС. З огляду на значення екологічних показників для європейських фондів, усі плани реконструкції повинні враховувати стійкість та екологічність, а інвестиції, що найбільше впливають на зниження викидів, потребують першочергового спрямування.

Національний план з енергетики та клімату на період до 2030 року [170], схвалений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25 червня 2024 р. № 587-р, загалом відповідає цілям ЄС у межах укладеного Договору про заснування Енергетичного Співтовариства, проте певні термінові потреби, зумовлені воєнним станом, мають бути збалансовані із загальними цілями сталого розвитку. На тлі численних систематичних бомбардувань української енергетичної інфраструктури першочергове завдання полягає в забезпеченні функціонування газових турбін, когенераційних установок та в ремонті вугільних електростанцій. При цьому, важливо продовжувати розвиток чистих технологій, і уряд України спирається на розроблену США стратегію чистої енергетики, встановлюючи власні цілі декарбонізації та енергетичної відновлюваності.

З огляду на те, що у 2026 р. набуде чинності Механізм вуглецевого коригування імпорту (СВАМ) [171], Україні доведеться адаптуватися до нових екологічних вимог з метою уникнення штрафних тарифів з боку ЄС. При цьому, ЄС також має враховувати особливі умови воєнного часу. Згідно доповіді Європейської комісії 2023 р., Україна досягла «значного прогресу в сфері охорони навколишнього середовища та енергетики» і часткового успіху в зміні кліматичної та транспортної політики. Водночас, ЄС окреслив 69 пріоритетних реформ для України [62], більшість з яких прив'язані до показників інвестиційної ефективності. Виконання вказаних реформ стане основою для подальших виплат, надаючи Україні додаткові стимули для просування на шляху до членства в ЄС та забезпечення стійкого розвитку.

Війна в Україні суттєво вплинула на енергетичний сектор, створивши як значні виклики, так і нові можливості для розвитку. З одного боку, руйнування енергетичної інфраструктури, перебої з постачанням палива та зростання цін

на енергоносії створили безпрецедентні труднощі. З іншого боку, війна прискорила процес енергетичної трансформації, підштовхнула Україну до пошуку нових джерел енергії та підвищення енергоефективності.

Попри війну, Україна залишається привабливою для інвестування в енергетичний сектор. Цьому сприяє низка факторів, серед яких:

інтеграція в європейський енергетичний ринок: процеси синхронізації енергосистеми України з мережею ENTSO-E, гармонізації національного законодавства з європейськими нормами та участь у європейських проєктах створюють сприятливі умови для залучення інвестицій;

розвиток відновлюваної енергетики: наявний у нашої країни значний потенціал сонячної, вітрової та біоенергетики робить Україну перспективним ринком для інвестицій у «зелену» енергетику;

енергоефективність: потенціал для підвищення енергоефективності в промисловості, будівництві та комунальному господарстві є значним;

розташування: Україна займає стратегічне географічне положення, що робить нашу країну важливим транзитним коридором для енергоресурсів.

Разом з тим, інвестування в енергетичний сектор України пов'язане й з низкою ризиків:

воєнні дії: постійні обстріли енергетичної інфраструктури створюють значні перешкоди для інвестицій;

політична нестабільність: зміни у політичному ландшафті можуть призвести до змін регуляторного середовища та умов інвестування;

корупція: високий рівень корупції в нашій країні ускладнює ведення бізнесу та збільшує витрати на інвестиційні проєкти.

Відповідно, з метою оптимізації та розвитку інвестиційного клімату в енергетичному секторі на державному рівні необхідно вжити низку заходів, серед яких:

посилення енергетичної безпеки: створення ефективної системи захисту енергетичної інфраструктури від атак;

реформа енергетичного сектору: продовження реформ, спрямованих на лібералізацію ринку, підвищення прозорості та розвиток конкуренції;

підтримка відновлюваної енергетики: створення сприятливих умов для розвитку відновлюваних джерел енергії через фінансові стимули, спрощення процедур підключення до мережі та ін.;

розвиток людського капіталу: освіта та професійна підготовка кадрів для енергетичного сектору;

залучення міжнародної технічної допомоги: співпраця з міжнародними організаціями й урядами для отримання фінансової та технічної підтримки.

Війна в Україні також виявила суттєвий вплив і на структуру ринку праці та його функціонування. Масові міграції, руйнування підприємств та зміна структури економіки призвели до дефіциту робочої сили в одних секторах та високого рівня безробіття в інших. Особливо гострою є проблема зайнятості ветеранів, кількість яких до кінця війни може сягати мільйонів.

Крім того, одним з найбільших викликів є забезпечення безперервності освітнього процесу (особливо для дітей, які проживають у прифронтових зонах), оскільки руйнування шкіл і дитячих садків створює значні перешкоди для отримання якісної освіти.

З метою подолання вказаних викликів необхідна комплексна реформа ринку праці та системи освіти. Зокрема, пріоритетними завданнями мають стати: *реінтеграція ветеранів* (програми перекваліфікації та професійної перепідготовки для ветеранів, забезпечення їх психологічного відновлення і соціальної адаптації); *підтримка освіти* (відновлення зруйнованих освітніх закладів, забезпечення доступу до якісної освіти для всіх дітей і особливо для тих, що постраждали від війни); *розвиток цифрових навичок* (створення додаткових можливостей для освоєння цифрових компетентностей, оскільки цифрові технології дедалі більше проникають у різні сфери життя); *реформа системи управління персоналом* (впровадження прозорих процедур відбору кадрів, підвищення рівня оплати праці та мотивації працівників).

Міжнародна спільнота відіграє важливу роль щодо підтримки України у відновленні людського капіталу. У вказаному аспекті донорські організації можуть сприяти: фінансуванню програм освіти та професійної підготовки; будівництву та обладнанню освітніх закладів; розробці та впровадженню інноваційних підходів до навчання; підтримці малого та середнього бізнесу, який створює нові робочі місця.

Незважаючи на значні виклики, Україна володіє вагомим потенціалом для відновлення людського капіталу. Збільшення обсягу інвестицій в освіту, професійну підготовку та соціальну підтримку населення дозволить нашій країні не лише відновити втрачені позиції, але й досягти нового рівня розвитку. Одним із найважливіших пріоритетів у цьому плані буде системне сприяння поверненню до України наших громадян, що емігрували, зокрема молоді та активного працездатного населення.

Говорячи про ефективне й безперервне переміщення товарів, слід наголосити, що воно стане основним показником економічного відновлення України. Проте, реалізація масштабних інвестиційних проєктів потребує, як уже вище зазначалося, забезпечення надійного та стійкого протиповітряного захисту. Інвестиції в транспортну інфраструктуру України від Європейського інвестиційного банку, Європейського банку реконструкції та розвитку, а також Світового банку мають бути суттєво розширені, додатково залучаючи приватний сектор. Вказане допоможе не лише підтримати нинішні обсяги торгівлі, але й також підготувати транспортну систему до повномасштабних реконструкційних робіт, з огляду на необхідність обробки великих обсягів матеріалів для імпорту й зростаючий експорт через морські порти, залізницю, автомобільні та авіашляхи.

Транспортні реформи, здійснені Україною, включають децентралізацію «Укравтодору» і розширення відкритості через «ProZorro». Втім, подальший розвиток вимагає й впровадження керівних принципів Транс'європейської транспортної мережі (TEN-T), а також підготовки національної транспортної системи до декарбонізації та цифровізації. Донори відіграють важливу роль,

підтримуючи техніко-економічне обґрунтування для пріоритетних проєктів, визначених в індикативному Інвестиційному плані мережі TEN-T. Крім того, подальше вдосконалення системи «ProZorro» завдяки підвищенню прозорості і впровадженню додаткових верифікаційних заходів у транспортному секторі сприятиме мінімізації корупційних ризиків, що підвищить довіру донорів. Модернізація і захист *«м'якої інфраструктури»*, зокрема митного контролю та систем портових даних, значно покращать ефективність робочих процесів і забезпечать їх послідовність.

У цьому аспекті особливу роль відіграють США: внесок агенції USAID у модернізацію прикордонної та залізничної інфраструктури України на кордоні з ЄС безумовно сприятиме інтеграції української економіки в єдиний європейський ринок. І хоча вказана співпраця зовсім обмежено впливає на економіку США, підтримка економічного розвитку України є стратегічним зовнішньополітичним пріоритетом для США.

Додатково слід зазначити, що Україна демонструє рекордні темпи оцифрування економіки, що найбільшою мірою обумовлено необхідністю надавати життєво важливі послуги у безпечному цифровому середовищі. Цифрові платформи, як-от «Дія», «ProZorro», «DREAM» та «United24», стали важливими інструментами у забезпеченні доступності та прозорості, що є однією з основних вимог міжнародних донорів України. Розвиток цифрових технологій створює передумови для автоматизації, підвищення ефективності й інтеграції нових секторів в інноваційний простір, що має значний потенціал зростання.

Український ІТ-сектор продовжує швидко розвиватися, забезпечуючи найбільш затребувані робочі місця. У цій галузі вже працює близько 300 тис. професіоналів, і вона продовжує зростати, відкриваючи численні можливості для кар'єрного розвитку.

Цифровізація також наближає Україну до європейських стандартів у галузі технологій. Наша країна активно працює над синхронізацією свого нормативного середовища з вимогами ЄС, зокрема з нормативними актами

про цифрові послуги, штучний інтелект, цифрові ринки. Зазначене створює фундамент для інтеграції України в європейський цифровий простір і підсилює її позицію як важливого гравця на глобальній IT-арені.

Наведені доводи, на наш погляд, підкреслюють стійкість України та здатність економіки нашої країни до відновлення, що є яскравим свідченням *національної інноваційності* навіть на тлі воєнних викликів. Слід узагальнити декілька основних напрямів, що аргументують важливість такого підходу:

1. *Неперевершена стійкість і інноваційний дух України:*

В умовах війни Україна не лише зберігає, але й активно розвиває свою інфраструктуру та цифрові можливості. Вказане проявляється, зокрема, через високі темпи процесів оцифрування більшості сфер життя та ефективне функціонування раніше згадуваних цифрових платформ «Дія», «ProZorro», «DREAM» та «United24», які сприяють прозорості та верифікації процесів. Такі інструменти підтримують взаємодію з донорами і надають громадянам доступ до послуг у безпечному цифровому середовищі, демонструючи, що інновації залишаються пріоритетом для країни навіть під час криз.

2. *Ключові імперативи відновлення – військова і фінансова підтримка:*

Україні потрібні стійкі військові та фінансові зобов'язання союзників для того, аби зберегти економічну стабільність і зосередитися на відновленні. Протиповітряна оборона, макрофінансова допомога та грантові проекти є життєво необхідними потоками, що підтримують критичну інфраструктуру, забезпечують захист цивільного населення та надають Україні можливість розвивати проекти з відбудови.

3. *Стратегія пріоритетів для життєво важливих секторів:*

Для забезпечення швидкого економічного зростання та відновлення Україні слід розставити пріоритети серед життєздатних проектів у секторах енергетики, промисловості, сільського господарства, транспорту і технологій. Підтримка вказаних галузей дозволить стимулювати економічне відновлення, сприятиме інтеграції в європейський ринок та надасть можливість створити умови для довгострокового сталого розвитку.

4. Прозорість та відповідність стандартам ЄС:

Прозорість усіх процесів і гармонізація національного законодавства з європейським підвищують довіру донорів та інвесторів, що є вирішальним фактором успішного відновлення України. Оцифрування економіки, зокрема шляхом синхронізації з регулятивними актами ЄС, відкриває перед Україною нові перспективи для залучення інвестицій та підвищення рівня ефективності адміністративних процедур.

5. Захист енергетичної інфраструктури та відновлення енергетичних потужностей:

Протиповітряна оборона та відновлення енергетичних потужностей є наразі найбільш невідкладними питаннями для захисту нових і вже існуючих енергетичних об'єктів. Фізичні бар'єри, інтеграція систем протиповітряної оборони, вдосконалення пасивного захисту здатні значно знизити вразливість критичної інфраструктури до атак.

6. Інвестиція у стабільну та процвітаючу Європу:

Підтримка України сьогодні – це внесок у майбутнє не лише України, але й загалом усієї Європи. Відновлення української економіки та зміцнення її оборонного потенціалу створюють приклад надії, стійкості та надають іншим країнам можливість долучитися до відновлення і процвітання регіону.

Ефективне поєднання військової підтримки та фінансових інвестицій з розподілом пріоритетів у відновленні дозволить Україні створити основу для сталого розвитку і зміцнення зв'язків з ЄС, забезпечивши їй роль ключового партнера в безпеці та процвітанні Європи. При цьому, відновлення України має здійснюватися в рамках партнерства між США та ЄС. США необхідно зосередитися на забезпеченні безпеки, тоді як ЄС має взяти на себе провідну роль у наданні економічної підтримки, особливо з огляду на потенційний вступ України до ЄС. Водночас, США повинні зберігати активну економічну участь, а ЄС – у питаннях безпеки, задля підтримки комплексного підходу до відбудови.

В історичній ретроспективі допомога ззовні завжди становила лише частину ресурсів для відновлення. Основний потік фінансування надходив все ж таки із приватного сектору. Досвід післявоєнного відновлення Західної Європи та Японії, а також країн Центральної і Східної Європи демонструє, що саме приватний капітал може виступати важливим рушієм економічної трансформації. Вказане наразі вимагає значних зусиль з боку України у сфері залучення інвестицій – як іноземних, так і українських (зокрема, від бізнес-середовища, діаспори). Пріоритетними завданнями для України є створення сприятливого інвестиційного клімату, зокрема шляхом розбудови прозорої судової системи та гарантування виконання контрактів. Важливим ресурсом також можуть стати заморожені активи РФ, у тому числі міжнародні резерви, оцінені приблизно у 300 млрд дол. США, проте їх використання має бути зваженим і поступовим, оскільки Україна, навіть за умов відновлення, має обмежену економічну абсорбційну здатність.

На шляху до стабільного економічного відновлення Україна має значно посилити зусилля з подолання корупції, що є однією з ключових вимог міжнародних донорів та потенційних інвесторів. У рейтингу «Transparency International» [172] Україна демонструє високий рівень корупції, що стримує економічний розвиток. Гарантією підтримки західних країн у довгостроковій перспективі буде ефективна система контролю і моніторингу витрат, зокрема через впровадження механізму генерального інспектора, що здійснюватиме постійну ретельну перевірку допомоги та інвестицій у реальному часі. Такий підхід допоможе забезпечити належне використання фінансових ресурсів та знизити ризики шахрайства, марнотратства і зловживань.

Підсумовуючи викладене, особливо підкреслимо, що навіть у воєнний час для України важливо здійснювати ключові кроки з удосконалення умов для фінансування і залучення інвестицій, посилення антикорупційних заходів та зміцнення верховенства права.

*Довгострокова післявоєнна безпека України як гарантія стабільного
розвитку міжнародної економіки
та розвитку соціально-економічних прав громадян*

Історичний досвід показує, що успішна реконструкція після конфліктів неможлива без гарантування безпеки. Дослідження «RAND Corporation» [173] підкреслює критичну роль безпеки у процесі відновлення України. Однак, як слушно зауважує Е. Чарамелла, «довгострокова безпека України буде одним з найгризотніших питань, що стоятимуть перед Сполученими Штатами та Європою в найближчі роки. В умовах, коли членство в ЄС та НАТО все ще є досить віддаленою перспективою, Україна опинилася у небезпечній сірій зоні – поза межами європейського безпекового порядку, але перед лицем безпосередньої військової загрози невизначеної тривалості» [174].

Слід сказати, що європейська безпека прямо залежить від стабільності в Україні, оскільки невирішені конфлікти і слабкі інституції можуть сприяти збільшенню загроз, зокрема таких з них, як нелегальна міграція, торгівля людьми, транскордонна злочинність, незаконна торгівля зброєю, економічні потрясіння. Крім того, інтеграція безпекових інтересів України в загальну стратегію безпеки й розвитку сприятиме розбудові єдиного підходу до стримування агресії, зміцнення кордонів та стійкості європейських держав перед викликами глобальної безпеки. Констатуємо, що забезпечення безпеки України в післявоєнний період буде складним завданням, першочергово з кількох наступних причин:

невизначеність результатів війни: можливість відновлення бойових дій з боку РФ створює значні ризики для стабільності в регіоні;

відсутність чіткої архітектури європейської безпеки: наявна система безпеки не пропонує готових рішень для забезпечення безпеки України;

конфлікт інтересів: РФ та Україна мають кардинально різні інтереси, що ускладнює досягнення тривалого миру.

Для забезпечення безпеки України наразі розглядаються кілька різних варіантів, зокрема:

продовження військової підтримки: забезпечення України зброєю та військовою технікою для зміцнення її обороноздатності;

введення західних сил: розміщення військових контингентів західних країн на території України для стримування рф;

прискорення інтеграції України в НАТО: надання Україні Плану дій щодо членства в НАТО та подальше сприяння її вступу до альянсу;

«Ізраїльська модель»: Україна залишається поза членства у НАТО, але при цьому її переозброюють до такого рівня, що військовий потенціал зможе стримувати рф від подальшої агресії;

укладення багатосторонньої угоди про гарантії безпеки: створення нового формату безпекових гарантій за участю декількох держав на випадок повторного нападу рф після «замороження війни».

Безумовно, кожен з наведених варіантів має свої переваги й недоліки. Очевидною є полярність ситуації, в якій опинилася Україна: постійний страх США та ЄС щодо можливої «ескалації конфлікту» у випадку посилення військової підтримки, введення західних сил, прискорення інтеграції України в НАТО. Тож західні лідери розробляють альтернативні варіанти досягнення миру. Одним з найімовірніших з них є створення багатосторонньої угоди про гарантії безпеки за участю широкого кола держав. Зазначена угода могла би включати зобов'язання із невтручання у внутрішні справи України, поваги її суверенітету й територіальної цілісності, а також можливі механізми мирного врегулювання спорів.

ЄС визнає необхідність інтеграції України у спільну безпекову стратегію, оскільки така взаємозалежність вже довела свою важливість. З цього приводу С. Носенко слушно зауважує, що «більш широкі геополітичні міркування також сформулюють майбутню еволюцію перспектив безпеки Європи. Ці міркування ще більше підкреслюють важливість подальшої європейської підтримки України» [175]. Взаємодія у сфері оборони й обміну розвідувальною інформацією, військова, матеріально-технічна та фінансова допомога є ключовими складовими цієї стратегії. Така співпраця сприятиме

кращому розумінню оперативного середовища на сході Європи, розширює можливості для прогнозування і запобігання загрозам. Тож, як видно, безпека України є невід'ємною частиною загальноєвропейської безпеки і цей зв'язок обумовлений низкою факторів, таких як:

географічне розташування: Україна є мостом між Сходом і Заходом, її територія межує з кількома країнами ЄС і будь-яка нестабільність в Україні може легко поширитися на сусідні держави, створюючи тим самим загрозу для всього континенту;

енергетична безпека: Україна є важливим транзитним коридором для постачання енергоресурсів до Європи і будь-які перебої в енергопостачанні з України можуть спричинити енергетичну кризу в ЄС;

міграційна криза: війна в Україні вже призвела до значної міграційної кризи і якщо ситуація в країні не стабілізується, то кількість біженців може значно зрости, що стане додатковим навантаженням для країн ЄС;

поширення дестабілізації: нестабільна ситуація в Україні може сприяти поширенню екстремістських ідей, організованої злочинності та інших загроз європейській безпеці;

російська агресія: приклад війни в Україні демонструє, що РФ готова порушувати міжнародне право і загрожувати безпеці інших держав, відтак стабілізація ситуації в Україні є важливим елементом стримування російської агресії.

З урахуванням вказаних чинників можливо констатувати, що безпека України важлива для ЄС. Підтримка України є свідченням прихильності ЄС до демократичних цінностей, верховенства права та територіальної цілісності держав. Стабільність в Україні сприяє зміцненню єдності та солідарності серед країн ЄС. Крім того, захист України також демонструє лідерські амбіції ЄС на міжнародній арені.

Безпека є фундаментальною умовою успішного відновлення України. Для її забезпечення необхідно розробити комплексні довгострокові стратегії,

які враховуватимуть як внутрішні, так і зовнішні фактори. Важливою роллю у цьому процесі відіграватиме міжнародне співробітництво та підтримка.

Як раніше уже зазначалося, безпека України є невід'ємною частиною загальноєвропейської безпеки. Стабільність в Україні сприяє зміцненню безпеки всього континенту та досягненню таких цілей ЄС, як енергетична незалежність, зміцнення демократичних цінностей і глобальне лідерство.

Для забезпечення успішної відбудови України критичним чинником є стабільність безпекової ситуації, оскільки будь-які навіть найдетальніші плани реконструкції ризикують втратити свою ефективність за умов загрози військової агресії або потенційного вторгнення. Безпека вже довела свою значущість у минулих прикладах успішної відбудови. Після Другої світової та холодної воєн НАТО підтримало стабільність у Європі, а на Балканах розгорнуло миротворчі місії для збереження миру після розпаду Югославії.

Довготривале забезпечення безпеки стане запорукою стабільності й для України, адже саме західна підтримка і міжнародне стримування допоможуть нашій країні протидіяти потенційним майбутнім агресіям з боку РФ. З цією метою США разом із союзниками можуть продовжити чинні програми постачання зброї, проведення навчань та обмін розвідданими з Україною, як було визначено на Вільнюському самміті Великої сімки (G7), з перспективою оформлення таких зобов'язань на довгостроковій основі. І хоча членство в НАТО могло би стати найсильнішим стримуючим фактором, питання щодо вступу України до альянсу залишається відкритим: відсутність консенсусу серед країн-членів та ризик ескалації з боку РФ ускладнюють цей процес.

З огляду на нові реалії європейської безпеки, можлива також й поява інших форматів співпраці, які могли б забезпечувати Україні надійну підтримку поза форматом НАТО. Втім, яким би не був обраний підхід, США мають відігравати провідну роль у розробці та реалізації механізмів безпеки, які стануть основою для сталого розвитку й економічного зростання України. Вказане є необхідним для залучення інвестицій, відновлення промисловості та зміцнення внутрішніх оборонних спроможностей.

Щоб забезпечити своєчасність післявоєнного відновлення, партнери України вже зараз повинні почати планувати наступні етапи. Зволікання з прийняттям рішень ризикує негативно позначитися на українській економіці, знизити зацікавленість міжнародної спільноти у фінансуванні реконструкції та затримати повернення біженців. Історичний приклад відбудови Західної Європи демонструє, що цілковита мобілізація ресурсів для реконструкції розпочалася лише через три роки після Другої світової війни.

Наступні кроки для США є очевидними. По-перше, представляється необхідним розглянути можливі сценарії довготривалої підтримки безпеки України задля посилення її здатності до стримування. По-друге, Конгресу США варто прийняти закони, подібні до актів, що забезпечували підтримку країн Центральної та Східної Європи після холодної війни, аби розпочати організаційний процес щодо реконструкції України, а також призначити відповідальну особу для координації дій з ЄС та іншими донорами. По-третє, американські політичні лідери все ж мають працювати над формуванням двопартійної підтримки довгострокової політики в Україні, оскільки навіть план Маршалла, відомий своєю значною роллю у відбудові Європи, стикнувся зі значними труднощами у Конгресі США й потребував всебічної підтримки. Сьогодні Україна потребує аналогічного рівня підтримки, яка сприятиме її безпеці та економічному відновленню.

Оскільки членство України в НАТО все ще є далекою перспективою, керівництво України, лідери західних країн і США мають дійти консенсусу щодо реалістичної довгострокової домовленості про безпеку. Ключовими мають бути кодифіковані багаторічні зобов'язання з підготовки та оснащення українських військових, підтримки оборонної промисловості нашої країни та чіткого зв'язку з процесом її вступу до ЄС.

Зосередженість ЄС на досягненні більшої стратегічної автономії є не лише відповіддю на російську агресію в Україні, її найкраще розуміти як частину ширшої тенденції, яка, ймовірно, залишиться однією з рушійних сил, що формуватиме мислення ЄС протягом багатьох років.

Слід сказати, що оскільки гегемонія США падає, набуття незалежності у сфері оборони та управління відносинами з ненадійними авторитарними режимами стають дедалі більш важливими цілями для ЄС. Такі прагнення неминує суперечать зацікавленості РФ у тому, щоб Європа залишалася по своїй суті слабкою і роз'єднаною перед обличчям серйозних загроз безпеці. Іншими словами: якщо ЄС хоче досягти стратегічної автономії, то, незалежно від підходу Європи до російського вторгнення в Україну, безпекової дилеми з Москвою їй не уникнути.

Таким чином, безпека України є одним із ключових чинників для ЄС у питанні побудови безпечної та стабільної Європи, що представляється особливо актуальним в умовах глобальних змін і постійно зростаючих загроз. Систематична підтримка України разом з інтеграцією її безпекових потреб у загальний контекст підкреслюють тісну взаємозалежність й необхідність спільних рішучих дій у забезпеченні стабільності на європейському рівні.

Як раніше уже йшла мова, безпекові угоди, укладені між Україною та державами-партнерами, представляються важливим початковим кроком у формуванні оновленої європейської архітектури безпеки. Водночас, вони неспроможні забезпечити достатніх механізмів для реагування на триваючу російську агресію. На випадок *«можливого збройного нападу РФ»*, угоди передбачають проведення двосторонніх консультацій (пізніше підписані угоди конкретизують вказане як *«значну ескалацію»*). Після консультацій держави-підписанти мають надати Україні негайну допомогу для відбиття нападу. Однак, зважаючи на постійну агресію РФ та щоденні атаки, вказане положення залишається недостатньо визначеним та потребує конкретизації.

Не менш проблемним аспектом є й правова обов'язковість безпекових угод. На даний момент угода зі США є єдиною, що планується для реєстрації в ООН, однак навіть це не гарантує її виконання. Оскільки безпекову угоду ще не було ратифіковано Конгресом США, її положення можуть бути змінені або скасовані майбутніми адміністраціями США. Вказане стосується й інших укладених безпекових угод, що викликає справедливе занепокоєння щодо їх

юридичної стабільності та відсутності чітких однозначних зобов'язань з боку держав-підписантів. І, як зазначалося раніше, саме через це безпекові угоди часто порівнюють із сумнозвісним Будапештським меморандумом 1994 р., який надав Україні лише негативні гарантії безпеки, однак без обов'язкової військової підтримки у випадку агресії, що й породило цілком виправданий скептицизм стосовно подібних «запевнень» загалом.

Крім загальної підтримки, укладені безпекові угоди зауважують й про необхідність проведення реформ в Україні. Виконання вимог і дотримання структурних орієнтирів, визначених у програмі МВФ «Механізм розширеного фінансування» (EFF) [176], є ключовою умовою для отримання міжнародної допомоги, яка передбачає виділення Україні 15,6 млрд дол. США в обмін на ухвалення необхідних регуляторних змін. Додатково угоди враховують й умови позик Світового банку для реалізації проєктів у сферах енергетики, фінансового сектору, сільського господарства, фіскальної політики тощо.

Досвід Південної Кореї, Тайваню та Ізраїлю у формуванні безпекової парадигми на основі двосторонніх угод дозволяє виокремити універсальні підходи до забезпечення національної безпеки. Слід зауважити, що воєнні кампанії ХХ ст. здебільшого були зумовлені геополітичним протистоянням між капіталістичним та комуністичним блоками, у межах якого США відігравали провідну роль у захисті суверенітету вказаних країн. Аналіз безпекових моделей цих держав свідчить, що для виживання у протистоянні з більш потужним супротивником ключове значення мають, окрім військової підтримки з боку великої союзної держави, наявності ядерного стримування і юридично закріплених двосторонніх угод, конкурентоспроможність обраної економічної моделі розвитку та ефективне внутрішнє управління [177].

Підсумовуючи викладене, варто наголосити на тому, що довгострокова безпека України після війни значною мірою залежить від здатності нашої держави зміцнювати демократичні інститути і впроваджувати інноваційну економічну модель. І по-друге, кращою гарантією безпеки для нашої країни є її членство в НАТО. Хоча укладені безпекові угоди й мають певні недоліки,

разом з тим вони прокладають шлях до тривалого безпекового та економічного партнерства. Їх ефективне виконання може наблизити Україну до вступу в НАТО. Наразі вказані угоди дедалі частіше розглядаються як певний компроміс, однак, за умови виваженого підходу, вони можуть стати ключем до успішної інтеграції. Разом з тим, як уже відзначалося, експерти радять відмовитися від сприйняття угод як «чергового Будапештського меморандуму» і закликають Україну зосередитися на співпраці з НАТО та зміцненні власних спроможностей і організаційної стійкості, а не на вимогах негайного членства в альянсі [178].

Міжнародні партнери нашої країни, які сьогодні є уособленням всього цивілізованого світу, повинні допомогти зміцнити «міст безпеки» між нинішньою ситуацією та захистом України згідно ст. 5. Одним із важливих кроків на вказаному шляху є офіційне запрошення України приєднатися до Об'єднаних експедиційних сил (JEF) – багатонаціональної коаліції під керівництвом Великобританії, яка доповнює сили НАТО. Наразі Україна вже виступає в ролі спостерігача та братиме участь у спостереженні за навчаннями цього і наступного року. Також ще один можливий крок – це ратифікація Конгресом США двосторонньої безпекової угоди з Україною, що стане вагомим сигналом рішучості Вашингтона підтримати Україну в майбутньому. Наразі в Конгресі США тривають двопартійні зусилля з цього питання.

Важливо чітко усвідомлювати, що міжнародний злочинець В. Путін не припинить своїх спроб підкорити Україну, якщо його не змусити до цього. При цьому, Президент України В. Зеленський має рацію, підкреслюючи у своїй 10-пунктовій формулі довгострокового миру та нагальному плані перемоги, що війна не зупиниться, а мир не запанує, допоки Україна не стане членом НАТО. Майбутнє України однозначно пов'язане з альянсом, і чимало країн-членів наразі уже підтримують її приєднання. Однак, перш ніж можна буде завершити війну на умовах, прийнятних для України, потрібен креативний підхід до визначення конкретних кроків на цьому шляху.

Отже, стратегічне партнерство між Україною та ЄС є фундаментом для післявоєнного відновлення країни, який зміцнює економічну стабільність і реформування державних інституцій. Розпочаті у 2024 р. переговори про вступ України до ЄС символізують новий етап інтеграції, який відкриває доступ до значних фінансових ресурсів, технологій і передової експертизи. Поглиблення відносин, зокрема через початок переговорів про членство, підтверджує європейську підтримку України в довгостроковій перспективі, що є критично важливим для успішного відновлення інфраструктури та підвищення конкурентоспроможності економіки нашої країни.

У цьому контексті відкриття у Києві на початку вересня 2024 р. Офісу оборонних інновацій ЄС стало знаковою подією, що зміцнює співпрацю у сфері безпеки та відновлення. Офіс надає доступ до інноваційних рішень і технологій, необхідних для ефективного реформування оборонного сектору та підвищення рівня національної безпеки.

Європейські стандарти демократії, верховенства права та соціальної справедливості підтримують трансформацію українського суспільства, закріплюючи права громадян через прозорі норми і принципи. Підписані угоди з ЄС аналогічно сприяють зміцненню соціально-економічних прав громадян завдяки впровадженню європейських стандартів у сферах праці, охорони здоров'я, освіти та соціального захисту. Міжнародна співпраця у сфері безпеки допомагає уникнути нових конфліктів та створює сприятливе середовище для бізнесу, що, у свою чергу, дозволяє громадянам реалізувати свої економічні права, захищати власність та розвивати підприємництво у відновленій економіці України.

Проведений аналіз підтверджує, що післявоєнна підтримка малого та середнього бізнесу є фундаментальною основою для відновлення економіки України, яка спроможна забезпечити її стійкість і зростання. Міжнародні партнери відіграють ключову роль у розвитку українського підприємництва, надаючи доступ до фінансових ресурсів, навчальних програм і технологічної підтримки. Вказана допомога підсилює внутрішній ринок, створює нові

робочі місця й у підсумку сприяє економічному зростанню і покращенню добробуту громадян, зокрема тих, що постраждали від війни.

Незважаючи на виклики, спричинені тривалими бойовими діями, наша країна продовжує зберігати значний бізнес-потенціал, який може зацікавити інвесторів. Основні фактори інвестиційної привабливості включають доступ до значних природних ресурсів, що користуються попитом на світових ринках, і наявність кваліфікованої робочої сили за конкурентними цінами.

Водночас, констатуємо, що інвестори часто сприймають український ринок як високоризиковий, іноді прирівнюючи вкладення до благодійної підтримки. Однак, сучасні міжнародні програми, такі як гранти від ЄС для малого та середнього підприємництва і кредити від міжнародних фінансових організацій з гарантіями від уряду, сприяють суттєвому зниженню ризиків. Обґрунтовано, що покращенню інвестиційного клімату сприятиме:

підвищення прозорості та передбачуваності (у вказаному контексті зусилля уряду України пріоритетно мають бути спрямовані на реформування законодавства, спрощення дозвільних процедур, забезпечення верховенства права та боротьбу з корупцією);

демонстрація успішних проєктів (оприлюднення кейсів з успішних інвестиційних практик, які можуть вдало наочно проілюструвати позитивну динаміку в розвитку бізнес-клімату України);

активна комунікація з інвесторами (насамперед, розширення діалогу з міжнародними партнерами з роз'ясненням вигод і перспектив інвестування в український малий та середній бізнес).

Отже, міжнародна підтримка малого та середнього підприємництва сприяє не лише економічній стабільності, а й посиленню інтеграції України в глобальну економіку, збільшуючи при цьому привабливість ринку для стратегічних інвестицій у довгостроковій перспективі.

Повоєнне відновлення України значною мірою залежить від підтримки міжнародних фінансових інституцій та залучення приватних інвестицій, що, своєю чергою, сприятиме модернізації економіки і соціальній стабільності.

Ключові фактори підтримки приватного сектора включають впровадження системних реформ, розробку ефективних фінансових інструментів і ініціатив з використання заморожених російських активів для відновлення країни. Досягнення цих цілей потребує координації з міжнародними партнерами і врахування правових, економічних та політичних викликів.

Енергетичний сектор поза усіляких сумнівів є пріоритетним напрямом для розвитку і відновлення. Україна має значний потенціал у цій сфері, але потребує значних інвестицій для модернізації інфраструктури та розвитку відновлюваних джерел енергії. Водночас, підвищення енергетичної безпеки і створення сприятливого інвестиційного клімату залишаються стратегічними завданнями для українського уряду.

Міжнародні фінансові інституції, такі як Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, Європейський банк реконструкції та розвитку, відіграють критично важливу роль у повоєнному відновленні через фінансові програми, які підтримують інфраструктурні проєкти, розвиток соціальних послуг та стабілізацію державних фінансів. Ці проєкти передовсім сприяють захисту соціально-економічних прав громадян, гарантуючи і зміцнюючи соціальну підтримку та забезпечуючи робочі місця.

Агресія РФ проти України відбувається на тлі значних змін у світовій і європейській системах безпеки, що маркує питання довгострокової безпеки України критично важливим як для національної, так і для глобальної стабільності. Хоча США продовжують відігравати вагомую роль у питаннях міжнародної безпеки, їх численні зобов'язання обмежують можливість повністю зосередитися на європейському регіоні [179]. Вказане ставить перед Європою, включно із Україною, завдання більш активно розвивати власні механізми стримування багатодоменної російської загрози, що довготривало впливатиме на безпекове середовище континенту.

Довгострокова безпека України виходить далеко за межі виключно національних інтересів і стає ваговою складовою міжнародної безпеки. Стабільна, демократична Україна є важливим елементом європейської

безпекової архітектури і сприяє стабільності в регіоні, виступаючи буфером між країнами ЄС та РФ. У післявоєнний період безпека України стає фундаментом стабільного економічного розвитку, забезпечуючи тим самим необхідні умови для реалізації соціально-економічних прав громадян, створення робочих місць та розвитку інфраструктури.

Ключовими факторами забезпечення довгострокової безпеки є упевнені міжнародні гарантії та інтеграція України до європейських і глобальних структур безпеки. Така інтеграція дозволить Україні захищати свої кордони, права громадян та внутрішній ринок від зовнішніх загроз. Стабільність і безпека виступають важливою передумовою для всебічної повної реалізації соціально-економічних прав, що створює основу для процвітання суспільства та економічного зростання у післявоєнний період.

РОЗДІЛ 1.3

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВАГИ БІЗНЕСУ ДО ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА ВІДНОВЛЕННЯ, ПОВОЄННОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Україна була і залишається послідовним прибічником універсальних цінностей, на яких ґрунтується бачення світового сталого розвитку. У цьому контексті питання забезпечення захисту, поваги та реалізації прав людини є одним із ключових світових мейнстримів, необхідність впровадження якого в усі сфери суспільного життя зазначається як в міжнародних документах, до яких приєдналася Україна, так і в національних політиках та законах.

Підтримуючи проголошені Резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 25 вересня 2015 р. № 70/1 глобальні цілі сталого розвитку до 2030 р. та результати їх адаптації з урахуванням специфіки розвитку України, викладені у Національній доповіді «Цілі сталого

розвитку: Україна», на законодавчому рівні країною було взято курс на забезпечення дотримання Цілей сталого розвитку України на період до 2030 р. [180].

Відповідні пріоритети враховувались у ході розробки та затвердження вітчизняних стратегічних документів, зокрема, Національної економічної стратегії України на період до 2030 р. [181]. Значним чином підставами для такого вибору було те, що зазначена Резолюція Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй (далі ООН) про Порядок денний на період до 2030 року стала найбільш широко обговорюваною загальносвітовою стратегією за всю історію існування людства (докладніше див. [182]), і включила в себе результати наймасштабніших консультацій, які було проведено в усіх країнах світу.

Одним із ключових акцентів, які підкреслюються в тексті самої Резолюції, є важливість Загальної декларації прав людини, так само, як і інших міжнародних інструментів, які стосуються прав людини та міжнародного права, та визначаються обов'язки всіх держав, у відповідності до Статуту ООН, поважати, захищати та заохочувати права людини та основні свободи для всіх без будь-якого розрізнення за расою, кольором шкіри, статтю, мовою, релігією, політичними або іншими переконаннями, національним або соціальним походженням, майновим станом, місцем народження, інвалідністю чи іншим статусом [183, с. 6/35].

В цілому ж, найбільш авторитетні інституції, які ведуть як дослідження, так і практичну роботу у відповідній сфері, зазвичай відзначають, що Порядок денний на період до 2030 року та права людини є переплетеними й нерозривно пов'язаними між собою [184, с. 9]. Вбачається, що саме розуміння прав людини як важливого аспекту розвитку, має і надалі враховуватись при формуванні довгострокового бачення майбутнього держави і суспільства в Україні. Зазначений пріоритет має бути дотриманий попри нові виклики, які постають перед країною, а також завдяки новим можливостям, які з'являються при розширенні відносин із різноманітними зовнішніми партнерами.

З однієї сторони, через масштабну війну РФ проти України, кожного дня втрачаються людські життя, країна зазнає постійного руйнування енергетичної та промислової інфраструктури, житлового фонду, відбувається наймасовіше за всю історію незалежності України вимушене переміщення населення в межах держави і за кордон, мають місце серйозні порушення прав людини, чиниться значний негативний вплив на економіку та добробут населення, у процесах ведення бізнесу дедалі більше проявляються фактори ризикованості на невизначеності, знижуються, як експортна спроможність, так і обсяги залучення інвестицій у традиційні сектори економіки, та постає багато інших викликів.

З іншої сторони, поглиблюється різностороння політична та економічна співпраця з міжнародними організаціями та іншими державами, як поточна, пов'язана із підтримкою військового потенціалу України, так і спрямована на відновлення України та її подальше залучення до міжнародних економічних відносин на нових умовах та в межах нових моделей. Також, виникають потенційні нові можливості та напрями для співпраці вітчизняних суб'єктів господарювання із закордонними партнерами, у тому числі у виробництвах з високою доданою вартістю, як із виходом українських компаній на зовнішні ринки, так і навпаки, через іноземні інвестиції, тощо. Проте реалізація цього потенціалу не може відбутись сама по собі.

Все це вимагає від України швидкого реагування та визначення нового середньострокового та довгострокового бачення щодо комплексу важливих питань. Суттєве місце серед них займають роль приватного сектору у процесах відновлення країни, розбудова бізнес середовища, сфери науки та інновацій тощо. Відповідно постає питання щодо можливостей та перспектив продовження раніше визначеного курсу сталого розвитку.

Слід зауважити, що зазначені напрями значною мірою розглядаються в межах багатьох ініціатив міжнародних партнерів з підтримки та сприяння відновленню України. Зокрема, у Плані відновлення України, презентованого в липні 2022 року в Лугано [64]; у затвердженому в листопаді 2023 року Плані

заходів із реалізації Програми ОЕСР для України [185]; в межах посилення співпраці з ЄС через заснування у лютому 2024 року інструменту Ukraine Facility [61], тощо. Наприклад, у Регламенті щодо заснування Ukraine Facility зазначається, що заходи, що фінансуються в рамках інструменту, повинні відповідати, наскільки це можливо в країні, охопленій війною, кліматичним і екологічним стандартам ЄС. Ці заходи також повинні враховувати зміни клімату, захист навколишнього середовища, права людини, мир, демократію, гендерну рівність і недискримінацію, а також, де це доречно, зменшення ризику лих, а також прогрес у досягненні Цілей сталого розвитку [61]. Важливо, що зазначені нові ініціативи послідовно акцентують увагу на пріоритетах сталого розвитку.

Це є визначним сигналом для України щодо прийняття вже зараз певних рішень та дій для забезпечення повоєнної трансформації, заснованої на просуванні загальних цінностей та принципів. Як вже зазначалось, продовження реалізації курсу щодо євроінтеграції, різностороннє поглиблення взаємовідносин України із країнами-членами ЄС та іншими демократичними країнами все більше відкриває можливості для співробітництва суб'єктів господарювання – як щодо виходу українських підприємців на зовнішні ринки, так і розширення залученості закордонних та транснаціональних суб'єктів до вітчизняних ринків.

У цьому контексті Україні слід враховувати, що упродовж останніх років дедалі більшої актуальності набуває питання поваги до прав людини в контексті економічного розвитку та підприємницької діяльності. На сьогодні приватний сектор в усьому світі більше не має можливості стояти осторонь та скеровувати свою діяльність, виходячи суто з критеріїв якнайшвидшого та якнайбільшого прибутку. Все більше впроваджується підхід, коли від бізнесу очікується повага до соціальних цінностей та прав людини під час здійснення господарської діяльності.

На міжнародному рівні даний підхід закріплено, наприклад, у Резолюції про Порядок денний на період до 2030 року, де визначено, що

«Приватна підприємницька діяльність, інвестиції та інновації є основними рушійними силами продуктивності, всеохоплюючого економічного зростання та створення робочих місць. Ми усвідомлюємо різноманітність приватного сектора, починаючи від мікропідприємств, кооперативів і закінчуючи багатонаціональними корпораціями. Ми будемо закликати всіх підприємців задіяти їхню креативність та інновації для подолання викликів сталого розвитку. Ми будемо сприяти динамічному і ефективно функціонуючому бізнес сектору, захищаючи при цьому трудові права і стандарти в області довкілля та здоров'я у відповідності до релевантних міжнародних стандартів та договорів та інших поточних ініціатив у цьому напрямку, таких як Керівні принципи ООН і трудові норми Міжнародної організації праці, Конвенція про права дитини і основні багатосторонні договори щодо довкілля, для учасників таких договорів» [183, с. 29/35]. При цьому зазначені положення викладені у розділі «Засоби впровадження і Глобальне партнерство» відповідної Резолюції.

Останні тенденції світового розвитку демонструють все більше наближення приватного та публічного аспектів один до одного, їх взаємопроникнення та взаємодоповнення. У цих умовах суспільний інтерес набуває все більшого впливу та значення. Як уже зазначалося вище, невід'ємною складовою цих перетворень на міжнародному рівні стають питання бізнесу та прав людини і, відповідно, підходи до нормативного регулювання, яке б дозволило формалізувати базові очікування суспільства від бізнесу.

Однією із найбільш універсальних, комплексних та визнаних платформ у цій сфері є згадані вище Керівні принципи ООН: Впровадження рамкового курсу ООН «Захист, Повага та Засоби правового захисту й відшкодування» [186], які були схвалені Резолюцією Ради ООН з прав людини 16 червня 2011 року [187]. Вони ґрунтуються на визнанні наступних ключових аспектів:

«а) Існуючих зобов'язань держав щодо поваги, захисту та забезпечення прав людини та основоположних свобод;

б) Ролі підприємств в якості спеціалізованих органів суспільства, що виконують спеціалізовані функції, від яких вимагається дотримуватись всіх відповідних законів та поважати права людини;

с) Необхідність того, щоб права і обов'язки узгоджувались із належними та ефективним засобами правового захисту та відшкодуванням при порушенні» [186, с. 6].

Означений документ є результатом багаторічної роботи, проведеної на міжнародному рівні, що узагальнює широке коло питань, актуальних для бізнесу та прав людини.

Принцип поваги бізнесу до прав людини визначається в тому, що підприємства мають не допускати порушень прав людини інших осіб та усувати негативний вплив на права людини, з яким вони пов'язані, що закріплюється у п. 11 Керівних принципів ООН [186, с. 13]. У коментарі до означеного пункту зазначається, що відповідальність поважати права людини – це глобальний стандарт очікуваної поведінки для всіх підприємств, де б вони не здійснювали свою діяльність. Він існує незалежно від здатності та/або готовності Держав виконувати їх зобов'язання щодо сфери прав людини, і не зменшує ролі цих зобов'язань. Така відповідальність існує oprіч обов'язку щодо дотримання національних законів та підзаконних актів, що захищають права людини. Усунення несприятливого впливу на права людини вимагає прийняття належних заходів для його попередження, пом'якшення та, у випадку необхідності, відновлення та відшкодування. Підприємства можуть брати на себе інші зобов'язання або займатися іншою діяльністю з метою підтримки або заохочення прав людини, які можуть сприяти здійсненню цих прав. Але це не компенсує недотримання прав людини у рамках їх діяльності [186, с. 13]. Це дозволяє більш чітко зрозуміти запропонований підхід, та визначити потенціал вітчизняного законодавства для подальшої розбудови.

Справа в тому, що oprіч прискіпливої імплементації законодавства ЄС та виконання інших міжнародних та двосторонніх зобов'язань, для України важливо перейти на рівень одного з європейських лідерів у сфері наукових

розробок нестандартних ходів, спрямованих на втілення загально визнаних світових цінностей, реалізації Порядку денного на період до 2030 року тощо. Постійна позиція добросовісного наздоганяючого не дає країні жодних переваг у світовому співтоваристві. Наразі дуже поширеною є така ідіома – «think outside the box», що передбачає вихід за наявні рамки. Саме такий спосіб слід використовувати по відношенню до імплементації Керівних принципів ООН у нормах вітчизняного законодавства.

Вбачається, що першочерговим завданням є створення концептуальної основи для запровадження у вітчизняне господарське законодавство принципу поваги до прав людини суб'єктами підприємницької діяльності та для подальшої розбудови відносин у сфері господарювання у відповідності до пріоритетів та цінностей, на які орієнтуються європейські та міжнародні партнери України.

В умовах війни та реалізації заходів відновлення суттєво зростає ризик залученості бізнесу до порушень прав людини в ході здійснення господарської діяльності. У той же час у законодавстві та політиках ЄС, в цілому, ряду країн-членів ЄС та інших країн приділяється суттєва увага цьому фактору для оцінки умов ведення бізнесу та прийнятності партнерів для співпраці.

У цьому контексті План для Ukraine Facility у загальному порядку денному реформ у 2024–2027 роках щодо розділу 8 «Бізнес-середовище», підкреслює необхідність залучення інвестицій, інтеграцію вітчизняних компаній до європейського та глобального ринків, їх входження до ланцюгів постачання компаній з ЄС, США, Японії та інших країн світу, і значно актуалізує потребу у підвищенні обізнаності вітчизняних компаній зі стандартами відповідального ведення бізнесу, що відображені в керівних принципах ООН з бізнесу і прав людини, керівних принципах ОЕСР для багатонаціональних підприємств та інших відповідних документах [4, с. 181]. Це є досить позитивним зрушенням.

Однак, недостатнє відбиття в українському законодавстві наявного взаємозв'язку господарської діяльності з правами людини може призвести до

суттєвих фактичних втрат у цих сферах. Це стосується, як питань інтернаціоналізації українського бізнесу та включення його до глобальних ланцюгів поставок, так і заохочення іноземних інвестицій, розширення присутності закордонних суб'єктів на українських ринках.

Зростання ризиків порушень прав людини у сфері господарювання суттєво впливає на спроможність держави виконувати прийняті міжнародні зобов'язання. Негативний вплив та шкода, до яких призводять такі порушення, погіршують рівень добробуту та стан безпеки людей, які проживають в країні. Як наслідок, це вимагає додаткових фінансових та організаційних зусиль з боку держави для подолання таких викликів.

Відтак, для забезпечення розбудови суспільних відносин у відповідній сфері на основі загально визнаних цінностей, Україні необхідно розробити законодавче підґрунтя щодо забезпечення поваги до прав людини у ході здійснення господарської діяльності.

Слід відзначити, що для вітчизняної науки господарського права та національного господарського законодавства питання взаємозв'язку економіки і суспільства не є новим. Чинний Господарський кодекс України [50] включає передумови для подальшої трансформації вітчизняної економічної системи у таку, що відповідає на запит та потреби суспільства. Утвердження суспільного господарського порядку в якості мети кодексу чітко вказує на очікування держави щодо спрямування розвитку господарської діяльності на інтереси людини.

Ведучи мову про Керівні принципи ООН в цілому, Джон Раггі, який є їх автором і був спеціальним уповноваженим Генерального Секретаря з питань прав людини та транснаціональних корпорацій та інших суб'єктів підприємницької діяльності, у своїй статті «Соціальна конструкція Керівних принципів ООН у сфері бізнесу та прав людини» вказує, що «вони спираються на твердження, що корпоративна поведінка на глобальному рівні формується трьома окремими системами управління. Перша – це традиційна система публічного права та управління, внутрішня і міжнародна. ... Друга – це система

суспільного управління, в якій беруть участь зацікавлені сторони, які стурбовані негативними наслідками ведення бізнесу та використовують різні механізми соціальної відповідальності, такі як адвокаційні кампанії, судові позови та інші форми тиску, але також співпрацюючи з компаніями, щоб викликати позитивні зміни. Третя – це корпоративне управління, яке включає елементи двох інших, і формує загальнопідприємницькі стратегії і політики, включаючи управління ризиками» [188]. Таким чином, здійснюється акцент на поєднанні публічної та приватної складових у цьому питанні.

Також слід відзначити, що для наукових правових досліджень є достатньо цікавим той спосіб, у який свого часу були викарбувані обидві зазначені новації: рівне підпорядкування всіх суб'єктів господарювання суспільному господарському порядку та Керівні принципи ООН, включаючи принцип повагу бізнесу до прав людини.

Для порівняння, Дж. Раггі, ведучи мову про процес розробки Керівних принципів ООН [188], зазначає, що ключове завдання полягало в тому, щоб спробувати сформулювати нормативну платформу, на якій ці три системи управління могли б бути краще узгоджені щодо бізнесу та прав людини, компенсувати їхні відповідні недоліки, і почати відігравати взаємно підсилюючі ролі, з яких з часом можуть розвиватися суттєві кумулятивні зміни. Для того, щоб сприяти такому узгодженню, Керівні принципи ООН використовують різні засоби комунікації та обґрунтування, які відображають різні соціальні ролі кожної системи управління у регулюванні корпоративної поведінки.

Аналізуючи наведене вище, можливо визначити наступні спільні риси:

– вихід за межі усталеного бачення та введення додаткового елемента за для вирішення проблеми, яку неможливо вирішити в межах існуючої «системи координат»;

– забезпечення універсальності такого елемента та його спрямованість на вирішення ключових питань, чи то регулювання господарських відносин в цілому, чи то регулювання корпоративної поведінки;

– застосування систематизації та побудова взаємодії між різними складовими того чи іншого предмету, методу, принципу тощо, базуючись на загальному підпорядкуванні чи відсиланні до вказаного вище додаткового елемента.

Аналіз ключових положень Господарського кодексу України надає підтвердження наявності підґрунтя для імплементації Керівних принципів ООН, в тому числі і компоненту поваги бізнесу до прав людини в національному господарському законодавстві.

Так, у ст. 5 Господарського кодексу України встановлюється, що правовий господарський порядок в Україні формується на основі оптимального поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів, виходячи з конституційної вимоги відповідальності держави перед людиною за свою діяльність та визначення України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави. Зазначена норма базується на положеннях ст. 3 Конституції України [46], яка визначає, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Саме цей первісний взаємозв'язок якнайкраще має характеризувати сучасний стан господарських відносин (як комерційних, так і не комерційних) в Україні. Як було відзначено одним із фундаторів господарського права України В.К. Мамутовим, «У саме поняття підприємницької діяльності в Господарському кодексі України включено соціальне начало. Якщо раніше підприємницькою вважалася діяльність, спрямована на отримання прибутку, то в Кодексі ця діяльність визначається як «здійснювана з метою досягнення економічних, соціальних результатів і отримання прибутку (ст. 42 Господарського кодексу України)» [189, с. 89].

Таке переосмислення сутності і основ ведення підприємницької діяльності, з одного боку, має підштовхувати до подальшої конкретизації позиції щодо положення бізнесу відносно прав людини, а з іншого, надає

глибинну концептуальну основу для розвинення правової системи України в цьому напрямку.

Відповідно до структури Керівних принципів ООН як документу, повага бізнесу до прав людини відноситься до групи основоположних принципів, і в подальшому тексті розкривається через низку положень. Наприклад, пункт 13 Керівних принципів ООН деталізує зміст відповідальності суб'єктів підприємництва поважати права людини, що вимагає:

а) уникати здійснення або сприяння здійсненню негативного впливу на права людини, який зумовлюється їх діяльністю, та усувати такий вплив, коли він виникає;

в) прагнути запобігти або зменшити негативний вплив на права людини, який безпосередньо пов'язаний з їх діяльністю, продукцією або послугами через їх ділові відносини, навіть якщо при цьому вони не сприяли настанню такого впливу [186, с. 14].

Вказане вище розкриває глибинний підхід, закладений при формулюванні цього принципу. Фокус робиться не вузько на відповідальності за певні формальні порушення, а на свідомій системній роботі та цілеспрямованості бізнесу на уникнення утиску прав людини упродовж всього ланцюжка створення вартості по відношенню до широкого кола осіб. Цей принцип сприяє запровадженню постійних процесів, які допоможуть бізнесу бути відповідальним по відношенню до людей за ті перетворення, які може викликати його діяльність. Це обумовлює актуальність закріплення положень Керівних принципів ООН у ключових законодавчих актах, які регулюють економічні відносини, поряд із виданням стратегій та політик щодо їхньої імплементації.

Вбачається, що найбільш ефективно це може бути започатковано на рівні Господарського кодексу України, який встановлює відповідно до Конституції України правові основи господарської діяльності. Підхід, застосований у вітчизняній науці господарського права, вказує на те, що принципи підприємницької діяльності являють собою основи правового

регулювання відносин, які складаються при її здійсненні, та, що не менш важливо, охоплюють і саме по собі господарювання на підприємницьких началах [190, с. 63]. Це бачення цілком співпадає із тими фундаментальністю та комплексністю, які закладаються до змісту конструкції поваги до прав людини з боку бізнесу в Керівних принципах ООН. Як було розглянуто вище, цей принцип апелює як до суб'єктів підприємництва – щодо здійснення своєї діяльності певним чином, так і до держав – щодо створення умов для забезпечення поваги до прав людини з боку бізнесу.

Відтак, пропонується внести зміни до Господарського кодексу України, передбачивши чітке визначення взаємозв'язку підприємницької діяльності з правами людини, базуючись на існуючій конституційній основі правопорядку у сфері господарювання, пріоритетах Порядку денного на період до 2030 року, євроінтеграційному курсі України.

Для цього необхідно оновити перелік принципів підприємницької діяльності та визначити у частині 1 статті 44 Господарського кодексу України, що підприємництво здійснюється на основі поваги підприємців до прав людини.

Зазначене декларативне викладення принципу поваги підприємців до прав людини має кореспондуватись із основоположним підходом господарського законодавства до аспекту відповідальності суб'єктів підприємництва. В іншому випадку, запропонована новація не матиме очікуваного впливу на формування відповідних відносин.

У зв'язку із цим пропонується закріпити у частині 1 статті 49 Господарського кодексу України зобов'язання підприємців не порушувати права людини. Це дозволить закріпити універсальний підхід стосовно кола осіб, чії права мають бути враховані суб'єктами підприємництва у своїй діяльності.

У поточній редакції законодавча норма частини 1 статті 49 Господарського кодексу України визначає, що підприємці зобов'язані не порушувати права та законні інтереси громадян і їх об'єднань, інших суб'єктів

господарювання, установ, організацій, права місцевого самоврядування і держави [50]. Це може викликати питання стосовно прав мігрантів, осіб без громадянства, іноземців тощо, які перебувають в межах території України. Окрім цього, у зазначеній нормі відсутнє визначення підходу законодавця щодо прав фізичних осіб, які знаходяться за межами нашої держави, однак чий права людини можуть бути порушені та зазнавати негативного впливу через діяльність українських суб'єктів підприємництва за кордоном, включення їх до міжнародних ланцюгів поставок тощо.

Для більш детального розкриття питання поваги до прав людини, потрібно окреслити позицію держави щодо відповідальності суб'єктів підприємництва реагувати на здійснення ними негативного впливу на права людини. Для цього необхідно доповнити частину 1 статті 49 Господарського кодексу України двома положеннями, які розкриватимуть цей важливий аспект, закріплений в Керівних принципах ООН.

Так, пропонується визначити, що підприємці повинні уникати здійснення або сприяння здійсненню негативного впливу на права людини, який зумовлюється їх діяльністю, та усувати такий вплив, коли він виникає. Підприємці повинні прагнути запобігти або зменшити негативний вплив на права людини, який безпосередньо пов'язаний з їх діяльністю, продукцією або послугами через їх господарські відносини, навіть якщо при цьому вони не сприяли настанню такого впливу.

Вбачається, що запровадження запропонованих змін до Господарського кодексу України дозволить чітко визначити очікування української держави та суспільства від суб'єктів підприємництва у ході здійснення підприємницької діяльності. Запропоноване оновлення дозволить адресувати вимоги до всіх без виключення суб'єктів підприємництва, як вітчизняних, так і закордонних чи транснаціональних.

Очікується, що зазначені новели законодавства призведуть до посилення рівня захищеності прав людини та стануть основою для системної розбудови відносин у сфері підприємництва у ході відновлення та повоєнної

трансформації на основі пріоритетів та цінностей сталого розвитку, на які орієнтуються європейські та міжнародні партнери України.

У продовження розгляду пріоритетів сталого розвитку, слід також відзначити і той факт, що протягом останніх десяти років, а особливо з початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну, участь жінок і чоловіків в економіці країни піддається постійній трансформації. Суттєвого впливу зазнають різноманітні галузі та сектори, в тому числі виробництво, сільське господарство, оборонно-промисловий комплекс, транспорт, енергетика, торгівля, управління тощо. Поряд із загостренням старих проблем щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків виникають нові виклики.

З огляду на це, зазначений вище План для Ukraine Facility закріплює, що особливу увагу буде приділено впровадженню окремих програм і заходів підтримки підприємницької діяльності жінок, які спрямовані на інтеграцію питань забезпечення гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок у систему заходів підтримки бізнес-середовища. Згідно з аналізом державних даних від сервісу Opendatabot, з початку 2023 року жінки відкривають власну справу майже так само часто, як і чоловіки, водночас бізнеси, створені жінками, мають менший масштаб. Так, жінки майже втричі рідше, порівняно з чоловіками, оформлюють свій бізнес як юридичну особу. Більшість жінок реєструють бізнес у формі ФОП [4, с. 181]. Вищенаведені кількісні показники досить докладно характеризують узагальнену ситуацію у країні.

Поточна ситуація в Україні досить близька до середньосвітових показників, які були вираховані в межах проекту «Підприємницька база даних» («Entrepreneurship Database»), а саме, жінки в середньому складають одну четверту частину власників компаній, так само і щодо посади директора компанії, однак, стосовно реєстрації у статусі фізичної особи-підприємця, середній показник складає одну третину жінок [191], що дещо відрізняє ситуацію в Україні.

Усе це створює підґрунтя для того, щоб підвищувати значущість цих питань у державному стратегічному плануванні та програмуванні. У цьому контексті важливим кроком для України стало затвердження чотирьох національних стратегічних документів.

По-перше, мова йде про Національну стратегію із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року (далі Стратегія безбар'єрного простору), яка у візії за напрямом 6. «Економічна безбар'єрність» закріплює, що всі громадяни незалежно від віку, статі, сімейного стану чи стану здоров'я мають умови та можливості для працевлаштування, отримання фінансових та інших ресурсів для заняття підприємництвом чи самозайнятстю [192].

По-друге, це стосується Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року (далі Стратегія забезпечення рівних прав та можливостей), яка закріплює стратегічну ціль 4. «Жінки та чоловіки беруть рівну участь у різних сферах економічної діяльності, користуються результатами сталого економічного розвитку та мають рівний доступ до всіх видів економічних ресурсів» [193].

По-третє – Національної стратегії подолання гендерного розриву в оплаті праці на період до 2030 року (далі Стратегія подолання гендерного розриву), яка ставить на меті досягнення до 2030 року сталого скорочення гендерного розриву в оплаті праці через такі стратегічні цілі: удосконалення законодавства про рівну оплату праці; створення сприятливих умов для подолання стереотипів і дискримінації щодо професій за ознакою статі; створення сприятливих умов для зручного поєднання сімейних і професійних обов'язків [194].

По-четверте, це справедливо для Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого і середнього підприємництва на період до 2027 року (далі Стратегія малого і середнього підприємництва), яка, в межах операційної цілі 3.2. «Відповідальне та інклюзивне підприємництво» передбачає підтримку жіночого підприємництва, адже жінки досі стикаються з викликами у сфері підприємництва, зокрема кількість жінок на нижчих

посадах більша і жінки страждають від гендерного розриву в оплаті праці [151].

Зазначені вище зрушення на стратегічному рівні є позитивним сигналом того, що Україна бере курс на забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері господарювання. Разом із тим, мають місце і суттєві виклики, які створюють ризики для досягнення очікуваних трансформаційних змін.

Суттєвим викликом для розробки і подальшого ефективного впровадження національних стратегій є брак розподілених за статтю даних, які б дозволили більш комплексно оцінити сферу господарювання через призму гендерної рівності. Через це національні стратегічні документи більшою мірою зосереджуються на наявних показниках щодо фізичних осіб-підприємців.

Так, у прийнятій у 2022 році Стратегії забезпечення рівних прав та можливостей зазначається, що за розрахунками Мінекономіки, в основу яких покладено статистичні дані ДПС, частка жінок серед фізичних осіб-підприємців у 2020 році становила 48,7%. У 2020 році частка жінок серед фізичних осіб-підприємців порівняно з 2019 роком збільшилася на 2,9%, чоловіків – на 2,1% [193]. Додатково наводиться, що за даними Державної служби статистики України, на початок 2021 року у загальній кількості фермерських господарств лише 20,8% очолюють жінки. Жінки переважно володіють фермерськими господарствами без чіткої спеціалізації та меншими за розміром [193]. Також узагальнено зазначається, що на початок 2021 року частка жінок серед керівників юридичних осіб становила 29,2%, серед керівників концернів – лише 7,5% та серед керівників корпорацій – 12,4 % [193]. Прийнята у 2023 році Стратегія подолання гендерного розриву посиляється на високий рівень гендерної сегрегації на ринку праці (горизонтальної та вертикальної): чоловіки переважають на керівних посадах, жінки - у галузях та видах діяльності з більш низькою доданою вартістю або на посадах з нижчим рівнем оплати праці [194]. Схвалена у 2024 році

Стратегія малого і середнього підприємництва на період до 2027 року відзначає, що станом на 2022 рік, за даними Державної служби статистики України, частка зареєстрованих юридичних осіб, керівниками яких є жінки, становила 29%, частка зареєстрованих фізичних осіб-підприємців, керівниками яких є жінки, – 47%, загалом – 38%. У 2023 році, за даними Opendatabot, спостерігалось зростання жіночого підприємництва: восени 2023 року жінки становили близько 60% загальної кількості нових фізичних осіб-підприємців [151].

З вищенаведеного випливає, що національним стратегічним документам бракує інформації щодо гендерного розподілу щодо власників фактично всіх рівнів підприємництва – від малого до великого. Наявною є інформація лише щодо мікропідприємництва.

Це значно ускладнює процеси розроблення та реалізації відповідних стратегій та програм як на державному рівні, так і на рівні областей та громад. У певних випадках, переважно, має місце звуження первісної стратегічної візії щодо комплексного забезпечення рівних прав та можливостей жінок у сфері господарювання до спрямованості на розвиток самозайнятості жінок та підприємництва на мікрорівні. При цьому просування змін на рівні великого, середнього та, навіть, малого бізнесу мінімізуються у практичному плані.

Не слід також забувати, що в той час, як приватне підприємництво в якості ФОП пропонує жінкам доступ до формальної підприємницької діяльності, воно не надає захисту особистих активів підприємці, і створює обмеження для розширення бізнесу [195]. Безумовно, створення можливостей для економічної активності через самозайнятість та мікропідприємництво відіграє визначну роль як для посилення економіки країни, так і для підвищення добробуту жінок і чоловіків. Однак, ситуація має оцінюватись на всіх рівнях ведення бізнесу.

Дуже важливо мати гендерно чутливу інформацію з огляду на плани відновлення України та відповідні політики розвитку підприємництва. Бачити не просто оцінку ситуації, особливо з урахуванням чиннику переселення, а й

прогнозувати відповідні політики розвитку підприємництва, адже багато жінок унаслідок широкомасштабної війни стали головами домогосподарств та мають вибудовувати нові економічні практики. Жінки-підприємці можуть бути потужним економічним ресурсом, роблячи значний внесок в економічне зростання та скорочення бідності. Вони створюють робочі місця для себе та інших тощо [196, с. 47], тому кроки щодо врахування та використання даного потенціалу можуть мати значний вплив як на зміцнення економіки під час війни, так і на її відновлення у повоєнний період.

Окрім цього, відсутність систематичного збору та публікації відкритих даних гендерної статистики виключає Україну з огляду важливих світових баз даних, рейтингів тощо, або ж відповідні показники наводяться розрахунково, і не мають суттєвої ваги. У сучасному світі збір та публікація даних із розподілом за статтю є загальноприйнятим підходом, без застосування якого важко розвивати сферу економіки як на державному, так і на міжнародному рівнях.

Питання запровадження змін до підходу до збору та публікації даних відображено й у низці досліджень, які проводилися в останні роки безпосередньо в Україні, наприклад:

– у звіті за результатами дослідження в межах одного із проєктів ПРООН, виданому у 2021 році, було рекомендовано додати поле «Стать» при оприлюдненні відкритих даних Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань [197, с. 51];

– у звіті за результатами дослідження в межах одного із проєктів ООН Жінки, виданому у 2023 році, було запропоновано внести зміни до системи державної реєстрації підприємств у Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців і громадських формувань, а саме: внести дані про стать засновника чи засновниці, що допоможе готувати якісні аналітичні звіти на основі аналізу даних діяльності підприємств, якими керують жінки й чоловіки, включити таку ж систему гендерних показників з розбивкою за

ознакою статі в державні програми надання грантів, забезпечення релокації підприємств та інші програми [198, с. 58];

– у звіті за результатами дослідження в межах одного з проєктів USAID та UK Aid щодо Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців і громадських формувань було рекомендовано внести категорію «стать» для осіб, які вказуються засновниками та керівниками юридичних осіб та керівниками відокремлених підрозділів, ФОП та очільників громадських формувань [196, с. 47].

Вище наведено далеко не повний перелік вже проведених досліджень та винесених рекомендацій. Однак вирішення питання збору та оприлюднення розподілених за статтю даних і досі залишається актуальним і зазначені рекомендації потребують реалізації. У цьому контексті пропонується звернути увагу на відображення реального стану владних відносин як одного із ключових аспектів у сфері гендерної рівності. Вбачається, що це може бути досягнуто через запровадження збору даних також щодо статі осіб, які здійснюють вирішальний вплив на діяльність суб'єктів господарювання, та інших юридичних осіб.

Звісно, питання трансформації сфери господарювання щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків не може бути вирішено лише шляхом збору та оприлюднення даних, розподілених за статтю. Слід приділяти увагу наявним негативним тенденціям у бізнес-середовищі та знаходити ефективні підходи до їх подолання.

Основними проявами гендерної дискримінації, з якими стикаються жінки як власниці бізнесу, включають сумніви щодо кваліфікації та авторитету жінок, зневажливе ставлення, сексистські жарти, недоречні коментарі тощо. Принаймні з одним із таких проявів дискримінації стикалися 57% жінок загалом та 66% жінок, які ведуть бізнес у галузях економіки, де переважають чоловіки. Тиск гендерних стереотипів та труднощі в поєднанні підприємницької діяльності та сімейних обов'язків є основними чинниками,

які утримують жінок від прийняття рішення про започаткування власної справи (на чоловіків ці чинники впливають набагато менше) [4, с. 181].

Проведені ПРООН в Україні дослідження стану бізнесу та підходу до прав людини в компаніях до та після початку повномасштабного російського вторгнення також виявили, що жінки перебувають у групі осіб, які найбільше відчували на собі пов'язаний із бізнесом негативний вплив на права людини. Як визначено в Керівних принципах ООН, держави повинні захищати права людини від порушень з боку третіх осіб, а підприємства повинні поважати права людини та дотримуватися відповідних законів. Щодо того, які заходи можуть вжити компанії, щоб пом'якшити можливий негативний вплив на права людини, зазначено, що рішенням може стати гендерно чутлива процедура належної обачності, яка досліджує потенційний і фактичний негативний вплив бізнес-діяльності на права людини в розрізі статі, гендеру, гендерної ідентичності та сексуальної орієнтації. Такий підхід дозволяє врахувати досвід жінок і дівчат, а також на різні перехресні форми дискримінації, які впливають на забезпечення рівних прав [199].

У цьому контексті ключовою характеристикою Керівних принципів ООН є те, що вони спрямовується на забезпечення захисту та поваги всього спектру міжнародно визнаних прав людини, а також – на залучення сторони бізнесу до співпраці на постійній основі. Вбачається, що Керівні принципи ООН для нашої країни можуть зіграти роль об'єднуючого фактору для вироблення спільного бачення та розроблення конкретних кроків з боку бізнесу, суспільства та держави у питанні забезпечення та поваги до прав людини та просування гендерної рівності. Практика показує, що ця платформа має суттєвий потенціал для системного залучення приватного сектору до спільних дій.

При цьому важливо і те, що на міжнародному рівні, наприклад, у межах Ради ООН з прав людини, розробляються документи та керівництва, які розкривають гендерний вимір їх реалізації. У даному напрямку провідну роль відіграє Робоча група з питань прав людини, транснаціональних корпорацій та

інших підприємств (далі Робоча група з питань бізнесу та прав людини), звіти та напрацювання якої розглядаються та затверджуються Радою ООН з прав людини.

Таким чином, Робочою групою з питань бізнесу та прав людини відзначається, що жінки відчувають несприятливий вплив підприємницької діяльності по-різному та непропорційно. Вони також можуть зіткнутися з додатковими перешкодами в пошуку доступу до ефективних засобів правового захисту. Крім того, через перехресні та численні форми дискримінації підприємницька діяльність може по-різному впливати на різних жінок з огляду на їхній вік, колір шкіри, касту, клас, етнічну приналежність, релігію, мову, грамотність, доступ до економічних ресурсів, сімейний стан, сексуальну орієнтацію, гендерну ідентичність, інвалідність, проживання в сільській місцевості, та міграцію, статус корінного населення чи меншини [200]. Це досить влучно підсумовує сучасний світовий контекст та виклики для забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, і є цілком дотичним до сфери господарювання в Україні.

Окремо наголошується, що жінки, як правило, відчувають непропорційний вплив на свої права людини під час конфліктів і постконфліктних ситуацій, у яких бізнес може працювати, робити свій внесок, або отримувати від цього вигоду. Наприклад, у конфліктах сексуальне насильство використовується як інструмент демонстрації чоловічої сили та домінування. Крім того, несприятливий вплив на права людини під час конфліктів не враховується належним чином у рамках заходів із розбудови миру та правосуддя перехідного періоду, оскільки досвід жінок не враховується належним чином [200]. Виклики війни є реаліями сьогодення для України, тож врахування гендерного аспекту у цьому контексті є актуальним для відновлення та розвитку економіки країни.

З метою запобігання подібним тенденціям та напрацювання практичних інструментів, Робочою групою з питань бізнесу та прав людини ще у 2019 році були розроблені детальні Вказівки щодо гендерних аспектів Керівних

принципів ООН, які окреслюють можливі заходи для практичної реалізації. Вони закликають держави та підприємства встановлювати прогресивні цілі та вказують на необхідність вимірних даних, дезаггегованих за статтю, щоб показати вжиті кроки та оцінити їх ефективність [201]. Також, Робочою групою з питань бізнесу та прав людини було сформульовано низку рекомендацій [200], щодо того, яким чином різноманітні стейкхолдери можуть комплексно сприяти подоланню проблем в області гендерної рівності в рамках реалізації підходу щодо дотримання прав людини у сфері здійснення господарської діяльності.

У цьому контексті, окремо слід виділити питання належної обачності щодо прав людини, оскільки воно набуває суттєвої актуальності для українського бізнесу, суспільства та держави у контексті переговорів щодо набуття Україною членства в ЄС.

У цьому році було прийнято визначний законодавчий документ ЄС у сфері бізнесу та прав людини – Директиву з належної обачності щодо корпоративної сталості (Directive (EU) 2024/1760 on Corporate Sustainability Due Diligence, далі Директива CSDD) [68]. Ця Директива має на меті гарантувати, що компанії, які працюють на внутрішньому ринку, сприяють сталому розвитку та сталому переходу економік і суспільств шляхом визначення та, де необхідно, пріоритизації, запобігання та пом'якшення, припинення, мінімізації та виправлення фактичних або потенційних несприятливих впливів на права людини та навколишнє середовище, пов'язаних із власною діяльністю компаній, діяльністю їхніх дочірніх компаній та їхніх ділових партнерів у ланцюжках діяльності компаній, а також забезпечення тим, хто постраждав від недотримання цього обов'язку, доступу до правосуддя та засобів правового захисту [68].

Ці зміни є актуальними для України не тільки у світлі євроінтеграційних процесів, але й у зв'язку із тим, що українські компанії вже зараз входять до ланцюгів діяльності європейського бізнесу, а також через значний вплив Директиви CSDD на те, якими є очікування інвесторів від відповідального

бізнесу. Крім того, прямі посилання на належну обачність щодо корпоративної сталості є у документах з відновлення України. Окрема увага в Директиві CSDD приділяється веденню бізнесу на територіях, уражених конфліктом [202]. У найближчі роки Директива CSDD матиме той чи інший вплив майже на всіх українських учасників відносин у сфері господарювання.

За своїм змістом та метою Директива CSDD ґрунтується на основоположних цінностях ЄС, встановлених у Договорі про ЄС. Як зазначається у ст. 2 цього Договору, Союз заснований на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, як це закріплено в Хартії основних прав ЄС. Основні цінності, які надихнули Союз на створення, а також універсальність і неподільність прав людини, а також повага до принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй і міжнародного права, мають керувати діями Союзу на міжнародній арені. Такі дії включають сприяння сталому економічному, соціальному та екологічному розвитку країн, що розвиваються [68].

У документі також підкреслюється, що залежно від обставин компаніям може знадобитися розглянути додаткові стандарти. Наприклад, врахування специфічних контекстів або перехресних факторів, включаючи, серед іншого, гендер, вік, расу, етнічну приналежність, клас, касту, освіту, міграційний статус, інвалідність, а також соціальний та економічний статус, як частину гендерно- та культурно орієнтованого підходу до належної обачності [68]. Вбачається, що наведені характеристики загального підходу Директиви CSDD до належної обачності щодо прав людини матимуть вплив на подальше оновлення політик і законодавства стосовно сфери господарювання в Україні, оскільки це є невід'ємною частиною євроінтеграційного курсу держави.

Підсумовуючи, слід зазначити, що просування принципу поваги бізнесу до прав людини має спроможність об'єднати зусилля різноманітних стейкхолдерів та сформувані практичні інструменти для забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері господарювання в Україні.

Найбільш ефективно цього можливо досягти у разі комплексної імплементації Керівних принципів ООН в нашій країні.

Розглядаючи питання відновлення та розвитку України, пропонується також звернути увагу на ще один важливий напрямок, а саме на зв'язок сфери науки та освіти з питанням прав людини. З однієї сторони, Резолюція про Порядок денний на період до 2030 року визначає наукові кола як одного з партнерів, з яким пропонується тісно співпрацювати урядам та державним установам з питань її імплементації [183, с. 11/35]. З іншої сторони, наука в цілому є тим механізмом, який прокладає шлях розвитку на декілька кроків уперед. Однак, як сам процес наукових досліджень, так і впровадження його успішних результатів, можуть призвести до суттєвого негативного впливу на значну кількість жінок та чоловіків, на цілі громади та, навіть, країни.

Наприклад, розвиток відновлюваної енергетики (далі ВДЕ) є значним досягненням низки природничих та технічних наук, а також є корисним для окремих суспільних, наприклад, економіки. Разом із тим, сфера ВДЕ є однією із тих, що найбільше провокують порушення прав людини у світі.

Прикладами порушення прав людини компаніями в галузі ВДЕ, на яких останнім часом зосереджено багато уваги, є наступні. Щодо підприємств, які спеціалізуються на сонячній енергетиці, можна зазначити справи щодо порушень щодо відсутності необхідних консультацій із місцевими громадами (Західна Сахара), відходів від сонячних батарей, що впливали на оточуюче середовище та здоров'я (Китай), трудових прав працівників, що встановлювали сонячні батареї (США). Стосовно випадків порушень прав людини компаніями, що займаються біоенергетикою (виготовлення біопалива на основі біомаси), можна зазначити справу щодо втрати засобів до існування (особливо для корінного населення), загрози та насильство над опонентами проєкту із запуску відповідного виробництва у Гондурасі, захоплення землі та порушення права на харчування (Мозамбік). Не є виключенням і виробники енергії з геотермальних джерел. Так, було порушено низку справ щодо

недотримання прав корінних народів, неадекватних консультацій із громадами (Кенія), порушення права на доступ до води Індонезія та ін. [203].

Така прикра практика в черговий раз має привертати увагу до ролі та впливу науки на розвиток людства, до питання глибинного смислу наукових досліджень в будь-яких галузях науки, та ключових базових цінностей, які мають бути наскрізними в будь-якому науковому пошуку. У цьому контексті, якраз і є можливим визначити саме права людини в якості такого орієнтиру.

Триваюча розбудова системи міжнародних документів та інструментів у галузі прав людини надала значний поштовх науковцям, державам, міжнародним організаціям та іншим впливовим акторам для пошуку підходів до існування нашого світу, які могли б стати загально визнаними серед держав та суспільств. У цьому контексті на сьогоднішній день одним із мейнстримів став «підхід, заснований на правах людини» (далі ПЗПЛ).

ПЗПЛ є концептуальною основою для процесу людського розвитку, яка нормативно базується на міжнародних стандартах прав людини та спрямована на просування та захист прав людини. Він прагне проаналізувати нерівності, які лежать в основі проблем розвитку, і виправити дискримінаційні практики та несправедливий розподіл влади, які перешкоджають розвитку та часто призводять до того, що групи людей залишаються позаду. Відповідно до ПЗПЛ, плани, політики та процеси розвитку мають ґрунтуватись на системі прав і відповідних зобов'язань, встановлених міжнародним правом, включаючи всі громадянські, культурні, економічні, політичні та соціальні права, а також право на розвиток [204]. Зазначена концептуальна основа була прийнята в роботу, наприклад, ООН, і продовжує розвиватись в межах цієї глобальної структури.

Принципи прав людини керують всім програмуванням на всіх етапах процесу програмування, включаючи оцінку та аналіз, планування та розробку програм (включно з встановленням цілей, завдань і стратегій); впровадження, моніторинг та оцінка.

Серед цих принципів прав людини: універсальність і невідчужуваність; неподільність; взаємозалежність і взаємопов'язаність; недискримінація та рівність; участь та включення; відповідальність і верховенство права [205]. Вбачається, що врахування зазначеної вище пріоритизації прав людини як в самих наукових дослідженнях, так і в процесі підготовки наукових кадрів є вкрай актуальним.

При цьому доцільно починати саме в рамках підготовки наукових кадрів. Це дозволить створити умови та потенціал для того, що у процесі подальших наукових розробок вони керуватимуться даним підходом. Тож, зазначені процеси будуть апріорі базуватися на повазі до прав людини. Це сприятиме переорієнтуванню парадигми розвитку нашої правової системи на більш людиноцентричну.

Запропоновані вище підходи мають підґрунтя також і в політиках, визнаних з боку міжнародної спільноти. Так, у статті 2 Декларації ООН про освіту і підготовку у сфері прав людини зазначається, що освіта та підготовка у сфері прав людини охоплює три напрями, а саме:

– освіта з питань прав людини, яка включає надання знань і розуміння норм і принципів прав людини, цінностей, що їх ґрунтують, і механізмів їх захисту;

– освіта через права людини, що включає навчання та викладання у спосіб, який поважає права як освітян, так і тих, хто навчається;

– освіта заради прав людини, яка включає розширення можливостей людей користуватися своїми правами та здійснювати їх, а також поважати та підтримувати права інших [206, с. 3].

Вбачається, що впровадження другого та третього напрямів, тобто освіти та підготовки «через» права людини та «заради» прав людини, сприятиме створенню додаткової цінності та конкурентоздатності вітчизняної науки в різних галузях, і підвищуватиме ефективність співпраці із закордонними колегами на персональному рівні та науковими установами й дослідницькими центрами на інституційному рівні.

Серед практичних кроків реалізації зазначеного найбільш доцільним видається впровадження відповідних тематичних блоків, пов'язаних із правами людини, на самому початку становлення науковців – у програмах підготовки магістрів і докторів філософії. Також, це питання має бути впроваджено в обох циклах дисциплін – і суспільних, і природничих. Але в кожному разі курс має бути адаптовано до потреб здобувачів і здобувачок тієї або іншої спеціальності. При розробці чи оновленні таких програм має бути підкреслені зв'язки галузі із питаннями прав людини, потрібні саме відповідним фахівцям і фахівчиням, забезпечено надання базових навичок проведення оцінки ризиків щодо настання негативного впливу на права людини, пов'язаного із самим процесом досліджень та їх результатами, тощо.

Звертаючись до підготовки юридичних кадрів, слід підходити до цього питання ще більш ґрунтовно. Вбачається, що освітні програми підготовки бакалаврів, магістрів та докторів філософії за спеціальністю «Право», мають вже на рівні мети та завдань закріплювати спрямованість на розбудову наукової спільноти, яка сприяє реалізації прав людини. За результатами навчання конкурентоспроможний фахівець чи фахівчиня мають отримати навички та переконаність щодо першочерговості просування прав людини у своїй подальшій професійній діяльності.

У даному аспекті особливу доцільність має викладання такого курсу, як «Бізнес і права людини» (далі БПЛ). Актуальність саме такого акценту на розширенні світогляду вітчизняних здобувачів і здобувачок правничої вищої освіти щодо прав людини в контексті здійснення господарської діяльності пов'язана із глобальними процесами змін у науці, практиці, громадянському русі, міжнародному праві, законодавстві ЄС та різних країн. Окрім цього, розвиток даного напрямку є важливим спрямуванням останніх років у світі і в Україні.

Відносно першого, до ключових документів слід віднести: Керівні принципи ООН (окреслюють обов'язки держав і бізнесу щодо просування та захисту прав людини та забезпечують глобальні стандарти для запобігання та

усунення несприятливого впливу підприємницької діяльності на права людини) [186], Тресторонню Декларацію принципів, що стосуються багатонаціональних корпорацій та соціальної політики (декларація Міжнародної організації праці, яка надає пряме керівництво багатонаціональним корпораціям щодо соціальної політики та інклюзивних, відповідальних та сталих практик щодо робочого середовища. Її метою є заохочення позитивного внеску, який багатонаціональні корпорації можуть зробити у справу економічного та соціального прогресу та забезпечення гідної праці для всіх, а також мінімізації та подолання складнощів, до яких може призвести їх різноманітна діяльність) [206], Керівні принципи ОЕСР для багатонаціональних підприємств: рекомендації для відповідального ведення бізнесу у глобальному контексті (де представлені рекомендації, які уряди адресують багатонаціональним підприємствам. Вони спрямовані на забезпечення узгодженості політики діяльності таких підприємств з державною політикою, зміцнення основи для взаємної довіри між підприємствами та суспільствами, в яких вони працюють, а також на допомогу в покращенні середовища для притоку іноземних інвестицій та посилення внеску багатонаціональних підприємств у сталий розвиток.) [207], Загальну декларацію прав людини (що визначає основні права людини, які мають бути захищені та виступає керівним документом для ділової практики, яка поважає права людини) [40], та інші.

Продовжується напрацювання юридично зобов'язуючого інструмента у міжнародному праві прав людини для регулювання діяльності транснаціональних корпорацій та інших суб'єктів господарської діяльності [208] у межах мандату Міжурядової робочої групи відкритого складу, яку було утворено Радою ООН з прав людини. Набуває розповсюдження прийняття нормативно-правових актів окремими країнами, які регулюють питання належної обачності щодо прав людини при здійсненні підприємницької діяльності. Також, багато країн впроваджують питання бізнесу і прав людини у своє праве поле через розробку та імплементацію

Національних планів дій, що дозволяє вводити певні рамки діяльності підприємств на їх територіях і поза їх межами.

Стосовно безпосередньо українського контексту, слід першочергово зазначити НСПЛ, яка у параграфі 16 «Забезпечення дотримання прав людини в процесі ведення господарської діяльності» в якості проблеми, на вирішення якої спрямований стратегічний напрям, визначає наявність випадків порушення прав людини з боку суб'єктів господарювання (зокрема, у сфері трудових відносин, захисту персональних даних, захисту прав споживачів, захисту навколишнього природного середовища тощо) [24].

Також, зазначена вище Стратегія у параграфі 27 «Підвищення рівня обізнаності у сфері прав людини» встановлює завдання, які спрямовані на включення проблематики прав людини у зміст освіти різних рівнів; відповідне оновлення стандартів освіти різних рівнів та професійних стандартів педагогічних, науково-педагогічних і наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу; а також забезпечення належного рівня знань осіб, робота яких пов'язана з правотворенням та правозастосуванням [24]. Таким чином, існують передумови та потреба для запровадження відповідної ініціативи щодо поглиблення вивчення питань бізнесу і прав людини в межах викладання за спеціальністю «Право» на різних рівнях.

Відносно тем, які могли б викладатися в рамках даного курсу, пропонується першочергово включити наступні: Розвиток концепції та правові основи БПЛ у світовій практиці; Нормативно-правове забезпечення сфери БПЛ в Україні та особливості імплементації Керівних принципів ООН в національному законодавстві; Обов'язок держави захищати права людини; Корпоративна відповідальність поважати права людини; Забезпечення доступу осіб, права яких було порушено, до ефективних засобів правового захисту; Роль БПЛ в умовах конфлікту та постконфліктного відновлення; Роль БПЛ у досягненні ЦСР; Роль БПЛ у реалізації Європейського Зеленого Курсу в Україні; Питання забезпечення гендерної рівності в рамках системної роботи

із впровадження БПЛ. Останні три теми стосуються ключових міжнародних стратегічних пріоритетів, які наразі Україна визначила для себе як основоположні останнім часом.

Також, доцільним буде включити основні положення щодо підходів БПЛ як окремі наскрізні теми і для інших галузей знань. При цьому відповідні положення мають бути орієнтованими на матеріал, який викладається. Зокрема, доцільно включити до базових курсів з основ правознавства, що викладаються в рамках циклу дисциплін загальної підготовки.

З метою реалізації вище обґрунтованих ініціатив, спрямованих на створення умов для забезпечення поваги бізнесу до прав людини в Україні, **пропонується ряд наступних практичних рекомендацій:**

1. Внести зміни та доповнення до ст.ст. 44 і 49 Господарського кодексу України, виклавши їх у наступній редакції:

«Стаття 44. Принципи підприємницької діяльності

1. Підприємництво здійснюється на основі:

вільного вибору підприємцем видів підприємницької діяльності;

самостійного формування підприємцем програми діяльності, вибору постачальників і споживачів продукції, що виробляється, залучення матеріально-технічних, фінансових та інших видів ресурсів, використання яких не обмежено законом, встановлення цін на продукцію та послуги відповідно до закону;

вільного найму підприємцем працівників;

комерційного розрахунку та власного комерційного ризику;

вільного розпорядження прибутком, що залишається у підприємця після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом;

самостійного здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності, використання підприємцем належної йому частки валютної виручки на свій розсуд;

поваги підприємців до прав людини».

«Стаття 49. Відповідальність суб'єктів підприємництва

1. Підприємці зобов'язані не завдавати шкоди довкіллю, не порушувати *права людини*, права та законні інтереси громадян і їх об'єднань, інших суб'єктів господарювання, установ, організацій, права місцевого самоврядування і держави.

Підприємці повинні уникати здійснення або сприяння здійсненню негативного впливу на права людини, який зумовлюється їх діяльністю, та усувати такий вплив, коли він виникає.

Підприємці повинні прагнути запобігти або зменшити негативний вплив на права людини, який безпосередньо пов'язаний з їх діяльністю, продукцією або послугами через їх господарські відносини, навіть якщо при цьому вони не сприяли настанню такого впливу.

2. За завдані шкоду і збитки підприємець несе майнову та іншу встановлену законом відповідальність».

Підсумовуючи запропоновану вище розробку гіпотези щодо відповідності принципу поваги бізнесу до прав людини вітчизняному господарському законодавству та науковим основам господарського права, вбачається за можливе стверджувати, що в Україні є наявним міцне підґрунтя для його подальшої імплементації.

Запропоновані вище зміни до Господарського кодексу України є одним з можливих варіантів, який дозволить більш чітко позначити в національному господарському законодавстві існуючий взаємозв'язок підприємницької діяльності з правами людини, базуючись на вже закладеній Конституційній основі правопорядку у сфері господарювання.

2. Комплексно закріпити спрямованість держави на імплементацію Керівних принципів ООН у Плані відновлення України або при можливому коригуванні Плану для Ukraine Facility, зокрема передбачити наступне завдання :

«Розроблення та затвердження Національного плану дій щодо бізнесу та прав людини, керуючись принципами рівності, інклюзивності та недискримінації, та враховуючи ключові підходи Європейського Союзу та

окремих країн-членів у питанні імплементації Керівних принципів ООН з питань бізнесу та прав людини».

При реалізації запропонованого завдання особливу увагу слід приділити розробці та запровадженню інструментів належної обачності щодо прав людини з урахуванням гендерно-орієнтованого підходу та у відповідності із законодавчими документами та керівництвами ЄС.

Очікується, що розробка та подальша реалізація такого національного плану сприятиме підвищенню впевненості закордонного бізнесу у веденні діяльності на території України, у партнерстві з вітчизняними суб'єктами господарювання, в інвестуванні в українську економіку, в тому числі з точки зору дотримання норм законодавства та поваги до прав людини. У цілому, Керівні принципи ООН можуть стати дороговказом для подальшої модернізації законодавства, в тому числі господарського, що дозволить підходити до вирішення наявних проблем більш комплексно та із залученням максимального кола стейкхолдерів.

3. Забезпечити ефективний збір розподілених за статтю даних, які б дозволяли оцінювати реальну ситуацію у сфері господарювання в Україні, включно в розрізі аспектів власності та вирішального впливу на діяльність суб'єктів господарювання та інших юридичних осіб.

Пропонується внести зміни до чинного законодавства та додати дані щодо статі до переліку обов'язкової інформації, яка вноситься до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців і громадських формувань, стосовно фізичних осіб-підприємців, керівників, засновників (учасників), кінцевих бенефіціарних власників юридичних осіб, та керівників відокремлених підрозділів.

Коло основних цільових законодавчих актів для внесення відповідних змін складають Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань», Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню

розповсюдження зброї масового знищення», Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження форм заяв у сфері державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань», Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку надання юридичною особою пояснень та/або документів для підтвердження відомостей про кінцевого бенефіціарного власника та/або структуру власності юридичної особи, а також порядку їх розгляду».

Реалізація запропонованого вище підходу до збору даних має супроводжуватись подальшою систематичною та відкритою публікацією відповідної зведеної аналітичної інформації на рівні держави, областей, районів та територіальних громад.

4. У процесі актуалізації Національної стратегії у сфері прав людини пропонується:

– розширити поточний тематичний напрям, який стосується підвищення рівня обізнаності у сфері прав людини, та *орієнтуватись на повний комплекс напрямів, а саме, навчання, підготовку та підвищення обізнаності*, які закріплено у частині 1 статті 2 Декларації ООН про освіту і підготовку у сфері прав людини (A/RES/66/137);

– передбачити в оновленому тексті стратегії два наступних завдання в межах вище вказаного тематичного напрямку:

«Забезпечити доступ здобувачів і здобувачок за другим та третім рівнями вищої освіти за спеціальністю «Право» до вивчення питань концепції бізнесу і прав людини».

«Включити до стандартів освіти різних рівнів та професійних стандартів педагогічних, науково-педагогічних і наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу *та наукової (науково-технічної) роботи*, теми (компетентності) з прав людини, механізмів їх реалізації та захисту, а також теми з міжнародних, у тому числі європейських, стандартів у сфері прав людини».

Зазначені пропозиції спрямовані, як на розбудову вже започаткованих ініціатив, так і на закріплення нових пріоритетів у сфері розвитку господарського законодавства та науки. **У цілому, очікується, що втілення запропонованого комплексу заходів сприятиме забезпеченню соціально-економічних та інших прав людини у публічній та приватній сферах у процесах відновлення, повоєнної трансформації та розвитку України, та реалізації конституційних основ правового господарського порядку в Україні.**

РОЗДІЛ 1.4

ФОРМУВАННЯ ПРОЖИТКОВОГО МІНІМУМУ В КОНТЕКСТІ ГАРАНТІЙ ДОТРИМАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН: ПРІОРИТЕТИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Фундаментальний характер державних соціальних стандартів полягає в тому, що саме з урахуванням та на підставі останніх державою запроваджуються державні соціальні гарантії.

Згідно із Законом України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 05.10.2000, державні соціальні гарантії визначаються як встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, встановлені законами пільги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, *які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму* (абз. 3 ст. 1) [209].

При цьому прожитковий мінімум визнається вартісною величиною достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також

мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про прожитковий мінімум» від 15.07.1999).

Прожитковий мінімум застосовується для:

загальної оцінки рівня життя в Україні, що є основою для реалізації соціальної політики та розроблення окремих державних соціальних програм;

встановлення розмірів мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії за віком, визначення розмірів соціальної допомоги, допомоги сім'ям з дітьми, допомоги по безробіттю, а також стипендій та інших соціальних виплат виходячи з вимог Конституції України та законів України;

визначення права на призначення соціальної допомоги;

визначення державних соціальних гарантій і стандартів обслуговування та забезпечення в галузях охорони здоров'я, освіти, соціального обслуговування та інших;

встановлення величини неоподаткованого мінімуму доходів громадян;

формування Державного бюджету України та місцевих бюджетів (ч. 1 ст. 2 Закону України «Про прожитковий мінімум») [210].

Відповідно, повнота реалізації соціальних прав та державних соціальних гарантій громадян залежить від економічно обґрунтованого розрахунку розміру прожиткового мінімуму, що, як свідчить багаторічний досвід застосування цього соціального стандарту, державою не лише не забезпечується в повному обсязі, але і навіть вживаються всі можливі квазіправові заходи, спрямовані на нівелювання функцій прожиткового мінімуму. Зазначене у певній мірі не узгоджується із ініціативами Міністерства соціальної політики України, які представлено у Третій швидкій оцінці завданої шкоди та потреб на відновлення, підготовленій Світовим Банком у співпраці з органами влади України, Європейською Комісією, ООН та іншими партнерами. Зокрема, наводиться запропонована Міністерством

соціальної політики України у концептуальній записці ініціатива щодо перетворення прожиткового мінімуму на інструмент боротьби з бідністю [158, с. 101].

У певній мірі індикатором стану успішності реформ у сфері правового забезпечення соціальної політики, може бути висновок, наведений у Звіті щодо України в межах Пакета розширення ЄС, який опубліковано 30.10.2024, згідно з яким Україна перебуває на ранній стадії підготовки у сфері соціальної політики та зайнятості із акцентом на те, що за звітний період Україна досягла обмеженого прогресу [1, с. 15].

Відповідно, нагальною є потреба у активізації процесу імплементації правових актів ЄС, і у першу чергу тих, що визначають мінімальні соціальні стандарти, що буде більш докладно розглянуто у межах цієї статті.

Насамперед, слід відзначити, що проблематика підвищення рівня державних соціальних стандартів, у тому числі прожиткового мінімуму, представлена у наукових працях вчених – представників різних галузей науки, переважно соціогуманітарного профілю, а саме Е.М. Лібанової [211], О.В. Москаленко [212], Т.В. Новосільської [213], О.М. Пищуліної [214], М.В. Сокол [215] та ін.

Окремої уваги заслуговують комплексні монографічні дослідження, підготовлені вченими наукових установ Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України, серед яких можна виділити колективну монографію «Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи». Зокрема, колективом авторів звертається увага на те, що «... програми соціальної допомоги і низький соціальний стандарт прожиткового мінімуму не виконують функцію соціального захисту і відтворюють «нерівність бідності»» [216, с. 39]. Зазначене додатково засвідчує глибину та масштаб недоліків державної соціальної політики, пошуку шляхів усунення яких приділяється увага у наукових колах.

В той же час наявні наукові розробки переконують у доцільності проведення поглибленого дослідження особливостей реалізації законодавства

України, що визначає засади встановлення та перегляду прожиткового мінімуму як державного стандарту забезпечення соціальних прав громадян.

Як зазначено у Стратегії людського розвитку, затвердженій Указом Президента України від 02.06.2021 № 225/2021, прожитковий мінімум в Україні став низьким стандартом якості життя, оскільки внаслідок зниження його розмірів були встановлені низькі розміри мінімальної заробітної плати, мінімальної пенсії за віком, допомоги малозабезпеченим сім'ям та інших соціальних виплат [217].

Зазначений висновок корелює з Рекомендаціями парламентських слухань на тему: «Проблеми формування прожиткового мінімуму в Україні», схвалених Постановою Верховної Ради України від 19.05.2020 № 620-IX (далі Рекомендації), у яких окремо наголошувалося на незабезпеченні Урядом України регулярного перегляду та затвердження наборів продуктів харчування, мінімальних наборів непродовольчих товарів і послуг, встановлення прожиткового мінімуму без попереднього проведення науково-громадської експертизи таких наборів [218].

Попри те, що Законом України «Про прожитковий мінімум» передбачається визначення один раз на п'ять років наборів продуктів харчування та непродовольчих товарів в натуральних показниках, а також набору послуг – у нормативах споживання, дотепер оновлення зазначених наборів не здійснювалось. Як відзначено у Рекомендаціях, з 2000 по 2016 роки склад наборів не переглядався, відповідно, основний державний соціальний стандарт розраховувався та встановлювався на базі застарілих наборів.

У зв'язку з цим у низці судових справ було визнано порушення з боку Кабінету Міністрів України порядку встановлення розміру прожиткового мінімуму, процедури формування відповідних мінімальних наборів продуктів харчування, непродовольчих товарів, послуг.

Так, постановою Окружного адміністративного суду міста Києва від 17.09.2015 залишеною без змін ухвалою Київського апеляційного адміністративного суду від 11.11.2015 у справі № 826/6362/15 за позовом

ОСОБА_1 до Кабінету Міністрів України, треті особи: Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство соціальної політики України, Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, Міністерство фінансів України про визнання протиправними дій, зобов'язати вчинити дії, визнано протиправними дії Кабінету Міністрів України із встановлення розміру прожиткового мінімуму в Україні на 2015 рік без проведення і врахування результатів науково-громадської експертизи сформованих набору продуктів харчування, набору непродовольчих товарів і набору послуг для встановлення прожиткового мінімуму [219]. Водночас, Вищий адміністративний суд України ухвалою від 29.11.2016 частково задовольнив касаційну скаргу Кабінету Міністрів України та направив справу до суду першої інстанції на новий судовий розгляд. Скасовуючи постанову Окружного адміністративного суду міста Києва від 17.09.2015 та ухвалу Київського апеляційного адміністративного суду від 11.11.2015, Вищий адміністративний суд України акцентував увагу на тому, що «...встановивши факт відсутності порушення прав та інтересів позивача при встановленні прожиткового мінімуму в Україні на 2015 рік, суди першої та апеляційної інстанцій не повинні були надавати правову оцінку вказаним діям (бездіяльності) Кабінету Міністрів України із встановлення розміру прожиткового мінімуму в Україні на 2015 рік.». Дотепер підсумки перегляду справи № 826/6362/15 не представлені у Єдиному державному реєстрі судових рішень.

В іншій справі, а саме № 826/3639/17 за позовом ОСОБА_4 до Кабінету Міністрів України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства економічного розвитку і торгівлі України про визнання нечинним і скасування підзаконного нормативно-правового акта, визнання протиправними дій, Верховний Суд підтримав рішення Окружного адміністративного суду м. Києва від 25.04.2018 та постанову Київського апеляційного адміністративного суду від 10.07.2018 у частині визнання протиправною та нечинною постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів

непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення» від 11.10.2016 № 780 (далі постанова Кабінету Міністрів України № 780) [220]. Підставою для прийняття судами рішень було визнано формування відповідних мінімальних наборів продуктів харчування, непродовольчих товарів, послуг з порушенням приписів частин 2, 3, 4 ст. 3 Закону України «Про прожитковий мінімум» та із недотриманням встановленої процедури прийняття постанови Кабінету Міністрів України № 780.

Не зважаючи на визнання протиправною та нечинною постанови Кабінету Міністрів України № 780, розрахунок фактичного розміру прожиткового мінімуму продовжував здійснюватися на підставі наборів, затверджених постановою Кабінету Міністрів України № 780, на що звертається увага у мотивувальній частині рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 20.11.2019 у справі № 640/14839/19 за позовом ОСОБА_1 до Кабінету Міністрів України про визнання протиправними дій та бездіяльності, зобов'язання вчинити дії [221]. Зокрема, на запит позивача, Секретаріатом Кабінету Міністрів України, Міністерством фінансів України та Міністерством соціальної політики України було надано відповіді, з яких вбачається, що розрахунок фактичного розміру прожиткового мінімуму здійснювався/здійснюється на підставі наборів, затверджених постановою Кабінету Міністрів України № 780, на основі «Методики визначення прожиткового мінімуму», затвердженої наказом Мінсоцполітики, Мінекономрозвитку, Держстату від 03.02.2017 № 178/147/31. Відповідно, було визнано протиправною бездіяльність Кабінету Міністрів України в частині незабезпечення проведення науково-громадської експертизи сформованих набору продуктів харчування, набору продовольчих продуктів і набору послуг для встановлення прожиткового мінімуму на 2019 рік, за наслідком втрати чинності постанови Кабінету Міністрів України № 780. У цій частині рішення Окружного адміністративного суду міста Києва було підтримано Шостим апеляційним адміністративним судом (постанова від 11.03.2020). Дотепер

триває касаційне провадження, яке було відкрито на підставі ухвали Верховного Суду від 29.04.2020.

Відтак, можна дійти висновку, що станом на сьогодні триває практика встановлення прожиткового мінімуму у спосіб, що суперечить встановленому Законом України «Про прожитковий мінімум», що свідчить про порушення з боку уповноважених органів влади, насамперед Кабінету Міністрів України, ч. 2 ст. 19 Конституції України від 28.06.1996 [46] та, як наслідок, принципу верховенства права, який включає такі вимоги як правова визначеність, легітимні очікування, «якість» закону тощо.

Зважаючи на активізацію процесів адаптації національного законодавства до права ЄС, у тому числі у сфері соціальної політики, навряд чи підходи до встановлення прожиткового мінімуму можуть бути визнані такими, що узгоджуються із останніми правовими реформами на рівні ЄС. Усвідомлення необхідності напрацювання консолідованого бачення пріоритетів у розробці та реалізації системної політики, здатної запобігти поширенню бідності в країнах-членах ЄС, Радою ЄС, на підставі пропозицій Європейської Комісії, було прийнято Рекомендації про достатній мінімальний дохід, що забезпечує активну інклюзію від 30.01.2023 № 2023/C 41/01 (далі Рекомендації № 2023/C 41/01) [222].

За своїм правовим режимом та виконуваними функціями «мінімальний дохід» («*minimum income*») є досить близьким до державних соціальних гарантій, а саме у частині визначення таких розмірів виплат мінімального доходу, який би забезпечував адекватний рівень підтримки доходів. В основу розробки достатнього мінімального доходу покладено низку ключових принципів, серед яких привертає увагу принцип «адекватності підтримки доходів». Спираючись на зазначений принцип, країни-члени ЄС мають вживати відповідних заходів, які б мали своєю метою забезпечення гідного життя громадян та посилення соціального захисту.

Зокрема, у пар. 3 Рекомендацій № 2023/C 41/01 передбачено, що держави-члени мають забезпечити та, у разі необхідності, зміцнити надійні

системи соціального захисту, які гарантують гідне життя на всіх його етапах, поєднуючи належну підтримку доходів – через виплати з мінімальним доходом та інші супутні грошові виплати – та виплати в натуральній формі, а також надаючи ефективний доступ до допоміжних та основних послуг. Як впливає з пар. 4 Рекомендацій № 2023/С 41/01, для того, щоб забезпечити належну підтримку доходів, рекомендується, щоб держави-члени встановлювали рівень мінімального доходу за допомогою прозорої та надійної методології, визначеної відповідно до національного законодавства, та шляхом залучення відповідних зацікавлених сторін. Рекомендується, щоб така методологія враховувала загальні джерела доходів, специфічні потреби та несприятливе становище домогосподарств, дохід низькооплачуваного працівника або працівника з мінімальною заробітною платою, рівень життя та купівельну спроможність, рівні цін та пов'язані з ними зміни та інші відповідні елементи.

При цьому передбачається, що у процесі забезпечення стимулів до (ре)інтеграції та збереження на ринку праці для тих, хто може працювати, рекомендується, щоб підтримка доходів осіб, які не мають достатніх ресурсів, досягла рівня, який принаймні еквівалентний одному з наступного:

(а) національний поріг бідності; або

(b) грошова оцінка необхідних товарів і послуг, включаючи достатнє харчування, житло, охорону здоров'я та основні послуги, згідно з національними дефініціями; або

(с) інші рівні, порівнянні з рівнями, зазначеними в пунктах (а) або (b), встановленими національним законодавством або практикою (пар. 5 Рекомендацій № 2023/С 41/01).

Згідно з пар. 7 Рекомендацій № 2023/С 41/01, державам-членам рекомендується регулярно переглядати та, за необхідності, коригувати рівень мінімального доходу з метою підтримання адекватності підтримки доходів, беручи до уваги виплати в натуральній формі.

Інтеграція принципу «адекватності підтримки доходів» у національне законодавство могло б знайти вияв у встановленні обов'язковості використання підсумків моніторингу прожиткового мінімуму, яке здійснюється на основі статистичних даних про рівень споживчих цін центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах трудових відносин, соціального захисту населення, для здійснення коригування розміру прожиткового мінімуму. Зокрема, як зазначено, у ч. 1 ст. 5 Закону України «Про прожитковий мінімум», зазначеним органом державної влади (Міністерством соціальної політики України) розраховується щомісяця фактичний розмір прожиткового мінімуму на одну особу, а також окремо для тих, хто відноситься до основних соціальних і демографічних груп населення.

Відтак, фактичний розмір прожиткового мінімуму стане основою для коригування нормативно встановленого розміру прожиткового мінімуму. Додатково закріплення обов'язковості кореляції нормативно визначеного із фактичним розміром прожиткового мінімуму сприятиме перегляду значущості процедури моніторингу прожиткового мінімуму – від статистичного до визнання складовою правотворчої діяльності.

Адже, одним з етапів розробки проекту нормативно-правового акта визнається здійснення оцінки впливу проекту нормативно-правового акта на суспільні відносини з викладенням її результатів у пояснювальній записці. Згідно з ч. 1 ст. 30 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023, суб'єкт правотворчої ініціативи здійснює оцінку впливу проекту нормативно-правового акта на суспільні відносини та викладає у пояснювальній записці, з-поміж іншого, способи здійснення правового моніторингу та критерії (показники) його здійснення у разі прийняття проекту нормативно-правового акта; (п. 5) та критерії (показники), за якими здійснюватиметься правовий моніторинг у разі прийняття проекту нормативно-правового акта (п. 6) [223].

Одним з критеріїв правового моніторингу Закону України про Державний бюджет України на відповідний рік у частині визначення розміру прожиткового мінімуму та подальшого його коригування можна визнати щомісячний розрахунок фактичного розміру прожиткового мінімуму на одну особу, а також окремо для тих, хто відноситься до основних соціальних і демографічних груп населення. При цьому, проведення правового моніторингу Закону України про Державний бюджет України на відповідний календарний рік для зазначених вище цілей має відбуватися щомісяця, зважаючи на високий рівень динаміки показників, які закладаються для розрахунку фактичного розміру прожиткового мінімуму, а саме статистичні дані про рівень споживчих цін. Зокрема, за даними Міністерства соціальної політики України, орієнтовний фактичний розмір прожиткового мінімуму у цінах грудня 2021 року у розрахунку на місяць на одну особу становив 4478 грн (з урахуванням суми обов'язкових платежів – 5128 грн), для дітей віком до 6 років – 4112 грн, для дітей віком від 6 до 18 років – 5105 грн, для працевдатних осіб – 4662 грн (з урахуванням суми обов'язкових платежів – 5792 грн), для осіб, які втратили працевдатність, – 3 786 гривень [224]. В той час як орієнтовний фактичний розмір прожиткового мінімуму у цінах січня 2022 року у розрахунку на місяць на одну особу становив 4666 грн (з урахуванням суми обов'язкових платежів – 5344 грн), для дітей віком до 6 років – 4264 грн, для дітей віком від 6 до 18 років – 5309 грн, для працевдатних осіб – 4856 грн (з урахуванням суми обов'язкових платежів – 6032 грн), для осіб, які втратили працевдатність, – 3962 гривні [225]. У порівнянні з фактичним розміром, нормативно визначений розмір прожиткового мінімуму є значно нижчим. Так, у 2021 році прожитковий мінімум на одну особу в розрахунку на місяць з 1 грудня становив 2393 грн [226]. Не зважаючи на те, що фактичний розмір прожиткового мінімуму у січні 2022 року, як показано вище, підвищився, втім це не справило вплив на нормативно визначений його розмір, який залишився незмінним з грудня 2021 року.

Слід зазначити, що актуальні відомості щодо фактичного розміру прожиткового мінімуму на 2023 та 2024 роки на веб-сайті Міністерства соціальної політики України не представлені. І це в той час, коли, відповідно до ч. 2 ст. 5 Закону України «Про прожитковий мінімум», розрахунки щомісячного фактичного розміру прожиткового мінімуму на одну особу, а також окремо для тих, хто відноситься до основних соціальних і демографічних груп населення, оприлюднюються до 20 числа наступного місяця центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах трудових відносин, соціального захисту населення, на його офіційному веб-сайті у мережі Інтернет, а також публікуються в офіційних виданнях загальнодержавної сфери розповсюдження.

Відповідно, зазначене зумовлює потребу у юридичному закріпленні вищевказаного строку проведення правового моніторингу Закону України про Державний бюджет України на відповідний календарний рік (у частині забезпечення кореляції нормативно визначеного та фактичного розмірів прожиткового мінімуму) у ст. 67 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023.

Зважаючи на те, що особливості розробки бюджетної декларації, проєкту Закону України про Державний бюджет України, які містять положення про прожитковий мінімум та інші державні соціальні стандарти та гарантії, знайшли відображення у нормах Бюджетного кодексу України від 08.07.2010 [227], застосування якого виключено з-під сфери дії Закону України «Про правотворчу діяльність», вбачається за доцільне передбачити певне застереження, яке дозволяло б використати переваги Закону України «Про правотворчу діяльність» з досліджуваного питання, у зв'язку з чим пропонується викласти у новій редакції п. 4 ч. 2 ст. 1 вказаного Закону, а саме:

«4) застосування Бюджетного кодексу України (крім встановлення, моніторингу та перегляду розмірів прожиткового мінімуму та інших державних соціальних стандартів та гарантій);».

Реалізація обґрунтованих вище пропозицій може створити передумови для практичної реалізації норми ч. 3 ст. 46 Конституції України, згідно з якою пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, *мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму*, встановленого законом.

РОЗДІЛ 1.5

РИНОК ПРАЦІ ТА РИНОК ОСВІТНІХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ: ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УСУНЕННЯ ДИСБАЛАНСУ

Однією з ключових проблем для української економіки як на поточному етапі розвитку суспільства в умовах війни, так і в період повоєнного відновлення залишатиметься професійно-кваліфікаційний дисбаланс на ринку праці, зумовлений відсутністю належної кореляції з останнім ринку освітніх послуг.

Зокрема, на невідповідність пропозиції кваліфікованої робочої сили попиту з боку роботодавців зверталася увага як на рівні програмно-прогнозних документів загальнодержавного значення, так і в наукових джерелах, а також експертних оглядах стану розвитку ринків освіти та праці, представлених у засобах масової інформації.

Зокрема, проблематика забезпечення відповідності підготовки випускників потребам ринку праці тривалий час перебуває у полі зору науковців, особливо, представників економічної науки, а саме Е. Лібанової, Л. Ільч, О. Костюка, М. Леснікової, С. Мельника, Н. Назукової, Л. Черенько та ін.

Окремим проблемам розвитку ринків освіти та праці на постконфліктних територіях приділялася увага фахівцями Державної

установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова НАН України», що знайшло вияв у публікаціях Т.С. Гудіми, В.Г. Олюхи, О.Ю. Ілларіонова (окрема стаття підготовлена у співавторстві з О.С. Шереметом), у тому числі за участю співавторів цієї статті [228; 229].

Певне бачення розвитку українського ринку праці у 2030 р. представлено у Візії Відділення економіки НАН України щодо повоєнної розбудови України, яка була презентована громадськості наприкінці 2022 р. Зі змісту Візії випливає те, що буде: «Суттєво зменшена невідповідність підготовки фахівців у системі професійної та вищої освіти запитам економіки. Сфера освіти все менше орієнтується на продаж освітніх послуг та дипломів населенню, а в більшій мірі зацікавлена в успішному працевлаштуванні своїх випускників відповідно до професійної кваліфікації. Між сферою освіти, з одного боку, й економікою та науково-венчурними структурами з іншого, налагоджено співпрацю щодо актуалізації компетенцій, умінь і навичок, яких потребують наявні та перспективні технології в економіці» [230, с. 20].

В той же час наявні наукові розробки переконують у доцільності проведення поглибленого дослідження можливостей правового впливу на ситуацію, яка склалася на ринках праці та освіти, з метою усунення дисбалансу та задоволення інтересів суспільства.

Так, у Основних напрямках реалізації державної політики у сфері зайнятості населення та стимулювання створення нових робочих місць на період до 2022 року, затверджених розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.12.2019 № 1396-р, у межах напрямку 4 «Розвиток системи професійної (професійно-технічної) освіти та забезпечення створення умов для професійного навчання впродовж життя» було наголошено на тому, що ринок праці переповнений випускниками закладів освіти, які здобули спеціальності, що не користуються попитом на ринку праці. Окрема увага у межах напрямку 5 «Забезпечення розвитку інклюзивного ринку праці. Сприяння зайнятості молоді» приділена проблемі високого рівня безробіття серед молоді, причинами виникнення якої визнано невідповідність обсягів та

напрямів професійного навчання потребам економіки та ринку праці, недостатній рівень якості професійної підготовки, незадовільні умови праці, які пропонуються молоді роботодавцями на конкретних робочих місцях.

Не менш втішна оцінка стану розвитку ринку праці та системи освіти наведена у Стратегії людського розвитку, затвердженій Указом Президента України від 02.06.2021 № 225/2021. Зокрема, у розділі «Освіта і наука» констатовано, що навички, яких потребує сучасний ринок праці, відрізняються від тих, що формує система освіти, а необхідні трансформації в освітньому секторі відбуваються повільно. Додатково відзначається, що поточний стан підготовки кваліфікованих кадрів у системі професійної освіти не відповідає повною мірою потребам здобувачів освіти, зокрема, а також суспільства та національної економіки, в цілому. Як зазначено у Стратегії людського розвитку, внаслідок погіршення демографічної ситуації, збільшення до 80 відсотків частки молоді, зорієнтованої на здобуття вищої освіти, поступово зменшується кількість учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти.

Описана ситуація, яка склалася на ринку праці та освіти навряд чи може бути визнана задовільною, особливо в умовах, коли в країні, як зауважує академік НАН України Е. Лібанова, не вистачає кваліфікованих робочих кадрів із середньою освітою та є надлишок фахівців із кваліфікацією магістра [231, с. 15]. При цьому однією з ключових проблем української молоді науковець визнає помилкову систему цінностей, якими керуються абітурієнти при виборі професії та рівня освіти. Одними з мотиваторів отримання вищої освіти виявилися престижність отримання такої освіти та схвальна суспільна думка. Про це засвідчили результати дослідження, проведеного у 2016 р. спільно з Міжнародною організацією праці «Який шлях молоді від навчання до роботи», згідно з якими 86 % молоді відповіли, що вони бачать своє майбутнє лише за умови отримання вищої освіти. При цьому, як підкреслила академік НАН України Е. Лібанова, думка опитаних не змінилася навіть тоді, коли було змодельовано ситуацію, за якої, отримавши середню професійну

освіту, надаються гарантії зайнятості, належні умови праці, достойна за рівнем зарплата (не нижча, порівняно із працівниками, які здобули вищу освіту) [232].

До речі, орієнтація молоді на отримання вищої освіти не є запорукою стабільності в житті та впевненого майбутнього. За даними Державної служби зайнятості, станом на 01.08.2023 серед зареєстрованих безробітних саме 43 % осіб мали вищу освіту, 36 % – професійно-технічну, 21 % – загальну середню освіту [233].

При цьому, за даними наведеними на сторінках деяких інтернет джерел, частка людей, які змушені працювати не за спеціальністю, набутою в університеті, сягає від 80 % (максимально) до 40 % (мінімально). Додатково відзначається, що за даними опитування рекрутингової компанії *HeadHunter*, проведеного ще у 2011 р., 37,4 % респондентів працювали не за фахом, 25,7 % – у сфері, близькій до здобутої кваліфікації, і лише 36,6 % респондентів вдалося працевлаштуватися за спеціальністю [234]. Майже схожу статистику наводить Л. Ільїч, відзначаючи, що близько третини молодих спеціалістів працюють не за фахом [235, с. 19].

У зв'язку з цим слід визнати слушною думку Л. Черенко про те, що наразі спостерігається надлишковість працівників з вищою освітою на ринку праці. Зокрема, дослідниця наводить відомості, згідно з якими за даними перепису 1989 року особи з повною вищою освітою серед населення віком 25 років і старше становили близько 12,5 %, а вже у 2019 р. частка осіб із дипломами бакалаврів та магістрів у цій віковій групі майже сягнула 30 %. Вбачається за можливе підтримати думку Л. Черенко про те, що незважаючи на трансформації, які відбулися в економіці за цей період, ринок праці не потребує такої кількості дипломованих спеціалістів, а, натомість, зростає дефіцит представників робітничих професій [236]. Зазначена думка у певній мірі знаходить відображення у публікації О. Костюка, у якій автор наголошує на тому, що частка «власників» дипломів про вищу освіту серед зайнятих тими видами діяльності, які вищої освіти не потребують, в Україні становить 34,3% [237].

Вирішенню означених проблем напевно мали б сприяти такі засоби правового регулювання з боку держави, як-то середньостроковий прогноз потреби у фахівцях та робітничих кадрах на ринку праці (далі середньостроковий прогноз) та державне замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів, яке формується з урахуванням згаданого середньострокового прогнозу.

Зокрема, одним із пунктів плану заходів на відповідний календарний рік з реалізації Стратегії подолання бідності було передбачено складення Міністерством економіки України середньострокового прогнозу. Зазначені плани заходів затверджувались у період з 2016 р. по 2020 р. При цьому у відкритому доступі середньострокові прогнози не були представлені. Про наявність окремих з них стало відомо після ознайомлення з розміщеними 30.10.2017 на веб-сайті «Доступ до правди» відповідними файлами, які містили листи Мінекономрозвитку, адресовані центральним органам виконавчої влади (за списком) та науковим установам (за списком), а в деяких випадках і обласним державним адміністраціям (за списком), щодо надання їм середньострокових прогнозів. Зазначені файли були розміщені у відповідь на запит громадянки О. Дацко про надання публічної інформації [238].

Відповідно, штучне обмеження права громадян на ознайомлення із середньостроковими прогнозами позбавляє їх можливості зробити свідомий вибір професії, опанування якої у навчальному закладі могло б дозволити у майбутньому із значно меншими проблемами працевлаштуватися на роботу, затребувану ринком праці.

Додатково слід звернути увагу, що змістовно середньострокові прогнози потребують значно більшого рівня деталізації. Адже для свідомого вибору майбутньої спеціальності у середньостроковому прогнозі має зазначатися інформація про очікувані потреби ринку праці саме за конкретними професійними назвами робіт, які представлені у додатках А–В до Класифікатора професій ДК 003:2010 [239]. Втім на даний час, згідно

Методики формування середньострокового прогнозу потреби у фахівцях та робітничих кадрах на ринку праці, затвердженої Міністерством економічного розвитку і торгівлі України 26.03.2013 № 305, середньостроковий прогноз базується на розрахунку кількості зайнятих за видами економічної діяльності (на рівні секцій КВЕД), яка необхідна для прогнозування додаткової потреби окремих видів економічної діяльності в робочій силі *за професіями (на рівні підрозділів за Класифікатором професій)* (п. 1.1). Своєю чергою підрозділи Класифікатору професій є укрупненими структурними одиницями та надають лише узагальнену інформацію.

Більше того, слід зазначити, що інформація, у тому числі із зазначенням професійних назв робіт і навіть посад, надається Міністерству економіки України для складення середньострокового прогнозу та уточнення його показників згідно з формою, встановленою додатком 1 до Порядку формування державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 15.04.2013 № 306.

Відповідно, затребуваним часом слід визнати вжиття заходів, спрямованих на підготовку не формального, а змістовно деталізованого середньострокового прогнозу із подальшим його оприлюдненням, що дозволить громадянам відійти від ідеалістичних уявлень про ринок праці, здійснюючи прагматичний вибір майбутньої професії.

До речі, практика окремих зарубіжних країн переконує в доцільності зміни підходів до визначення ступеня соціально-економічної значущості прогнозу тенденцій розвитку ринку праці.

Так, як відзначає Н. Назукова, в Ірландії результати роботи експертної групи з вивчення проблем прогнозування професійних запитів ринку праці використовує Ірландський національний орган кваліфікаційного контролю, який вимагає від освітніх організацій більшої відповідності їхніх навчальних програм сучасним потребам роботодавців. Як підкреслює науковець,

«результати роботи групи відчуються як на рівні всієї економіки Ірландії, так і окремими громадянами, котрі мають доступ до відповідних публікацій та можуть покладатися на них під час вибору професії» [240].

Варто також звернути увагу на деякі недоліки системи державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів.

Саме недосконале формування державного/регіонального замовлення на підготовку кадрів наводиться як один з головних факторів безробіття серед молоді (Основні напрями реалізації державної політики у сфері зайнятості населення та стимулювання створення нових робочих місць на період до 2022 року). Додатково представляють інтерес матеріали слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань науки і освіти від 21.12.2011 «Про участь центральних та регіональних органів виконавчої влади, об'єднань роботодавців у формуванні трудового потенціалу держави та професійній підготовці кваліфікованих робітників для сучасної економіки України», окремі положення яких наводяться у публікації М. Леснікової та С. Мельника. Зокрема, відзначається, що «професійними (професійно-технічними) закладами освіти державне замовлення формується не відповідно до потреб економічних галузей, а з урахуванням існуючої кількості випускників шкіл і професій, що користуються попитом у вступників. Відсутність такого механізму призводить до необґрунтованих витрат на підготовку незатребуваних робітників та збільшує кількість безробітних на ринку праці.» [241, с. 97].

Зазначене вище у певній мірі знаходить відображення у Звіті з моніторингу працевлаштування випускників закладів вищої та фахової передвищої освіти, підготовленому Міністерством освіти і науки України (далі Звіт) [242].

У процесі моніторингу досліджувалася зайнятість осіб, які закінчили навчання за державним або регіональним замовленням в період з 01.11.2017 до 30.10.2018 та не продовжили навчання за наступним рівнем освіти. При

цьому оцінка зайнятості здійснювалася з урахуванням, так званої, категорії умовно зайнятих осіб, до яких було віднесено незайнятих на дату спостереження осіб, які були працевлаштовані і звільнились:

- не більше ніж за три місяці до дати спостереження;
- більше ніж за три місяці до дати спостереження і мають стаж роботи більше 18 місяців за основним місцем роботи у період з 01.11.2018 до 01.11.2021 (п. 11-12 Звіту).

Напевно врахування зазначеної категорії осіб могло вплинути на підсумкові результати моніторингу у бік штучного збільшення показника оцінки зайнятості випускників закладів вищої та фахової передвищої освіти. Так, частка зайнятих та умовно зайнятих моніторингових осіб була визначена на рівні 58,69 %. За шкалою для оцінювання зайнятості цей показник визнається звичайним значенням (від 50 % – до 70 %) (п. 22 Звіту).

Втім навряд чи можна визнати прийнятним такий показник зайнятості випускників закладів вищої та фахової передвищої освіти, які здобули освіту за державним або регіональним замовленням, тобто за рахунок бюджетних коштів. Відповідно, можна дійти висновку, що використання майже 41 % бюджетних коштів, виділених у межах державного або регіонального замовлення на підготовку кадрів, виявилось неефективним.

Зважаючи на те, що державне замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів визнається засобом державного регулювання задоволення потреб економіки та суспільства у кваліфікованих кадрах, підвищення освітнього та наукового потенціалу нації, забезпечення конституційного права громадян на здобуття освіти відповідно до їх покликань, інтересів та здібностей (див. Закон України від 20.11.2012 № 5499-VI «Про формування та розміщення державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів»), то результатом його застосування має бути вирішення окреслених проблем на ринку праці, а не примноження тих,

що вже існують і знаходять вияв у високому показнику безробіття серед молоді. Зокрема, за даними Державної служби зайнятості, станом на 01.08.2023 22 % зареєстрованих безробітних були у віці до 35 років [233].

Крім того, незначний показник працевлаштування випускників закладів вищої та фахової передвищої освіти, представлений у Звіті, може бути зумовлений тим, що державна гарантія надання роботи за фахом на період не менше трьох років поширюється на молодих спеціалістів – випускників *закладів професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти державної та комунальної форм власності*, потреба в яких була визначена державним замовленням (ч. 3 ст. 22 Закону України від 27.04.2021 № 1414-IX «Про основні засади молодіжної політики»).

І це в той час, коли Законом України від 20.11.2012 № 5499-VI «Про формування та розміщення державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів» коло виконавців державного замовлення не обмежується виключно закладами державної та комунальної форми власності. Принагідно можна згадати Закон України від 15.12.2020 № 1082-IX «Про Державний бюджет України на 2021 рік», яким Кабінету Міністрів України було доручено забезпечити розміщення державного замовлення на підготовку фахівців, наукових та науково-педагогічних кадрів на конкурсних засадах у закладах вищої освіти незалежно від форми власності (абз. 3 п. 8 Прикінцевих положень).

Варто також звернути увагу на те, що зазначена у ч. 3 ст. 22 Закону України «Про основні засади молодіжної політики» гарантія працевлаштування має ще одне додаткове обмеження, окрім форми власності закладів освіти, яке полягає у затребуваності молодих спеціалістів *саме у межах державного замовлення*. З цього випливає, що гарантія працевлаштування зазначених спеціалістів не поширюється на тих випускників, які були підготовлені у межах регіонального замовлення. Хоч Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласна, Київська та

Севастопольська міська держадміністрації визнаються державними замовниками, згідно Закону України «Про формування та розміщення державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів», втім регіональне замовлення у нормативній площині набуло ознак відособленого від державного замовлення засобу задоволення потреб у кваліфікованих кадрах.

Так, регіональне замовлення у сфері вищої освіти визнається засобом задоволення потреб економіки держави, регіону та суспільства у кваліфікованих кадрах, забезпечення конституційного права громадян на вищу освіту шляхом укладання регіональним замовником (Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласною, Київською, Севастопольською міськими державними адміністраціями) із закладом вищої освіти регіонального контракту на підготовку фахівців з вищою освітою (п. 18² ч. 1 ст. 1 Закону України від 01.07.2014 № 1556-VII «Про вищу освіту»). При цьому, виходячи з Методичних рекомендацій щодо формування та розміщення регіонального замовлення на підготовку фахівців та робітничих кадрів, схвалених розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14.12.2016 № 994-р, регіональне замовлення за сферою та напрямками реалізації є вужчим та спрямоване на підготовку робітничих кадрів та фахівців (п. 4). В той час як за державним замовленням додатково передбачається підготовка наукових і науково-педагогічних кадрів, а також здійснення підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів (п. 3 Порядку формування державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 15.04.2013 № 306).

Відтак, вбачається за доцільне внести зміни до ч. 3 ст. 22 Закону України «Про основні засади молодіжної політики», передбачивши, що гарантія держави щодо надання роботи за фахом на період не менше 3 років поширюється на молодих спеціалістів – випускників закладів професійної

(професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти **незалежно від форми власності**, потреба в яких була визначена державним **та/або регіональним** замовленням.

Зважаючи на значну потребу держави в умовах воєнного стану та на період повоєнного відновлення у кваліфікованих робітниках, які здобули професійну (професійно-технічну освіту), досить суперечливими виглядають зміни, внесені до Закону України «Про професійну (професійно-технічну) освіту» щодо окремих аспектів підготовки кваліфікованих робітників в умовах воєнного стану та відновлення економіки (див. Закон України від 19.06.2022 № 2312-ІХ. «Про внесення змін до Закону України «Про професійну (професійно-технічну) освіту» щодо окремих аспектів підготовки кваліфікованих робітників в умовах воєнного стану та відновлення економіки»).

Зокрема, ч. 4 ст. 38 Закону України від 10.02.1998 № 103/98-ВР «Про професійну (професійно-технічну) освіту» було викладено у новій редакції, а саме: «Випускникам закладу професійної (професійно-технічної) освіти, які навчалися за державним та/або регіональним замовленням, *створюються умови для працевлаштування* відповідно до здобутої професії згідно із законодавством» (курсив авторів).

В той час як редакція ч. 4 ст. 38 зазначеного Закону до внесення змін містила чітке зобов'язання держави працевлаштувати випускників закладу професійної (професійно-технічної) освіти. Так, було закріплено положення про те, що «Випускникам закладу професійної (професійно-технічної) освіти, які навчались за державним та/або регіональним замовленням, *держава гарантує надання першого робочого місця* відповідно до одержаної професії згідно з законодавством.» (курсив авторів).

Відповідно, свідомий перехід держави від активної до пасивної ролі у реалізації функцій у соціально-трудої сфері може свідчити про її неготовність до вирішення життєво важливих проблем, з якими наразі

стикається ринок праці, особливо в умовах великого відсотка безробіття серед економічно активного населення.

Додатково, чинна редакція норми ч. 4 ст. 38 Закону України «Про професійну (професійно-технічну) освіту» у певній мірі створює колізію з вже згаданою нормою ч. 3 ст. 22 Закону України «Про основні засади молодіжної політики» у частині закріплених гарантій щодо працевлаштування молодих спеціалістів на період не менше ніж три роки, потреба в яких була визначена державним замовленням.

Відступ держави від гарантій у працевлаштуванні випускників закладів професійної (професійно-технічної) освіти може створити додаткові демотивуючі фактори, які на фоні вже традиційно існуючих проблем у сфері підготовки кваліфікованих робітників, можуть значно ускладнити ситуацію на ринку праці та обмежити можливості країни щодо прискореного відновлення економіки. Зокрема, у Стратегії людського розвитку наводиться наступна характеристика ситуації, яка склалася у сфері професійної (професійно-технічної) освіти:

«Внаслідок погіршення демографічної ситуації, збільшення до 80 % частки молоді, зорієнтованої на здобуття вищої освіти, поступово зменшується кількість учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти. На 01.01.2020 загальна кількість учнів, які здобувають професійну (професійно-технічну) освіту, скоротилася порівняно з 2012 р. на 66,6 % і становить 245,8 тис. осіб.

Незважаючи на певні позитивні зрушення, професійна (професійно-технічна) освіта в Україні залишається недостатньо ефективною також з огляду на недосконалу систему управління, недостатній обсяг фінансування, застарілу матеріально-технічну базу закладів професійної (професійно-технічної) освіти, недостатньо ефективну співпрацю закладів освіти з роботодавцями та бізнес-партнерами, що в цілому призвело до зниження соціально-економічної мотивації осіб до здобуття професійно-технічної освіти і в результаті – до зростання дефіциту робітничих кадрів на

внутрішньому ринку праці (див. Стратегію людського розвитку, затверджену Указом Президента України від 02.06.2021 № 225/2021) (курсив авторів).

Відтак, неприйнятною слід визнати державну політику у сфері професійної (професійно-технічної) освіти, яка потребує, у тому числі, вжиття заходів з вдосконалення правового регулювання відносин з працевлаштування випускників закладів професійної (професійно-технічної) освіти.

З метою зменшення ризиків підготовки випускників за спеціальностями, які не відповідають середньостроковому прогнозу, а також сучасним вимогам економіки та ринку праці, вбачається за *можливе запропонувати наступне*:

1. Вжити Міністерством економіки України заходів, спрямованих на підготовку не формального, а змістовно деталізованого середньострокового прогнозу потреби у фахівцях та робітничих кадрах на ринку праці із закріпленням у такому прогнозі інформації про очікувані потреби ринку праці саме за конкретними професійними назвами робіт, які представлені у додатках А–В до Класифікатора професій ДК 003:2010.

2. Забезпечити реалізацію Міністерством економіки України заходів щодо щорічного оприлюднення середньострокового прогнозу потреби у фахівцях та робітничих кадрах на ринку праці, що дозволить громадянам відійти від ідеалістичних уявлень про ринок праці, здійснюючи прагматичний вибір майбутньої професії.

3. Внести зміни до ч. 3 ст. 22 Закону України «Про основні засади молодіжної політики», передбачивши, що гарантія держави щодо надання роботи за фахом на період не менше трьох років поширюється на молодих спеціалістів – випускників закладів професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти незалежно від форми власності, потреба в яких була визначена державним та/або регіональним замовленням.

4. Визнати неприйнятним відступ держави від гарантій у працевлаштуванні випускників закладів професійної (професійно-технічної) освіти, що може створити додаткові демотивуючі фактори та ускладнити

ситуацію на ринку праці, особливо у період повоєнного відновлення економіки України.

5. Використовувати окремо або одночасно наступні прямі та непрямі засоби державного регулювання:

5.1. Зменшення ліцензованого обсягу підготовки надлишкових фахівців.

Зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 24 Закону України «Про вищу освіту», звуження провадження освітньої діяльності у сфері вищої освіти в закладі вищої освіти (відокремленому структурному підрозділі) – це зменшення ліцензованого обсягу на певному рівні вищої освіти або для певної освітньої програми, що передбачає присвоєння професійної кваліфікації з професій, для яких запроваджено додаткове регулювання.

Втім задля уможливлення реалізації цього засобу державного регулювання у означених цілях вбачається за доцільне розширення переліку підстав для прийняття рішення про звуження провадження освітньої діяльності у сфері вищої освіти шляхом доповнення ч. 5 ст. 24 новим п. 4 наступного змісту:

«4) встановлення факту підготовки здобувачів вищої освіти за спеціальностями у обсягах, що перевищують потреби ринку праці, відповідно до даних середньострокового прогнозу потреби у фахівцях та робітничих кадрах на ринку праці.».

5.2. Сплата громадянами, які обрали для здобуття надлишкові для вітчизняного ринку праці спеціальності, податку за надлишково підготовлені кадри за певними спеціальностями.

Для реалізації цієї пропозиції, насамперед, є необхідним доведення до відома усіх вступників даних середньострокового прогнозу і вже у разі свідомого вибору спеціальності, яка згідно середньострокового прогнозу, не матиме попиту на ринку праці, громадянин має усвідомлювати свій обов'язок сплати такого податку. Адже у майбутньому такий випускник скоріше за все поповнить лави безробітних і держава буде вимушена сплачувати допомогу по безробіттю, а також у певних випадках витратити бюджетні кошти на

перекваліфікацію. Таким чином, сплачені податки виконуватимуть у певній мірі компенсаторну функцію та будуть спрямовані на фінансування вказаних витрат.

РОЗДІЛ 1.6

ГАРАНТІЇ ДОТРИМАННЯ ЖИТЛОВИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Внутрішнє переміщення, що триває в Україні останні дев'ять років, кардинально змінило життя мільйонів людей та зумовило необхідність посилення зобов'язань держави щодо захисту їхніх прав та свобод.

Під час надзвичайних ситуацій, таких як збройні конфлікти, захист громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав має вирішальне значення. Переміщення населення та руйнування соціальної інфраструктури, викликані збройними конфліктами, часто істотно підривають можливість доступу до освіти, роботи, житла, охорони здоров'я або інших послуг, необхідних для підтримки гідного рівня життя та отримання засобів до існування. Нехтування економічними, соціальними та культурними правами під час конфліктів та інших надзвичайних ситуацій може призвести до подальших порушень прав людини і, своєю чергою, до подальших конфліктів [243].

Міжнародні збройні конфлікти регулюються Женевськими конвенціями 1949 року. Це чотири самостійних міжнародних договори:

1. Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях (ратифікація 03.07.1954, набрання чинності для України міжнародного договору 03.01.1955) [244];

2. Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, з складу збройних сил на морі (ратифікація

03.07.1954, набрання чинності для України міжнародного договору 03.01.1955) [245];

3. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими (ратифікація 03.07.1954, набрання чинності для України міжнародного договору 03.01.1955) [246];

4. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни (ратифікація 03.07.1954, набрання чинності для України міжнародного договору 03.01.1955) [247].

Ухвалення вищезазначених конвенцій відбулося 12.08.1949 в Женеві (Швейцарія) на Дипломатичній конференції за участі представників понад 60 держав світу. Сьогодні у Женевських конвенціях від 12.08.1949 приймають участь усі держави світу, а самі Конвенції з Додатковими протоколами до них є фундаментом міжнародного гуманітарного права.

Заперечення, ігнорування фундаментальних норм, проголошених у цих конвенціях, ставить державу поза межу цивілізованого співтовариства, а дії індивіда кваліфікує як воєнні злочини поряд із агресією, геноцидом і злочинами проти людяності, які вважаються міжнародними злочинами і підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду.

Женевські конвенції від 12.08.1949 діють разом із трьома Додатковими протоколами:

1. Додатковим протоколом до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. [248];

2. Додатковим протоколом до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 р. [249];

3. Додатковим протоколом до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми (Протокол III) [250].

Кожен Додатковий протокол – самостійний міжнародний договір, який передбачає окрему процедуру приєднання до нього держави-учасниці Женевських конвенцій.

Міжнародне гуманітарне право застосовується в разі збройного конфлікту та створено державами саме для того, щоб накласти певні рамки на насильство під час війни, обмежити страждання, захистити жертв війни [251].

У зв'язку з вищевикладеним, Україна, ратифікувавши Женевські конвенції та Додаткові протоколи, має юридичні зобов'язання за даними документами не лише як «Висока Договірна сторона», але й як суб'єкт звичаєвого міжнародного права. Оскільки, у ситуаціях збройного конфлікту застосовуються як міжнародне право прав людини, так і міжнародне гуманітарне право.

Сьогодні в надскладних умовах не тільки життєзабезпечення кожного окремого громадянина, а й ефективного функціонування всього державного механізму, війна не повинна призвести до зменшення обсягу захисту прав, визнаних Європейською соціальною хартією, як всередині України, так і за її межами. Одним із таких прав є, закріплене Європейською соціальною хартією (переглянутою), право на житло. З метою забезпечення ефективного здійснення права на житло Сторони вищезазначеної Хартії зобов'язуються вживати заходів, спрямованих на:

1. Сприяння доступові до житла належного рівня;
2. Запобігання бездомності та її скорочення з метою її поступової ліквідації;
3. Встановлення на житло цін, доступних для малозабезпечених осіб [44].

Відповідно до практики Європейського комітету з соціальних прав ефективного здійснення права на житло вимагає позитивного втручання з боку держави: держава повинна вживати правових та практичних заходів, які є необхідними та відповідають меті ефективного захисту права. Як зазначено в рішенні в справі асоціації «Аутизм-Європа», вжиті заходи повинні відповідати

таким трьом критеріям: (1) розумні строки, (2) вимірюваний прогрес і (3) фінансування, відповідне максимальному використанню наявних ресурсів. Під час війни права, гарантовані ст. 31 ЄСХ(п), стають дедалі важливішими для їхніх отримувачів [252, с. 9].

Соціальний контракт між державою та суспільством, за якого держава бере на себе зобов'язання створити такі умови, за яких кожний громадянин мав би змогу мати адекватне, якісне, комфортне та найголовніше доступне житло, вже давно став частиною житлової політики багатьох розвинених країн світу. Статтею 47 Конституції України гарантовано право кожного на житло [46]. Саме на державу покладається обов'язок створити умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Разом з тим, кризовий стан житлової сфери та взагалі житлової політики України, зумовлює необхідність перегляду усього комплексу правового регулювання забезпечення громадян житлом. Вжиття державою правових та практичних заходів, які є необхідними та відповідають меті ефективного захисту права на житло, частково відбулося тільки внаслідок розгортання у 2014 році збройного конфлікту на сході України, який призвів до масового внутрішнього переміщення громадян України в межах країни.

Жодна європейська країна не має стільки викликів у сфері житлового забезпечення, скільки наразі має держава Україна. Ефективне реагування на ці виклики основне завдання нашої держави. Фокус держави повинен бути направлений на створення нових доктринальних підходів до забезпечення громадян житлом, заснованих на міжнародних стандартах прав людини та з урахуванням найкращих та науково обґрунтованих практик і досвіду держав Європи. Про це неодноразово зазначали представники експертних кіл.

Пан Мачей Янчак, Голова Офісу Ради Європи в Україні, під час виїзного засідання Робочої групи щодо удосконалення основних засад житлової політики (проведено 23-24 листопада 2023 року Проектом Ради Європи «Сприяння розробці житлових рішень для осіб, постраждалих від війни в Україні» спільно з профільними міністерствами), зазначив, що триваюча

відсутність безпеки в поєднанні з руйнуванням будинків та інфраструктури може призвести до того, що люди залишатимуться переміщеними протягом тривалого часу [253]. Потрібно чітко усвідомлювати, що реалізація права на доступне житло тісно пов'язане із здійсненням інших прав людини, такими як право на свободу пересування та вибір місця проживання, право на захист від втручання в приватне життя та житло, право на освіту тощо. Наявність ефективних механізмів реалізації державної житлової політики є запорукою вирішення ряду соціальних та економічних проблем громадян.

Зважаючи на те, що кількість зруйнованого чи пошкодженого житла збільшується кожного дня, вести точний підрахунок такого житла наразі доволі важко. У червні 2022 року Міністерство розвитку громад та територій України ухвалило наказ про розробку системи моніторингу пошкоджень і руйнувань, яка повинна включати інформацію про житлові та громадські споруди.

Щодо законодавчих ініціатив спрямованих на вирішення проблем житлового забезпечення громадян, то потрібно зазначити, що у 2022 році Національна рада з відновлення України від наслідків війни, яка є консультативно-дорадчим органом при Президентові України, відповідно до Указу Президента України від 21.04.2022 № 266/2022, розробила проєкт Плану відновлення України (далі План). Горизонт Плану – 2032 рік, вартість його втілення оцінювалась у 750 млрд дол. США.

Планом передбачено, що відновлення українських міст та сіл після війни – це комплексний процес, який має забезпечити модернізацію та подальший розвиток на десятиліття вперед. Нові виклики, пов'язані з війною, – забезпечення збалансованого розселення переселенців, релокація підприємств та бізнесу по всіх регіонах країни, створення соціально орієнтованого бізнес-середовища як передумови розвитку економічного простору громад – мають поєднуватися з впровадженням найкращих, найсучасніших світових підходів і практик містобудування та архітектури та Цілей Сталого Розвитку ООН. Людиноцентризм, раціональне просторове планування, забезпечення балансу

розселення та робочих місць, стала міська мобільність, інклюзивність, енергоефективність, екологічність та чимало інших сучасних тенденцій розвитку населених пунктів мають стати дороговказами великого відновлення.

Серед основних принципів, на яких ґрунтується даний План виділяють:

- негайний початок і поступовий розвиток;
- нарощування справедливого добробуту;
- інтеграція в ЄС;
- відбудова кращого, ніж було (Build Back Better), в національному та регіональному масштабах;
- стимулювання приватних інвестицій [152].

План складається з 23 частин, які були напрацьовані відповідними робочими групами. Одна з таких частин має назву «Будівництво, містобудування, модернізація міст та регіонів України». Не зважаючи на вкрай критичний стаж житлової сфери, житло як категорія не було винесено у назву вищезазначеної частини Плану. І це в той час, коли забезпечення громадян житлом в умовах війни та повоєнного відновлення потребує окремого блоку та розроблення відповідної концепції.

Вищезазначена частина Плану включає в себе: вступну частину (загальне бачення, ключові принципи, загальна аналітика) та чотири розділи (кожний розділ висвітлює від чотирьох до шести проблем): 1) відновлення та стимулювання розвитку регіонів; 2) регулювання у будівництві; 3) житло, енергоефективність, цивільний захист; 4) інфраструктура систем життєзабезпечення. Для вирішення кожної з проблем встановлено мету, якій відповідають цілі для трьох часових проміжків: один, три та десять років з визначеними заходами і вимірюваними показниками досягнення.

Розділом «Житло, енергоефективність, цивільний захист» окреслено шість проблем, але вбачається за доцільне зупинитися лише на перших трьох, які складають предмет цього дослідження. Зокрема: 1) зруйноване та пошкоджене житло; 2) у частини людей немає житла та ресурсів для його

забезпечення; 3) неефективне утримання та обслуговування багатоквартирних будинків.

Загалом, вищезазначений розділ, в частині окреслених проблем, висвітлює чималу кількість питань, які потребують свого вирішення. Разом з тим, чимала їх кількість існувала і до розробки Плану та про них неодноразово наголошувалося в експертних колах. Проаналізувавши вищезазначені проблеми, потрібно зазначити наступне:

– метою розв’язання проблеми зруйнованого та пошкодженого житла є його відновлення або компенсація у разі недоцільності відновлення. Вирішення даної проблеми буде ускладнюватися відсутністю фінансування. Особливо в умовах значних обсягів зруйнованого та пошкодженого житла. До формування та реалізації житлової політики сьогодні залучені декілька міністерств, що може призвести до фрагментарності житлової політики. Крім того, не у всіх містах, де зруйновано та пошкоджено житло його можна відновити;

– мета Плану полягає у забезпеченні житлом внутрішньо переміщених осіб (далі ВПО) та осіб, в яких було пошкоджене житло, залишаючи поза увагою людей, які не мали житла та ресурсів для його забезпечення;

– Планом була зафіксована потреба в розвитку неприбуткового житла шляхом створення стабільних та життєздатних неприбуткових муніципальних житлових фондів та/або муніципальних житлових підприємств у міських громадах України з ефективними та стійкими економічними бюджетами;

– відсутня пріоритизація відновлення пошкоджених об’єктів інфраструктури та житлового фонду.

В умовах скорочення надходжень до державного бюджету та абсолютною непередбаченістю строків закінчення військових дій, практична реалізація заходів Плану може бути унеможливлена. Наразі має місце ситуація, що більша частина населення країни стає дедалі більше вразливою,

а ресурси, в тому числі фінансові, які б дозволили людям «виживати» без сторонньої допомоги поступово вичерпуються. Загалом серед ВПО, які були працевлаштовані до війни, 60% втратили роботу з моменту переміщення (з лютого 2022 року) [254].

Вважаємо, що житлова політика в умовах війни та повоєнної трансформації повинна передбачати впровадження ефективних та дієвих житлових програм. Основна мета, яких повинна бути у максимально швидкому відновленні не тільки житлового фонду, а й інфраструктури у комплексі з вирішенням соціальних, економічних та екологічних проблем.

Повертаючись до питання компенсації за зруйноване житло, потрібно зазначити, що в цьому напрямі зроблено чималу кількість роботи на законодавчому рівні. На сьогоднішній день питання компенсації за зруйноване житло регулюється наступними нормативно-правовими актами: Законом № 2923-IX від 23.02.2023 «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний Реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» (далі Закон № 2923) [255] та постановою Кабінету Міністрів України від 30.05.2023 № 600 «Про затвердження Порядку надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна» (далі Постанова № 600) [256].

Якщо Закон № 2923 визначає загальні правові та організаційні засади надання компенсації за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією рф проти України, з дня введення воєнного стану в Україні, то Постанова № 600 затвердила безпосередньо порядок і алгоритм призначення компенсації.

Постановою Кабінету Міністрів України від 26.03.2022 № 380 «Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно

внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації» [257] (далі Постанова № 380) запроваджено збір та облік інформації про пошкоджене та знищене внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією РФ, нерухоме майно. Крім того, Постановою № 380 затверджено Порядок подання інформаційного повідомлення про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації (далі Порядок № 380) з метою подальшого застосування механізмів для поновлення порушених майнових прав осіб. Постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2022 № 505 «Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326 і від 26 березня 2022 р. № 380» [258] внесено зміни до Порядку № 380 та передбачено створення Державного Реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації, з метою забезпечення збору, накопичення, обліку, обробки, зберігання та захисту інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно. Постановою Кабінету Міністрів України від 13.06.2023 № 624 затверджено Порядок ведення Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України [259].

Про актуальність та необхідність реформування житлової політики України, ґрунтуючись на основних принципах, які закладені в міжнародних актах з питань житлових відносин та найкращих практиках країн-членів ЄС, мова йде роками. Постійно відбуваються публічні консультації, обговорення, круглі столи, засідання, куди залучаються представники органів державної влади та місцевого самоврядування, представники громадських та міжнародних організацій, наукової спільноти та експертів з питань житлової політики, судді та юристи з питань житлового права, громадськість (у тому числі ветерани, молодь, внутрішньо переміщені особи, громадяни, які роками

стоять у черзі на отримання житла тощо). На державному рівні прийнято чималу кількість нормативно-правових актів аби забезпечити можливість громадянам реалізувати, гарантоване Конституцією України, право на житло. Розробка нового житлового законодавства й досі активно триває: підготовлено рамковий законопроект «Про основні засади житлової політики» [260], продовжується робота над законопроектом «Про фонд соціально житла». З метою надання допомоги у розробці ефективного житлового законодавства, що є одним з маркерів виконання Ukraine Facility, напрацювання механізмів детінізації ринку оренди, гармонізації національної політики у сфері житла з європейськими і навчання українців використовувати всі доступні інструменти вирішення житлових питань, було створено Інститут житла, засновниками якого є Норвезька рада у справах біженців в Україні NRC та Агентство ООН у справах біженців в Україні. В той же час, незважаючи на такий ґрунтовний підхід до напрацювання ефективних механізмів функціонування житлової політики в Україні, питання житлового забезпечення громадян, в тому числі надання гарантій дотримання житлових прав в умовах війни та повоєнної трансформації, і досі залишаються актуальними та невирішеними.

Розгортання у 2014 році збройного конфлікту на сході України, який призвів до масового внутрішнього переміщення громадян України в межах країни, та неготовності держави вирішувати їхні житлові проблеми через відсутність необхідних ресурсів для їх задоволення, став поштовхом до істотного перегляду житлового законодавства. Повномасштабні військові дії, починаючи з лютого 2022 року, ще більше загострили проблематику житлового забезпечення громадян. Моніторинг відновлення зруйнованого або пошкодженого житла на рівні громад, оцінка потреб громадян у житлі – це та багато інших викликів наразі потребують свого негайного вирішення на державному рівні.

До початку військових дій, згідно з офіційною статистикою, якою керувалися державні інституції, поліпшення житлових умов потребували

близько 650 тис. українських родин. З них 13% працівники бюджетної сфери, 3% – правоохоронці, 20% – військовослужбовці, 14% – молоді сім'ї. Зауважимо, що це дані станом на 2015 рік. В процесі децентралізації облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов, передали до місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування. Але водночас не запровадили ефективних механізмів централізованого збирання таких даних на загальнодержавному рівні. В результаті, з 2015 року, Державна служба статистики України не веде узагальнений збір даних про тих, хто потребує поліпшення житлових умов. Ще одна проблема криється в самій процедурі надання статусу особи, що потребує поліпшення житлових умов. Правила постановки на, так званій, «квартирний облік» засновані на застарілих нормах і передбачають врахування норми площі, яка за законом належить громадянину, і стан його здоров'я, але не враховують його матеріальне становище [261]. Женевська Хартія ООН про стале житлове господарство (E/ECE/1478/Rev.1) визначає, що житлова політика має бути заснована на досвіді, повних та достовірних статистичних даних, звітності, та широкому публічному обговоренні з усіх аспектів житлової політики. Сучасна європейська країна зобов'язана створити такі сучасні та прозорі умови, за яких кожний громадянин, незалежно від його стану здоров'я, віку чи матеріального становища та потреб, зможе самостійно вирішити своє житлове питання у той чи інший спосіб [262].

Забезпечення великої кількості громадян доступним адекватним житлом, через побудову нових засад соціально справедливої та економічно ефективної державної житлової політики вже протягом тривалого часу є однією з найважливіших соціальних проблем. Реалізація права на доступне житло тісно пов'язано із здійсненням інших прав людини, таких як право на свободу пересування та вибір місця проживання, право на захист від втручання в приватне життя та житло, право на освіту тощо.

Станом на 22.10.2024 в Україні офіційно зареєстровано 4 646 735 ВПО, з яких 59,9% – це жінки (2 782 325 осіб), 40,1% – чоловіки (1 864 410 осіб).

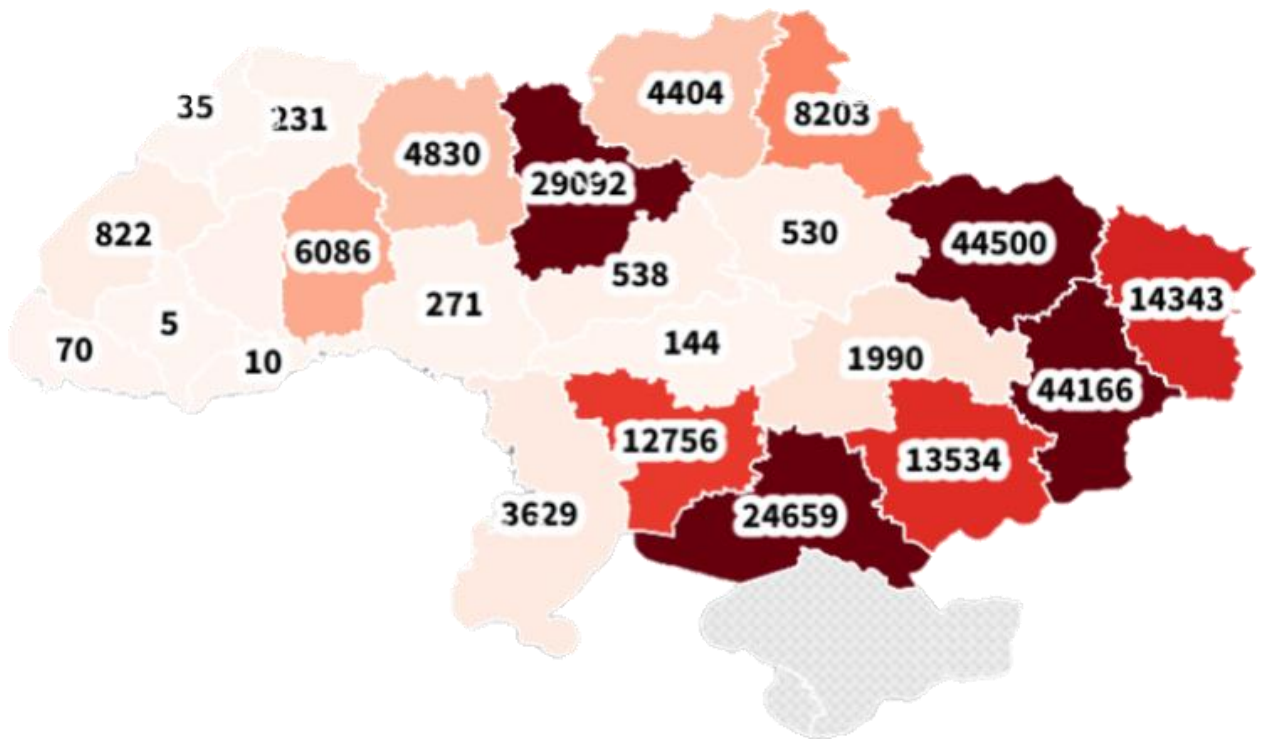
Серед внутрішніх переселенців близько 906 тис. дітей [263]. Найбільше ВПО мешкає в Дніпропетровській (479 000 осіб або 14% від загальної фактичної чисельності ВПО) та Харківській (414 000 осіб або 12% від загальної фактичної чисельності ВПО) областях на сході України, тоді як столиця – м. Київ (343 000 особи, 10%) і Київська область (268 000 осіб, 8%) посідають, відповідно, третє та четверте місця за чисельністю прийнятих ВПО [264].

Масштабні руйнування чи пошкодження, в тому числі цивільних житлових будинків, та, як наслідок, втрата чи пошкодження житла значної частини населення є характерною рисою будь-якої війни. Ще до початку повномасштабних воєнних дій однією із проблем, на яку неодноразово зверталася увага, була відсутність на державному рівні офіційної інформації щодо потреб громадян у житлі. Сьогодні зазначене питання потребує комплексного вирішення. Адже не усі громадяни набули статусу ВПО та є такими, що потребують житла. Потрібно також враховувати потребу у житлі громадян, житло яких було зруйновано або потребує ремонту.

Суми збитків, завдані внаслідок військових дій житловому фонду та інфраструктурі України, є вражаючими. Так, станом на січень 2024 року, за оцінкою Інституту Київської школи економіки (далі KSE Institute), загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України, зросла до майже 155 млрд дол. США. Житловий фонд за сумою збитків залишається на першому місці. Внаслідок військових дій та регулярних обстрілів щодня збільшується кількість пошкоджених та зруйнованих житлових будинків: станом на січень 2024 року таких понад 250 тис. будівель, з них – 222 тис. приватних будинків, понад 27 тис. – багатоквартирних та 526 гуртожитків. Прямі збитки від руйнувань цих об'єктів оцінюються у 58,9 млрд дол. США. У порівнянні зі звітом на кінець 2023 року, ця сума збільшилася на 4,8 млрд дол. США. Окрім іншого, збільшення викликане переходом на інше джерело інформації для деяких областей (Реєстр пошкодженого та знищеного майна). Регіонами, де зафіксовано найбільше зруйнованих житлових будівель, є Донецька, Київська, Луганська, Харківська, Чернігівська та Херсонська області [265].

Стосовно державного та регіонального рівнів, то наразі у відкритому доступі інформація щодо кількості зруйнованого чи пошкодженого житлового фонду та, найголовніше, кількість коштів, що були виділені на його відновлення в узагальненому вигляді є відсутньою. Отримати таку інформацію можливо тільки шляхом подання запитів до різноманітних державних структур (міністерств, обласних адміністрацій) або органів місцевого самоврядування. Яскравим прикладом збору та обробки такої інформації є висвітлені матеріали команди порталу Liga.net. Кілька місяців листувань та «розмов» з представниками місцевих державних адміністрацій, а також із Міністерством розвитку громад та територій України з приводу отримання офіційної інформації щодо кількості та виду будівель, які було зруйновано за два роки внаслідок військових дій, та кількості коштів, які за цей час було виділено на їх відновлення, дали свої результати. На підставі отриманих відповідей від державних/військових адміністрацій та Міністерства розвитку громад та територій України за період 24.02.2022 – 24.02.2024 авторам вдалося самостійно підрахувати кількість пошкоджених/знищених об'єктів та узагальнити дані про виділені кошти на їх відновлення. До загальної суми увійшли усі кошти, виділені та фактично витрачені на відновлення об'єктів та інфраструктури за розпорядженнями Кабінету Міністрів України, міністерств, обласних державних/військових адміністрацій, міських рад та рад об'єднаних територіальних громад. Також були враховані кошти, виділені Фондом ліквідації наслідків збройної агресії, Фондом відновлення зруйнованого майна та інфраструктури UNITED24, та суми компенсації за програмою «єВідновлення» [266].

Згідно з даними, наданими LIGA.net, обласними військовими адміністраціями, станом на 24.02.2024 в Україні зруйновано чи пошкоджено понад 143 тис. приватних та понад 24 тис. багатоквартирних будинків (рис. 1.6.1.).

Рис. 1.6.1. Кількість зруйнованих та пошкоджених об'єктів у областях України станом на 24.02.2024 [266]

Найбільше багатоповерхівок пошкоджено чи зруйновано в Харківській, Донецькій, Луганській, Київській, Миколаївській та Одеській областях; приватних будинків – у Донецькій, Київській, Херсонській, Харківській, Луганській, Миколаївській областях. Масштаб руйнацій за кожною областю представлено у табл. 1.6.1.

Таблиця 1.6.1. Масштаб руйнацій за кожною областю станом на 24.02.2024

Вінницька область	Пошкоджень та руйнувань зазнав 271 об'єкт (найбільше постраждав житловий фонд – 143 об'єкта). На їх відновлення виділили сумарно майже 100 млн грн з місцевого бюджету протягом двох років.
Волинська область	Пошкоджено 37 об'єктів: приватні будинки, підприємства, критична інфраструктура. Приватні будинки відновлюють за кошти місцевих бюджетів, а також використовуючи будівельні матеріали, надані органами місцевого самоврядування. Точні дані щодо виділених коштів надала лише Луцька міська рада: вартість відновлення пошкоджених об'єктів становила 285,1 тис. грн.
Дніпропетровська область	Постраждало майже 2000 об'єктів. Найбільше – багатоповерхові та приватні будинки (сумарно 1923 об'єкти), критична інфраструктура, заклади культури, здоров'я, освіти. На відновлення спрямовано 323 млн грн. Найбільша частка припадає на багатоповерхові житлові

	будинки – понад 171 <i>млн грн</i> , та на приватні – 111 <i>млн грн</i> . У Дніпропетровській області відновлювали об'єкти не лише за кошти місцевих та державного бюджетів, а й через інші джерела, зокрема благодійні ініціативи.
Донецька область	Тільки на підконтрольних територіях в області зруйновано та пошкоджено понад 4000 багатоквартирних та 39 000 приватних житлових будинків. Усього від обстрілів постраждали більш ніж 44 000 об'єктів (підрахунок проводився лише на підконтрольних територіях). Загалом, за даними Міністерства розвитку громад та територій України, на відновлення об'єктів на Донеччині уже виділили 316 <i>млн грн</i> .
Житомирська область	Повністю зруйновано 207 об'єктів, значно пошкоджено – 365, а мають незначні пошкодження – 4258. Найбільше постраждали приватні та багатоквартирні будинки – усього майже 4200, 150 навчальних закладів, 58 закладів культури, 44 – охорони здоров'я, 40 адмінбудівель тощо. На ліквідацію наслідків та відновлення з державних та місцевих бюджетів використали майже 272 <i>млн грн</i> за два роки. Загалом за ці кошти, гроші громадян, територіальних громад та благодійних організацій відновили майже 3200 об'єктів (66% від усіх пошкоджених).
Закарпатська область	У Воловецькій селищній раді повідомили, що тут пошкоджено 70 будівель. Більшість – приватні та багатоквартирні будинки (55). Розмір збитків становив майже 5 <i>млн грн</i> . Жителям надали матеріальну допомогу у розмірі 2,34 <i>млн грн</i> .
Запорізька область	Пошкоджено та повністю зруйновано майже 14 000 цивільних будівель. Постраждали близько 7000 приватних та до 1000 багатоквартирних будинків, 270 навчальних, 75 медичних, 159 культурних закладів. За даними Міністерства розвитку громад та територій України станом на 24.02.2024 область витратила понад 47,3 <i>млн грн</i> на відновлення.
Івано–Франківська область	Має найменше руйнувань цивільних об'єктів: станом на 24.02.2024 – два об'єкти критичної інфраструктури і три житлові будинки.
Київ та область	У Києві було пошкоджено 1376 об'єктів (243 – приватної власності, включно з 135 приватними будинками) та 1133 – інших форм власності (829 багатоквартирних житлових будинків). На травень 2024 року послугою «Відновлення» у Києві скористалися 2229 людей, 1418 отримали компенсацію на відновлення на 91,69 <i>млн грн</i> . У 2022 році на відновлення пошкоджених об'єктів було виділено 5,18 <i>млрд грн</i> , з резервного фонду – ще 1,72 <i>млрд грн</i> . У Київській області на 01.03.2024 пошкоджено та зруйновано 29 092 об'єкти, відновлено – 16 960. Найбільше постраждав житловий фонд – 26 172 (з них 1767 – це багатоповерхові будинки, 24 405 – приватні), відновлено – 15 324. У 2022 році за різними програмами на відбудову використано понад 1,08 <i>млрд грн</i> на 2817 об'єктів. В 2023 році – понад 1,11 <i>млрд</i>

	<i>грн</i> на 166 об'єктів. На відновлювальні роботи цього року станом на лютий було виділено 831,94 <i>млн грн</i> .
Кіровоградська область	Загальна кількість пошкоджених та зруйнованих об'єктів в області – 144, з яких: 135 будівель, 8 приміщень, 1 споруда.
Луганська область	Загальна кількість зруйнованих та пошкоджених об'єктів перевищила 14 300 (детальний підрахунок неможливий на територіях, де ведуться бойові дії). Найбільше в області постраждали приватні та багатоквартирні житлові будинки – понад 8800 та 3400 відповідно.
Львівська область	Загальну кількість постраждалих будівель – 822, серед яких об'єкти житлового фонду, критичної інфраструктури, бізнесу та соціальної сфери.
Миколаївська область	Пошкоджено майже 13 000 об'єктів цивільної інфраструктури: це житлові будинки, школи, лікарні та об'єкти критичної інфраструктури. Найбільше постраждав сектор житла: зруйновано 1579 багатоповерхівок та 7633 приватні будинки (з них відновили 15,5% та майже 9% відповідно). На відбудову в Миколаївській області виділяли кошти з державного та обласного бюджетів, а також міжнародну допомогу. Загалом в області на відновлення було виділено понад 1,85 <i>млрд грн</i> .
Одеська область	Територіальні громади внесли до реєстру пошкодженого та зруйнованого майна 3629 об'єктів. Влада отримала 1432 заявки на держдопомогу для відновлення житла. 788 задовольнили, компенсація сягає 38 <i>млн грн</i> .
Полтавська область	В області 530 пошкоджених та зруйнованих об'єктів. Найбільше постраждали 345 приватних та багатоповерхових житлових будинків. На відновлення та допомогу людям, житло яких пошкоджено було виділено майже 291 <i>млн грн</i> .
Рівненська область	В області пошкоджено та зруйнувано 231 об'єкт. На відновлення пошкоджених об'єктів спрямовано понад 12 <i>млн грн</i> .
Сумська область	Відомо про 8203 пошкоджені об'єкти інфраструктури та житлового фонду.
Тернопільська область	Пошкоджено або знищено 344 об'єкти. Найбільше постраждали 34 багатоквартирні та 27 приватних житлових будинків.
Харківська область	Найбільше уражених об'єктів – понад 44 500 – саме у Харківській області. Серед них 6340 багатоповерхових та 19 983 приватних будинків.
Херсонська область	Кількість пошкоджених об'єктів щомісяця зростає в середньому на 6,4% від загальної кількості вже наявних. Наразі відомо про руйнування та пошкодження 24 659 об'єктів.
Хмельницька область	Найбільше постраждали Хмельницька, Крупецька та Черноострівська територіальні громади. На них припадає майже 84% усіх пошкоджених об'єктів Хмельницької області. Усього в Хмельницькій області вдалося виділити з різних джерел 42,4 <i>млн. грн.</i> на відновлення. Найбільше

	пішло на багатоквартирні будинки – майже 8,5 млн грн, та на приватні – майже 8 млн грн.
Черкаська область	Пошкоджено та зруйновано 538 об'єктів в області: 250 будівель, 286 приміщень та дві споруди (інформація щодо типу об'єктів відсутня).
Чернівецька область	Пошкоджено та зруйновано 10 приватних будинків. Кошти на них – не виділялися. Міжнародна організація з міграції надала на ремонтні роботи громадянам 9000 тис. дол. США. А Хотинська міська рада – одноразову матеріальну допомогу у 2023 році в розмірі 30 000 для відновлення будинків.
Чернігівська область	Пошкоджено та зруйновано 13 789 об'єктів. Загалом на реалізацію проєктів області передбачено 1,03 млрд грн з державного бюджету (зокрема, але не виключно) на відновлення зруйнованої інфраструктури та об'єктів.

*Побудовано за даними офіційного веб-порталу LIGA.net [266]

У державному Реєстрі зруйнованого та пошкодженого майна станом на 24.02.2024 зазначено понад 290 000 об'єктів. Із них, за даними Міністерства розвитку громад та територій України, компенсації отримали понад 46 000 українців на 4,84 млрд грн.

На відбудову областей станом на 24.02.2024 було отримано понад 16 млрд грн – ця цифра включає всі області, окрім Львівської, Луганської, Запорізької, Івано-Франківської та тимчасово окупованого Криму (рис. 1.6.2.).

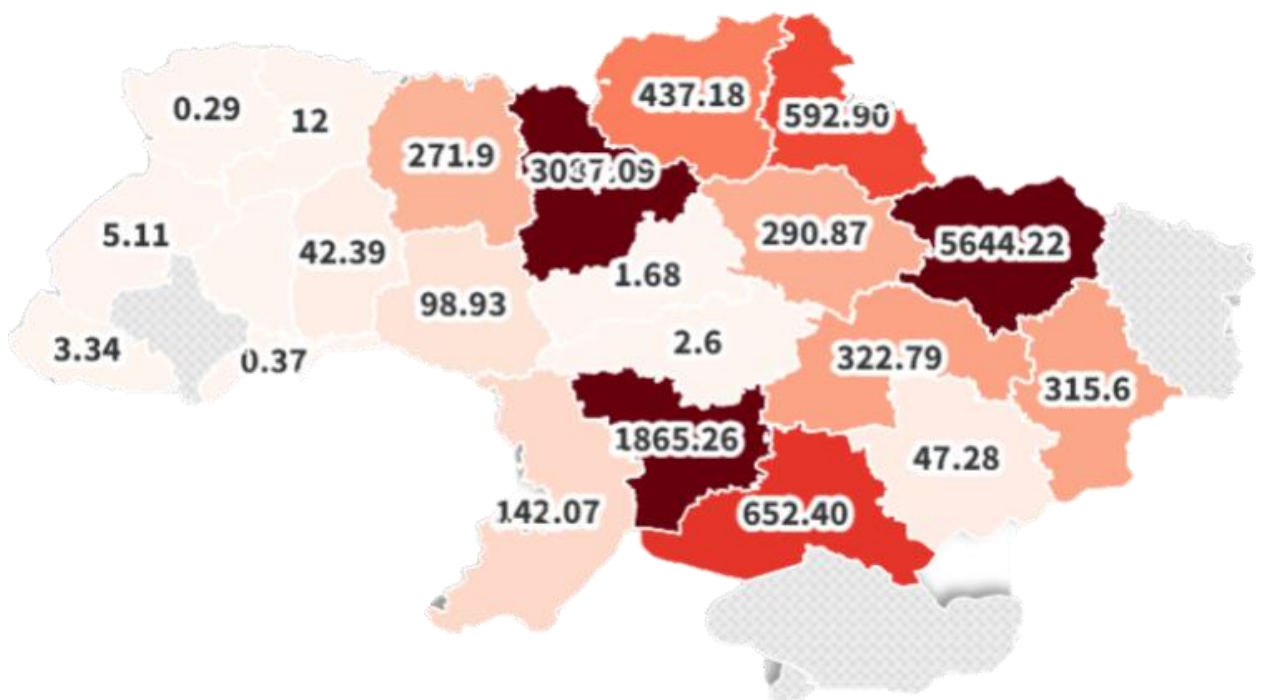

Рис. 1.6.2. Кількість виділених коштів млн грн на відновлення об'єктів станом на 24.02.2024 [266]

Після двох років повномасштабних військових дій Уряд України, Група Світового банку, Європейська Комісія та Організація Об'єднаних Націй оприлюднили результати оновленої «Швидкої оцінки завданої шкоди та потреб на відновлення (RDNA3)». Згідно з даною оцінкою, станом на 31.12.2023, загальна вартість відбудови та відновлення в Україні становить 486 млрд дол. США впродовж наступного десятиліття. Ця цифра вища, ніж потреби, оцінені в 411 млрд дол. США у 2022 році [267]. Безумовно, повоєнне відновлення, в тому числі житлового фонду – це безпрецедентний виклик для України. Подолати ці виклики Україні допоможе поглиблення євроінтеграції, зокрема, завдяки стратегічному документу Ukraine Facility – пакету підтримки українських реформ від ЄС, що передбачає на цю ціль виділення 50 млрд євро. Серед цих реформ – продовження програми компенсації за зруйноване житло, удосконалення законодавства та підходів до житлової політики, залучення інвестицій у будівництво житла. Паралельно з виконанням Ukraine Facility, Україна протягом 4 років отримуватиме 50 млрд євро від ЄС у рамках пакета Ukraine Facility [268].

Важливо зазначити, що серед умов отримання фінансової підтримки у межах Ukraine Facility згадувалося про прийняття законопроекту «Про основні засади житлової політики» (далі проєкт Закону) [260]. Робота над даним документом тривала протягом 2023 року за участю Норвезької ради у справах біженців – організації, яка займається питаннями житлового права на міжнародному рівні. До процесу роботи також були залучені українські та міжнародні організації, зокрема: Європейська економічна комісія ООН (у межах проєкту UN4UkrainianCities); Управління Верховного комісара ООН у справах біженців; РЄ; ГО «Нова житлова політика»; аналітичний центр Cedos. [269]. У квітні 2024 року Міністерство розвитку громад та територій України опублікувало проєкт Закону для публічного обговорення.

Проєкт Закону визначає основні правові, економічні, соціальні та організаційні засади державної житлової політики України щодо реалізації

права осіб на житло, сталого та ефективного використання житлового фонду в Україні. Ґрунтовний аналіз положень даного документа дає підстави стверджувати, що він має стати базою для оновлення житлової політики України та чітко визначити майбутню державну житлову стратегію. Його прийняття призведе до втрати чинності застарілого Житлового кодексу України [270], який будується на принципах, закладених ще за радянських часів, зокрема, на обов'язку держави щодо безоплатного забезпечення громадян житлом, веденні квартирної обліку та, найголовніше, не врахуванні сучасних реалій та викликів, які вже протягом багатьох років постали у житловій сфері. Яскравим прикладом такого виклику є відсутність у Житловому кодексі України інституту оренди житла комунальної власності. Наразі можливість надання в оренду майна, в тому числі житла комунальної власності, передбачена лише в спеціальному законодавстві, що регулює діяльність органів місцевого самоврядування.

Прийняття проекту Закону також призведе до втрати чинності й Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» [271]. Так, розпочата у 1992 році масова приватизація житлового фонду змінила порядок набуття права на житло через набуття житлових приміщень у приватну власність. Разом з тим, ті невеликі обсяги житла, яке надавалося громадянам як соціальне, люди активно приватизували, що безумовно не створило жодного підґрунтя до формування фондів соціального житла.

Проблема гострого браку житлового фонду для доступної оренди, вже протягом багатьох років, зводиться до відсутності орендного житлового фонду, механізмів його створення й адміністрування. Прийняття проекту Закону надасть реальну можливість для виведення приватного ринку орендного житла з тіні та запровадження інституту оренди житла комунальної власності, який дійсно може стати ефективним та реальним інструментом наповнення місцевих житлових фондів для вирішення житлових проблем не тільки внутрішньо переміщених осіб, а й будь-яких категорій громадян.

Неможливо оминати й того, що проєкт Закону також спрямований на

- 1) створення різних інструментів забезпечення житлом громадян, в тому числі й для таких, які не мають можливості його придбати у власність;
- 2) запровадження інституту револьверного фонду (коли прибутки від здачі житла в соціальну оренду реінвестуються в будівництво нового житла), який має загальносвітову практику та буде корисним не тільки для неприбуткової оренди, а й для інших програм та проєктів, в тому числі, реалізованих шляхом міжнародної технічної допомоги, що покращуватиме економічне становище регіонів України та їх повоєнне відновлення;
- 3) впровадження принципів створення єдиного цифрового реєстру договорів про оренду;
- 4) функціонування правових механізмів для самостійного будівництва співвласниками у складчину багатоквартирного будинку без посередників тощо;
- 5) створення Єдиної інформаційно-аналітичної житлової системи, яка аналізуватиме рівень доходів громадян, наявність житла у власності, соціальний статус громадянина (замість квартирних черг запроваджується людиноорієнтований підхід та цифрові рішення) тощо.

Сьогодні проєкт Закону перебуває на фінальній стадії розробки. Рекомендації міжнародних експертів щодо структури даного документа полягають у фокусуванні на чотирьох основних блоках (табл. 1.6.2).

Таблиця 1.6.2. Блоки завдань, які мають бути окреслені у проєкті Закону

Перший блок завдань	Облік житла та визначення потреби у формуванні житлових фондів
	Пропонується: упорядкувати житловий фонд через аудит житлових фондів територіальних громад, державного і приватного житлового фонду. Очікуваний результат: визначити реальні обсяги житла державної та комунальної форм власності, яке може бути надане у користування громадянам, а також визначити потребу у формуванні такого житлового фонду.
Другий блок завдань	Цифровізація всіх процесів, які стосуються забезпечення житлом громадян, що забезпечить їх відкритість і прозорість
	Пропонується: відійти від формування квартирних черг, натомість надати людям право самостійно обирати, в який спосіб вони бажають розв'язати свої житлові питання: отримати житло в оренду чи набути його у власність; запровадити відкриту електронну систему, що міститиме дані

	<p>про весь наявний державний житловий фонд, житловий фонд територіальних громад, умови фінансово–кредитних механізмів, на підставі аналізу поданих громадянином даних, зокрема, з урахуванням рівня його доходів сформує для громадянина пропозицію, і людина вже самостійно вирішить, який із варіантів розв'язання питання житла йому більш підходить і в якому регіоні країни.</p> <p>Очікуваний результат: скасувати пільги, що передбачають переваги в отриманні житла за квартирною чергою. Крім Житлового кодексу України, це майже 20 законів, які потребуватимуть перегляду, а закладені в них пільги – скасування. За допомогою відкритої електронної системи формується для громадянина пропозиція, і людина вже самостійно вирішує, який із варіантів розв'язання питання житла йому більш підходить і в якому регіоні країни.</p>
Третій блок завдань	Механізми вирішення громадянами житлового питання
	<p>Пропонується: запровадити заборону на приватизацію, викуп, надання в суборенду тощо житла з державного фонду і фонду територіальних громад. Винятки можуть бути для житлових фондів, які формуються на підставі міжнародних угод і за рахунок міжнародної технічної допомоги; житло, сформоване в житлові фонди, за цільовим призначенням може бути використане як соціальне, службове, житло для тимчасового проживання або передане у соціальну оренду (тобто субсидоване житло); передбачається, що ті чи інші механізми розв'язання житлового питання пропонуватимуться конкретним сім'ям з урахуванням поєднання двох основних критеріїв: рівня їх доходів і належності до соціальної категорії.</p>
Четвертий блок завдань	Питання гарантій і захисту права на житло
	<p>Окремий розділ проекту Закону врегулює:</p> <ul style="list-style-type: none"> – гарантії забезпечення права на житло, – способи захисту права на житло, захист громадян від незаконного виселення тощо; – питання повернення самовільно зайнятого житла; – порядок здійснення контролю у сфері захисту права на житло, відповідні уповноважені органи та їхні повноваження.

*Побудовано за даними [261]

Незважаючи на концептуальний підхід, який закладено у проекті Закону, потрібно чітко усвідомлювати, що його прийняття – це тільки перший крок до побудови сучасної житлової політики в Україні. Докорінна зміна житлового законодавства не може бути спричинена прийняттям лише одного Закону. Для того щоб норми проекту Закону дійсно функціонували, потрібно розробити та внести чималу кількість змін та доповнень до інших законів України та підзаконних нормативно-правових актів, які регулюють житлові відносини в Україні. Разом з тим, вважаємо, що прийняття рамкового проекту Закону є фундаментом для побудови ефективної житлової політики та є вкрай

необхідним в умовах військових дій та необхідності повоєнного відновлення житлової сфери в Україні. Таким чином, враховуючи комплексний характер житлового права паралельна увага законодавця повинна бути приділена й суміжним галузям права таким як господарське, цивільне, земельне, екологічне, податкове, банківське право. Тільки так можна напрацювати цілісну модель функціонування житлової політики в законодавчих актах. Підсумовуючи вищевикладене, потрібно зазначити, що концептуалізація державної житлової політики повинна відбуватися шляхом соціальної переорієнтованості житлової сфери та її реінтеграції у загальну систему соціально орієнтованої ринкової економіки.

Безумовно, є чимало положень проєкту Закону, про які можна дискутувати та наголошувати на необхідності їх вдосконалення. Серед них можна виділити необхідність чіткого розділення у ст. 5 «Житлові права та обов'язки» права й обов'язки власників житла, його наймачів та фізичних осіб, не забезпечених житлом. До того ж з метою формування оптимальної структури житлового фонду територіальної громади, яким органи місцевого самоврядування зможуть ефективно управляти, вважаємо за доцільне у ч. 3 ст. 11 передбачити, що заборона відчуження житлового фонду територіальної громади має поширюватися лише на новостворені будівлі. У зв'язку з цим пропонуємо ч. 3 ст. 11 законопроєкту викласти в наступній редакції: «3. Новостворені будівлі житлового фонду територіальних громад та приміщення в них не підлягають обміну, поділу, передачі в суборенду, використанню для вселення інших осіб без згоди власника, приватизації, продажу та іншому відчуженню, крім випадків, передбачених законом». У ч. 5 ст. 14 вважаємо за доцільне передбачити обов'язковість згоди на перепланування чи зміну призначення житла з боку його власника, (а стосовно житла в багатоквартирному будинку – також зі згоди більшості співвласників такого будинку), виклавши його у наступній редакції: «5. Виключення житла з житлового фонду, переведення житлових приміщень в нежитлові може здійснюватись виключно зі згоди його власника (а стосовно житла в

багатоквартирному будинку – також зі згоди більшості співвласників такого будинку) в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, за рішеннями органів державної влади чи органів місцевого самоврядування у разі визнання житла непридатним для проживання або таким, що підлягає знесенню, та в інших випадках визначених законом». Також вважаємо, що перелік витрат, які включає плата за соціальне житло, необхідно доповнити витратами на управління багатоквартирним будинком та іншими витратами, передбаченими законодавством. У зв'язку з чим, ч. 3 та ч. 5 ст. 27 пропонуємо викласти у наступній редакції: «3. Плата за соціальне житло включає плату за оренду соціального житла, житлово-комунальні послуги, витрати на управління багатоквартирним будинком (для житла, що знаходиться у багатоквартирних будинках) та інші витрати, передбачені законом». «5. Наймачі соціального житла самостійно сплачують житлово-комунальні послуги, витрати на управління багатоквартирним будинком (для житла, що знаходиться у багатоквартирних будинках) та інші витрати, передбачені законом. Надання пільг і субсидій для оплати житлово-комунальних послуг здійснюється відповідно до законодавства».

Не менш важливого значення набуває також питання якості житла. Адже середній вік типового будинку в Україні дорівнює 30-50 років, понад 80% житлових будинків були побудовані ще до 1991 року та, найголовніше, понад 40% сімей проживають у будинках, які не ремонтувалися з моменту його будівництва. Житло має потужний економічний мультиплікативний ефект на економіку в цілому, який до війни оцінювали в середньому на рівні 6,7 грн. ВВП, створюючи попит на супутні товари та послуги, сприяючи зростанню споживання домогосподарств, а також розвитку понад 40 суміжних галузей, які задіяні у будівництві. Відповідно, широкомасштабна програма соціального та доступного житла може стати надзвичайно ефективним драйвером розвитку не тільки будівельного, а і цілої низки інших секторів національної економіки [272]. Гарантування негайної допомоги людям, які її потребують, та

забезпечення сталого економічного зростання в довгостроковій перспективі є чіткими пріоритетами відновлення житлового фонду України.

Як зазначалося раніше, незважаючи на ґрунтовний підхід до напрацювання ефективних механізмів функціонування житлової політики в Україні, питання житлового забезпечення громадян, в тому числі, надання гарантій дотримання житлових прав в умовах війни та повоєнної трансформації, і досі залишаються актуальними та невирішеними. Однією з проблем, з якою сьогодні стикаються українці є неможливість підтвердити своє право власності на нерухоме майно набуте та оформлене до 2013 року на територіях, де активно відбуваються військові дії (стосується це житла, яке знаходиться як на тимчасово окупованих територіях, так і на підконтрольних Уряду України). Зокрема, для того, щоб провести юридичні дії з власною нерухомістю (продати, подарувати, обміняти тощо), зареєструвати право власності в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно (далі Державний реєстр прав) або отримати компенсацію за пошкоджене чи зруйноване майно в рамках програми «Відновлення», спочатку необхідно внести інформацію про таке майно в Державний реєстр прав.

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 01.07.2004 (далі Закон № 1952–IV) [273], державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень (далі державна реєстрація прав) – це офіційне визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміни або припинення речових прав на нерухоме майно, обтяжень таких прав шляхом внесення відповідних відомостей до Державного реєстру прав. До 01.01.2013 державна реєстрація права власності та інших речових прав на об'єкти нерухомого майна, розташовані на земельних ділянках, проводилась, зокрема, відповідно до Тимчасового положення про порядок державної реєстрації права власності та інших речових прав на нерухоме майно, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 07.02.2002 № 7/5 [274] (втратив чинність 01.01.2013), реєстраторами підприємств бюро технічної інвентаризації (далі БТІ) у Реєстр

прав власності на нерухоме майно, що є невід'ємною архівною складовою частиною Державного реєстру прав, та на паперових носіях (реєстрових книгах та реєстраційних справах), які досі зберігаються в БТІ. Отже, розпорядником інформації та документів щодо державної реєстрації права власності на об'єкти нерухомого майна, що здійснювалась на паперових носіях, є відповідне БТІ.

У разі якщо право власності на об'єкт нерухомого майна не зареєстроване у Державному реєстрі прав, слід провести його державну реєстрацію відповідно до Закону № 1952–IV. Основним принципом, на якому будується система державної реєстрації прав, є визнання дійсними речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, що виникли до 01.01.2013. Закон не розмежовує, чи була проведена реєстрація у Державному реєстрі прав, інших електронних реєстрах, чи на паперових носіях відповідно до законодавства, що діяло на момент виникнення цивільних правовідносин. Починаючи з 01.01.2013, державна реєстрація прав проводиться за «заявницьким» принципом на підставі документів, що підтверджують набуття особою або перебування у її власності певного нерухомого майна. Оскільки Законом № 1952–IV не передбачено обов'язку та процедури перенесення БТІ відомостей про зареєстровані речові права, що відображені на паперових носіях, що зберігаються у них, до Державного реєстру прав, перенесення цих відомостей відбувається лише у разі звернення особи за реєстрацією, зокрема, права власності. Закон № 1952–IV дозволяє суб'єкту відповідних речових прав чи обтяжень речових прав звернутися за проведенням державної реєстрації таких прав у Державному реєстрі прав. Отже, після 2013 року при проведенні будь-яких операцій з такою нерухомістю (купівля-продаж, дарування, спадкування тощо) потрібно, щоб записи про право власності були спочатку перенесені в Державний реєстр прав, який існує в електронному вигляді. При цьому державний реєстратор при перенесенні даних в Державний реєстр прав має перевірити факт державної реєстрації права власності за наданими документами тим чи іншим органом БТІ [275].

Абзацом першим п. 3 ч. 3 ст. 10 Закону № 1952–IV закріплено, що державний реєстратор під час проведення державної реєстрації прав, що виникли в установленому законодавством порядку до 01.01.2013, а також під час проведення державної реєстрації прав, які набуваються з прав, що виникли в установленому законодавством порядку до 01.01.2013, обов'язково запитує від органів влади, підприємств, установ та організацій, які відповідно до законодавства проводили оформлення та/або реєстрацію прав, інформацію (довідки, засвідчені в установленому законодавством порядку копії документів тощо), необхідну для такої реєстрації, у разі відсутності доступу до відповідних носіїв інформації, що містять відомості, необхідні для проведення державної реєстрації прав, чи у разі відсутності необхідних відомостей в єдиних та державних реєстрах, доступ до яких визначено цим Законом, та/або у разі, якщо відповідні документи не були подані заявником, крім випадків, коли державна реєстрація прав здійснюється у зв'язку із вчиненням нотаріальної дії та такі документи були надані у зв'язку з вчиненням такої дії [273].

Отже, Закон № 1952–IV зобов'язує державного реєстратора отримувати саме від БТІ як організації, яка відповідно до законодавства проводила оформлення та/або реєстрацію прав на об'єкти нерухомого майна, що розташовані на земельних ділянках, відомості, що необхідні для проведення державної реєстрації прав. Доводиться констатувати, що іншого порядку реєстрації права власності Законом № 1952–IV не передбачено. Відтак, єдиним способом підтвердження права власності на таке майно наразі є визнання права власності в судовому порядку. Державну реєстрацію права власності в цьому випадку буде здійснено на підставі рішення суду.

З метою спрощення процедури підтвердження права власності у разі відсутності доступу до документів БТІ, було розроблено проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» щодо забезпечення механізму державної реєстрації права власності на нерухоме майно за

відсутності доступу до матеріалів підприємств бюро технічної інвентаризації» від 24.07.2024 № 11440 [276]. Даним законопроектом передбачається спрощена процедура підтвердження права власності на житло у разі, якщо його було зареєстровано через БТІ з використанням паперових носіїв, які наразі недоступні на тимчасово окупованих територіях або знищені внаслідок військових дій. Зокрема, пропонується унормувати адміністративну процедуру та надати державним реєстраторам і нотаріусам право вносити відомості до електронного Державного реєстру прав на підставі правовстановлювальних документів без підтвердження інформації від БТІ. Станом на 23.10.2024 Комітет Верховної ради України з питань правової політики рекомендував Верховній Раді України законопроект за результатами розгляду у першому читанні прийняти за основу. Сподіваємось, що дане питання буде все ж таки унормовано на законодавчому рівні.

На даний час розроблено чимало різноманітних програм, спрямованих допомогти громадянам вирішити їхні житлові проблеми в умовах військових дій. Водночас, доводиться констатувати, що задовольняються потреби громадян лише частково. Одним із таких механізмів є експериментальний проєкт, розроблений Міністерством соціальної політики України, який спрямований на надання субсидії на оренду житла для ВПО. Даний проєкт планується запровадити в населених пунктах 9 областей – Чернігівської, Сумської, Харківської, Запорізької, Миколаївської, Дніпропетровської, Луганської, Донецької, Херсонської областей (крім територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окуповані території), а в подальшому поширити на всю територію України [277]. Субсидія на найм (оренду) житла ВПО – це новий вид допомоги, який не виключає отримання субсидії на відшкодування витрат на оплату вартості житлово-комунальних послуг (житлової субсидії). Отже, одночасно можна отримувати житлову субсидію та субсидію на найм (оренду) житла. Порядок реалізації експериментального проєкту щодо надання субсидії на оплату вартості або частини вартості найму (оренди) житлового приміщення та компенсації

частини податку на доходи фізичних осіб та військового збору, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 25.10.2024 № 1225 [278]. Як зазначає перша заступниця Міністра соціальної політики України Дарія Марчак, субсидія має враховувати кількість членів в сім'ї, ціни на оренду житла в конкретному регіоні та спроможність оплачувати цю оренду. При цьому надаватиметься вона за умови укладання офіційної угоди, яка захищатиме права як орендаря, так і орендодавця [279].

Планується, що субсидія для ВПО призначатиметься за принципом, аналогічним призначенню житлової субсидії. Вона розраховуватиметься індивідуально для кожної сім'ї-ВПО з урахуванням встановленої соціальної норми житла, рівня доходу та вартості оренди. Такий підхід є соціально справедливим, оскільки субсидія має підтримати ті родини, які найбільше цього потребують. Запровадження субсидії сприятиме захисту прав орендарів та стимулюватиме орендодавців офіційно здавати житло. Це також сприятиме виходу ринку нерухомості з тіні. Додатково за цим проєктом передбачається компенсація наймодавцям частини податку на доходи фізичних осіб та військового збору. Компенсація буде виплачуватися Пенсійним фондом України щоквартально шляхом перерахування коштів на поточний рахунок наймодавця, відкритий в уповноваженому банку, реквізити якого зазначені в договорі найму. Наймодавець зобов'язаний щокварталу самостійно сплачувати до бюджету в порядку та строки, визначені Податковим кодексом України, податок на доходи фізичних осіб та військовий збір із фактично отриманої суми доходу від здавання житлового приміщення в найм. Документи на призначення субсидії на найм (оренду) житла ВПО зможуть подавати лише з кінця січня 2025 року. Проте вже зараз Міністерство соціальної політики України та Пенсійний фонд України почали працювати над технічною складовою запровадження субсидії [277]. Важливо зазначити, що Порядок не встановлює прив'язку до дати переміщення ВПО, а отже отримати субсидію на оренду житла зможуть ВПО, які перемістились починаючи з 2014 року.

Саме компенсація за пошкоджене чи знищене житло, ще з початку повномасштабних військових дій, була визначена одним із головних пріоритетів держави в частині забезпечення гарантій дотримання житлових прав. Сьогодні громадяни, чиє житло пошкоджене чи зруйноване війною та розташоване на підконтрольній Уряду України території, можуть скористатися існуючими механізмами для його відновлення або придбання рівноцінного. Наприклад, за допомогою державної програми «Відновлення», яка передбачає компенсацію для власників квартир та будинків, громадян мають можливість отримати грошові кошти та витратити їх на будівельні матеріали (із затвердженого переліку) або на будівельні послуги компаній, які є учасниками програми.

Варто зазначити, що у межах першого етапу державної програми «Відновлення» максимальна сума допомоги на ремонт становила 200 тис. грн. В межах другого етапу на ремонт квартир виділяли вже до 350 тис. грн, а у приватних будинках – до 500 тис. грн. В рамках даної програми допомогу на поточний ремонт можуть отримати всі громадяни України, які є власниками або співвласниками приватних будинків, квартир, житлових приміщень, пошкоджених внаслідок бойових дій. Такі об'єкти мають бути розташовані на звільненій території та не мали би ремонтуватися перед цим своїми силами. Пізніше програму було розширено й на власників знищеного житла, які отримали можливість претендувати на отримання компенсації для придбання нової квартири чи будинку. І, нарешті, третім етапом програми стало надання коштів постраждалим на зведення нового приватного будинку на власній земельній ділянці, починаючи з січня 2024 року. Безперечно, головною умовою функціонування програми та її продовження є наявність достатніх та сталих джерел фінансування. Для цього держава здійснює низку кроків із залучення коштів із різних джерел. Наприклад, Україна розпочала співпрацю з Банком розвитку Ради Європи, який у 2024 році передбачив 100 млн євро на фінансування житлових сертифікатів за державною програмою «Відновлення». За даними Міністерства розвитку громад та територій

України, станом на кінець січня 2024 року, по фінансову допомогу на відновлення пошкодженого житла звернулися понад 69 тис. українців, а понад 37 тис. вже отримали 3,2 млрд грн на проведення термінових та капітальних ремонтів [280]. Разом з тим, громадськість постійно цікавиться тим, чи ефективно реалізується ця програма, чи задовольняє вона потреби зацікавлених у ній громадян. Позитивно оцінюючи реалізацію програми, разом з тим, є ряд викликів на які потрібно звернути увагу, зокрема:

- на компенсацію мають право претендувати власники лише тих об'єктів, які були пошкоджені після 24.02.2022, автоматично позбавляючи права на відшкодування тих громадян, чії будинки зазнали руйнувань починаючи з 2014 року.

- непоодинокую є практика заниження тарифів комісією з розгляду питань щодо надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна. Як наслідок, розмір компенсації за пошкоджене та знищене майно, який розраховується комісією за нормативними формулами та показниками, може не відповідати реальній вартості майна з урахуванням необхідного ремонту, втрачених меблів та побутової техніки.

- проблематичним є також визначення ступеня пошкодження майна;

- обмеженість коштів. Так, на 2024 рік у Фонді ліквідації наслідків збройної агресії на «Відновлення» було передбачено 5,8 млрд грн, але враховуючи кількість пошкодженого чи зруйнованого майна, цих коштів явно замало на виплату компенсацій.

Наразі в українців є також можливість придбання житла за програмою доступної іпотеки «єОселя». Дана програма є однією зі складових політики «Зроблено в Україні», яка спрямована на стимулювання попиту на українські продукти та одночасно на створення сприятливих умов для розвитку виробництва. Програма стартувала в жовтні 2022 року. Реалізують її у Міністерстві економіки України спільно з Міністерством цифрової трансформації України та ПрАТ «Укрфінжитло». Банками-партнерами єОселі

є Ощадбанк, Приватбанк, Укргазбанк, Глобус банк, Sky Bank, Sense Bank, Банк Кредит Дніпро, МТБ Банк, ТАСКОМБАНК і BISBANK.

Варто зазначити, що у межах Ukraine Facility оцінюють інвестиційні потреби на вищезазначену програму орієнтовно у 55 млрд грн на 2024-2026 роки, з них на компенсацію процентної ставки для учасників бойових дій – 2,2 млрд грн. Це дозволить забезпечити житлом до 30 тис. сімей, зокрема 10 тис. сімей військових [268]. Як повідомив Міністр економіки України А. Телюпа, від початку 2024 року українці взяли 8 161 кредит на 13,9 млрд грн на придбання житла за програмою доступної іпотеки «Оселя». Дана програма дає можливість усім українцям, які потребують покращення житлових умов, отримати кредит на вигідних умовах. Пільговою ставкою у 3% можуть скористатися військовослужбовці та правоохоронці, медики, педагоги, науковці та члени їхніх сімей. Інші категорії громадян без житла, зокрема, й учасники бойових дій, ветерани, ВПО можуть взяти іпотеку зі ставкою у 7%. Загалом за весь час дії програми вже 14 486 родин отримали кредити на житло на суму понад 23,4 млрд грн. Наприклад, у листопаді 2024 року було видано 129 кредитів на 222 млн грн, серед яких кредити під 3% отримали: 49 військовослужбовців та представники силових структур; 11 педагогів; 9 медиків; 1 науковець. Кредити під 7% отримали: 49 українців без власного житла; 6 ВПО; 4 ветерани [281].

В умовах активних військових дій, які призводять до пошкодження чи руйнування житлових об'єктів, набуває актуальності також й можливість доступу до Реєстру пошкодженого та знищеного майна (далі РПЗМ). Так, відповідно до пп. 7 п. 5 Порядку ведення Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13.06.2023 № 624 (далі Порядок № 624) [259], Держателем РПЗМ є Міністерство розвитку громад та територій України, яке вживає організаційних заходів, пов'язаних із забезпеченням ведення та

функціонування РПЗМ, зокрема: забезпечує оприлюднення інформації Реєстру пошкодженого та знищеного майна у формі відкритих даних відповідно до закону «Про доступ до публічної інформації». Порядком закріплено, що інформація, внесена до РПЗМ, є відкритою і загальнодоступною, крім реєстраційних номерів облікових карток платників податків, паспортних даних, місця проживання фізичної особи, інших персональних даних та інформації з обмеженим доступом. Оприлюднення публічної інформації з РПЗМ та формування наборів даних для розміщення на Єдиному державному веб-порталі відкритих даних здійснюється відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації». Передача публічної інформації з Реєстру пошкодженого та знищеного майна до Єдиного державного веб-порталу відкритих даних відбувається не рідше, ніж один раз на тиждень шляхом інформаційної взаємодії. Програмні засоби ведення РПЗМ повинні забезпечувати можливість отримання та/або передачі даних в процесі електронної інформаційної взаємодії: з Єдиним державним веб-порталом відкритих даних – про оприлюднення встановлених наборів даних про кількість пошкодженого та знищеного майна, у розрізі типу майна, характеру його пошкодження, населених пунктів та інших адміністративно-територіальних одиниць, дати пошкодження/знищення майна.

Разом з тим, всупереч Закону України «Про доступ до публічної інформації», інформація та дані у РПЗМ досі є закритими. Сьогодні у відкритому доступі до РПЗМ зацікавлені не тільки громадяни, а й бізнес, який має намір інвестувати у відбудову та якому важливо знати, на які об'єкти досі не виділялись кошти, щоб скласти ефективний бізнес-план для інвестицій та прийняти відповідне рішення. За останньою інформацією, на заваді відкритих даних РПЗМ стоять силові органи, які вбачають небезпеку у їх відкритті. Вважаємо, що обмеження доступу до РПЗМ зменшує не тільки довіру до Уряду України, а й не дозволяє відповідній громаді бути активним учасником процесу її відбудови. Забезпечення доступу до інформації для всіх

зацікавлених сторін сприятиме ефективному, справедливому та успішному процесу відбудови та відновленню житлової сфери.

Незважаючи на численні програми фінансування, надання тимчасового та соціального житла, компенсаційні ініціативи уряду щодо пошкодженого та зруйнованого житла, кредитування, вжиті державою заходи та позитивні кроки, всього цього було явно недостатньо для вирішення проблеми, як і виділених коштів, внаслідок великої кількості осіб, які таке житло потребували. Доводиться констатувати, що Україна не зможе наразі самостійно вирішити це питання без активного залучення міжнародних організацій та міжнародних партнерів як у фінансовому, технічному, так і інших аспектах. Сьогодні мова йде й про те, що потреба у житлі диверсифікувалася. Актуальним стало, так зване, тимчасове кризове розміщення на період відновлення пошкодженого житла чи пошуку орендованого. Незважаючи на чисельну кількість викликів, які наразі постали перед державою, позитивна динаміка в частині житлового забезпечення громадян все ж таки відбувається.

В контексті даного дослідження не можливо оминати окремі аспекти забезпечення громадян тимчасовим житлом. У випадках, коли житло зруйновано чи пошкоджено, або коли особи перемістилися з територій активних бойових дій чи окупованих територій, такі особи мають право на тимчасове житло. Але, доводиться констатувати, що до 2022 року такого житла фактично не вистачало самим ВПО. Незважаючи на численні програми фінансування, надання тимчасового та соціального житла, компенсаційні ініціативи уряду щодо пошкодженого та зруйнованого житла, кредитування, вжиті державою заходи та позитивні кроки, всього цього було явно недостатньо для вирішення проблеми, як і виділених коштів, внаслідок великої кількості осіб, які таке житло потребували. На жаль, доводиться констатувати, що Україна не зможе наразі самостійно вирішити це питання без активного залучення міжнародних організацій та міжнародних партнерів як у фінансовому, технічному, так інших аспектах.

Сьогодні мова йде й про те, що потреба у житлі диверсифікувалася. Актуальним стало так зване тимчасове кризове розміщення на період відновлення пошкодженого житла чи пошуку орендованого.

Незважаючи на чисельну кількість викликів, які наразі постали перед державою, позитивна динаміка в частині житлового забезпечення громадян все ж таки відбувається. Підсумовуючи вищевикладене потрібно зазначити, що проблематика забезпечення державою громадян мінімальними гарантіями дотримання соціально-економічних прав людини стає особливо актуальною в умовах війни та повоєнної трансформації. Право на свободу пересування, на пенсійне та соціальне забезпечення, на працю, на освіту, на достатній життєвий рівень, право на житло, право на рівність і захист від дискримінації та багато інших прав стали критично вразливими. Війна тільки посилила градус навантаження та відповідальності держави перед людьми у вжитті ефективних та дієвих заходів, які є необхідними та відповідають меті ефективного захисту права.

Проблематика житлового забезпечення громадян в умовах війни та повоєнної трансформації містить доволі велику кількість викликів, які зумовлюють необхідність вдосконалення не тільки існуючих механізмів їх вирішення, а й розробки нових. Сьогодні вкрай необхідно розробити на законодавчому рівні так званий антикризовий механізм реалізації обов'язку держави по забезпеченню громадян житлом. Нагальною є необхідність проведення моніторингу наявного житла для тимчасового проживання та визначення кількості громадян, які потребують такого житла. Вважаємо за доцільне розробити та запровадити єдину онлайн платформу щодо наявності вільного та доступного житла для громадян, які його потребують та мають на нього право. З огляду на розроблені механізми компенсації за зруйновані чи пошкоджені будинки терміново необхідно опрацьовувати можливі варіанти та механізми залучення фінансової підтримки міжнародних донорів та організацій. Зважаючи на велику кількість пошкодженого житла, для прискорення процесів оцінки пріоритетності будівель, які потребують

відбудови, необхідним є залучення громадських та/або міжнародних організацій.

РОЗДІЛ 1.7

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ СПОЖИВЧОГО КРЕДИТУВАННЯ

Військові події негативно вплинули на економічну ситуацію в країні, зайнятість, фінансовий та моральний стан населення. Як відомо, через російську агресію багато хто з українців втратив житло, матеріальні ресурси, роботу та вимушений був переїхати в інші регіони України, а ті, хто залишився на місцях потерпає від безробіття, втрати бізнесу тощо. Такі процеси не тільки сприяли підвищенню попиту на споживчі кредити (мікрокредити) (зі строком погашення до одного місяця (пункт 1 частини 2 статті 3 Закону України «Про споживче кредитування»), але й водночас збільшенню кількості заборгованості за ними. Якщо протягом 2022 року заборгованість за мікрокредитами скоротилися на *5 млрд грн*, то вже у першому кварталі 2023 року ситуація кардинально змінюється. Так, за перші три місяці поточного року заборгованість громадян перед небанківськими фінансовими установами зросла на *663 млн грн* – до *8,7 млрд грн* [282].

Значна питома вага реклами ігрового бізнесу, фінансова неграмотність, психологічна напруга населення та схильність людей у такому стані до легкого заробітку ще більше посилили означену вище тенденцію. На цьому тлі НБУ, як регулятор, ініціював зміни на ринку споживчого кредитування, зокрема щодо встановлення граничного розміру процентних ставок за кредитом, закріплення за собою права на встановлення мінімальних вимог до позичальника тощо. Втім залишається нез'ясованим питання щодо того чи можна вважати дії центрального банку такими, що сприяють стійкості ринку

небанківських фінансових послуг, захищають права малозабезпечених громадян, зменшують витрачання коштів, отриманих громадянами у межах споживчого кредитування, для участі в операціях з оплати послуг, що надаються суб'єктами ігрового бізнесу.

Так, за інформацією Голови Національного банку України, «близько 70 відсотків споживчих кредитів в країні зазвичай надаються для покриття моментальної потреби, а точніше залежності людини, зробити ставку в онлайн казино» [283]. Як наслідок, така залежність населення стрімко зростає про що свідчить і відповідна статистика. Зокрема, сплата податкових платежів від компаній, які працюють онлайн у сфері грального бізнесу станом на 1 червня 2023 року склала понад 2,2 млрд грн. Для порівняння – за весь 2022 рік ця сума не перевищувала 550 млн грн [284]. І це на тлі рекордного у 2023 році скорочення кількості виданих Комісією з регулювання азартних ігор і лотерей (КРАІЛ) ліцензій у сфері діяльності з організації та проведення азартних ігор і ліцензій на випуск та проведення лотерей.

Завдяки використанню цифрових технологій швидкість надання споживчих кредитів сягає лічених хвилин. Тому рішення про їх отримання за таких умов навряд чи можна назвати усвідомленим [283]. Підтвердженням є відповідна судова практика. Йдеться про ситуації, коли громадяни оформлювали кредити, в тому числі на знайомих, у небанківських фінансових установах та витрачали отримані гроші на ставки, зокрема у букмекерських конторах (Справа № 585/553/22) [285]. І йдеться не про непоодинокі подібні випадки [286]. Дедалі їх кількість стрімко зростає. Загалом, за період з 2021 по 2023 роки було зареєстровано 739 лудоманів (осіб з ігровою залежністю) [282]. Реєстр осіб, яким обмежено доступ до гральних закладів та участь в азартних іграх, був створений для боротьби з лудоманією в Україні (стаття 5 Закону України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» від 14.07.2020 № 768-IX). Для людей, що потрапили до цього реєстру, обмеження діють на термін від шести місяців до

трьох років (пункт 7 статті 16 Закону України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор»).

Отже, як свідчить судова практика, кредити отримані для азартних ігор у зазначених вище закладах, в більшості випадків неминуче призводять до програшу, банкрутства фізичної особи і, як наслідок, до неповоротності фінансових коштів.

Зокрема, на сьогодні українські фінансові організації за рівнем «поганих кредитів» займають перше місце в Європі. За даними Національного банку України, на 1 січня 2023 року частка непрацюючих кредитів (NPL) у банківському секторі зростає до 38%. Обсяг непрацюючих кредитів за березень – грудень 2022 року збільшився на 127 млрд грн до 432 млрд грн [287]. Стан справ в небанківських фінансових установах ще гірший. За перші три місяці поточного року заборгованість українців перед небанківськими фінансовими установами зростає на 663 млн грн – до 8,7 млрд грн [282].

З моменту передачі повноважень (1 листопада 2020 року відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення функцій із державного регулювання ринків фінансових послуг») з регулювання частини ринку небанківських фінансових послуг Національною комісією з регулювання ринків фінансових послуг НБУ, новий регулятор розпочав поступову «чистку» його (ринку) учасників.

Виключення не становлять навіть небанківські фінансові установи, що входять до списку десяти найбільших установ в Україні, які надають і послуги споживчого кредитування. Так наприклад, 24 лютого 2023 року Комітет з питань нагляду та регулювання діяльності ринків небанківських фінансових послуг Національного банку України ухвалив 24 лютого 2023 року рішення про відкликання (анулювання) двом фінансовим компаніям (ТОВ «Містер кеш» та ТОВ «СС Лоун») ліцензій на провадження діяльності з надання фінансових послуг, а саме на провадження діяльності з надання коштів у позику, в тому числі і на умовах фінансового кредиту. Дві вказані вище

фінансові компанії входять до списку десяти найбільших установ в Україні, які надають відповідні послуги [288].

За результатами позапланових інспекційних перевірок було виявлено факти численних порушень вимог законодавства про захист прав споживачів фінансових послуг у діяльності ТОВ «МІСТЕР КЕШ» та ТОВ «СС ЛОУН». Ідеться про невиконання вимог: Законів України «Про споживче кредитування», «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», «Про електронну комерцію»; Цивільного кодексу України; нормативно-правових актів Національного банку України, зокрема Положення про додаткові вимоги до договорів небанківських фінансових установ про надання коштів у позику (споживчий, фінансовий кредит), затвердженого постановою Правління Національного банку України від 03 листопада 2021 року № 113, Правил розрахунку небанківськими фінансовими установами України загальної вартості кредиту для споживача та реальної річної процентної ставки за договором про споживчий кредит, затверджених постановою Правління Національного банку України від 11 лютого 2021 року № 16 (зі змінами), та Положення про ліцензування та реєстрацію надавачів фінансових послуг та умови провадження ними діяльності з надання фінансових послуг, затвердженого Постановою Правління Національного банку України 24 грудня 2021 року №153 (зі змінами) [288].

Зважаючи на це, в травні 2023 року на офіційному сайті НБУ було анонсовано пропозиції про внесення змін до Закону України «Про споживче кредитування», серед яких: встановлення граничних розмірів процентних ставок на рівні не більше 0,8% у день. Сьогодні це значення для мікrokредитів становить у середньому 2,5%; зменшення надмірного боргового навантаження на одного споживача із закріпленням права за НБУ встановлювати мінімальні вимоги до процесу перевірки кредитоспроможності позичальника; запровадження додаткових штрафних санкцій за порушення встановлених вимог, оскільки правила без відповідальності за їх порушення зазвичай не

діють. Як наголошується НБУ, «забезпечення ефективного регулювання та нагляду на ринку небанківських фінансових послуг визначено одним із напрямів роботи України в межах нової програми розширеного фінансування з МВФ» [289].

Згодом, такі зміни були втілені в форму нормативно-правового акта. Зокрема, зважаючи на пропозиції Національного банку України, 22 листопада 2023 року Верховна Рада ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення державного регулювання ринків фінансових послуг». Даний нормативно-правовий акт визначає нові правила для небанківських фінансових установ, які надають послуги зі споживчого кредитування в Україні. Відтепер максимальна «денна процентна ставка за споживчим кредитом» не може перевищувати 1% (замість анонсованих раніше НБУ 0,8%) на день від суми кредиту. Закон також забороняє вимагати від позичальників будь-яких платежів, які не вказані в договорі про кредит. Небанківські фінансові установи тепер повинні передавати інформацію про всі видані кредити в кредитні бюро та оцінювати платоспроможність позичальників. Своєю чергою, НБУ отримав додаткові повноваження для встановлення вимог до оцінки кредитоспроможності та розрахунку процентних ставок. Крім цього, норми закону впроваджують заборону для небанківських фінансових установ укладати договір про споживчий кредит з особами, включеними до Реєстру осіб, яким обмежено доступ до гральних закладів та/або участь в азартних іграх, якщо у зазначеному Реєстрі міститься інформація про використання такими особами кредитних коштів для внесення ставок. Тобто замість запровадження заходів щодо контролю за цільовим використанням кредитних коштів, законодавець вибрав шлях до обмеження права людини на отримання кредиту та закриття споживчих потреб.

На перший погляд зниження денної процентної ставки за споживчим кредитом та закріплення її максимально можливого рівня може сприйматися виправданим кроком. Адже, загальновідомим є той факт, що першочерговою метою діяльності небанківських фінансових установ із надання споживчого

кредитування була фінансова підтримка малозабезпечених верств населення. Переважно такою вона залишається і на сьогодні. Хоча процентні ставки на споживче кредитування, які пропонують небанківські фінансові установи наче суперечать такій місії. На цьому досить категорично зауважується в науковій літературі та засобах масової інформації. Частково погоджуючись із такою позицією, слід звернути увагу, що в багатьох випадках рівень процентної ставки першочергово є не прагненням отримання прибутку, а скоріш за все необхідністю покриття витрат на обслуговування невеликих і високоризикованих споживчих кредитів малозабезпеченим громадянам (зокрема вартості капіталу для самих кредиторів, збитків за кредитами та адміністративних витрат тощо). Вартість капіталу і збитки через непогашення кредитів зазвичай змінюються пропорційно сумі позичених коштів. Однак для адміністративних витрат така пропорція відсутня. Так, наприклад, у разі видачі кредиту у розмірі 200 тис грн, адміністративні витрати можуть становити лише 6 тис грн (тобто 3 проценти); але це не означає, що можна видати кредит у 2 тис грн, адміністративні витрати якого дорівнюють 60 грн. Для мікрокредитів адміністративні витрати порівняно із сумою кредиту завжди вищі, ніж для звичайних кредитів, що надаються банківськими установами. Таким чином, небанківські фінансові установи не можуть надавати відповідні послуги, якщо вони не беруть за них істотно вищі проценти порівняно зі звичайними банківськими ставками [290].

Тому зниження процентної ставки НБУ має ґрунтуватися на більш уточненій методології аніж та, яка закріплена в Правилах розрахунку небанківськими фінансовими установами України загальної вартості кредиту для споживача та реальної річної процентної ставки за договором про споживчий кредит, затверджених постановою Правління Національного банку України від 11 лютого 2021 року № 16 (зі змінами). Граничні розміри загальних витрат за кредитом мають бути чітко обґрунтовані.

Як слушно зазначають Mersland R. і Strom R. [291], Helms B. [292], Fernando N. [293], «для надання в довгостроковій перспективі стійких послуг

із споживчого кредитування малозабезпеченим небанківські фінансові установи мають бути спроможними покрити власні операційні витрати й отримувати прибуток, який дозволяє працювати без субсидій».

Відповідно, коли держава вживає заходів щодо економічно необґрунтованого зниження процентної ставки за споживчими кредитами небанківських фінансових установ, практично унеможливується діяльність зазначених суб'єктів господарювання та створюються передумови для дестабілізації сектору мікrokредитування. Зарубіжний досвід засвідчує, що у країнах, де процентні ставки жорстко обмежені державним регулюванням, а не конкуренцією, розвиток ринку споживчого кредитування небанківськими фінансовими установами вирізняється нижчими темпами, скороченням кількості таких установ, меншою прозорістю [294]. Така практика спостерігається і в Україні.

Вбачається за недоцільне наполягати на граничному рівні процентних ставок чи будь-якій політиці, яка орієнтована на процентні ставки напряду.

Задля віднайдення балансу між справедливими процентними ставками та забезпеченням стійкості ринку і захисту прав малозабезпечених громадян доцільним є запровадження соціально справедливого середовища. Зокрема, має набути нової якості змістовна спрямованість бізнесу, «який визнає багатовимірну природу людських істот» (one that recognizes the multidimensional nature of human beings). Насамперед, такій концепції господарювання відповідає соціально відповідальний бізнес, коли підприємці працюють в першу чергу не для досягнення обмеженої особистої вигоди, а для досягнення конкретних соціальних цілей [295] (суб'єкти господарювання мають діяти найбільш ефективно у напрямі захисту або просування законних прав громадян).

Вдається, що уряд досягав би більшого успіху, зосередивши увагу на створенні соціально відповідального середовища, в якому суб'єкти господарювання діють прозоро і злагоджено задля досягнення позитивного соціального ефекту. Наприклад, небанківські фінансові установи надають

повну, чітку (зрозумілу для кожного) інформацію щодо кредиту, наслідки його неповернення, тощо (іншими словами, одночасно із наданням послуги підвищують фінансову грамотність населення); а, суб'єкти діяльності з організації та проведення азартних ігор, лотерей співпрацюють із мікрофінансовими установами на упередження випадків витрачання кредитних коштів в сфері ігрової діяльності. В цьому контексті достатньо цікавим вбачається досвід Сполученого Королівства. Наприклад, в квітні 2020 року було прийнято рішення щодо заборони використовувати кредитну картку для азартних ігор. Принаймні, у разі надання позики для ставки в азартних іграх та наступного її програшу, кредитор не може переслідувати «позичальника» (гравця) для стягнення боргу [296]. Крім того, Комісія з азартних ігор Сполученого королівства закликала фінансові установи до співпраці з операторами азартних ігор, щоб розробити інструменти та підходи, які можуть допомогти зменшити ризики шкоди від форм запозичень, про які оператори азартних ігор мають обмежену обізнаність. Зокрема, сприяння такій співпраці було визначено одним з основних напрямів Національної стратегії зменшення шкоди від азартних ігор від 2019 року [297]. Крім того, з метою формування соціально справедливого ігрового бізнесу серед цілей ліцензування, які підтримують всю основу регулювання азартних ігор, Комісія з азартних ігор Сполученого Королівства визначила наступні: (1) злочинність повинна бути подалі від азартних ігор; діяльність має проводитися чесно та відкрито; діти та інші вразливі особи повинні бути захищені від шкоди або експлуатації в азартних іграх.

Резюмуючи вищенаведене, вбачається за можливе дійти наступних висновків:

1. Зокрема, доцільним було б запровадження реєстрів (баз даних), на кшталт Реєстру осіб, яким обмежено доступ до гральних закладів та участь в азартних іграх, (стаття 5 Закону України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор») для обміну інформацією. Йдеться про створення реєстру отримувачів мікrokредиту і

реєстру осіб - клієнтів ігрового бізнесу із наданням взаємного доступу до таких реєстрів організаторам азартних ігор та небанківським фінансовим установам.

2. Водночас, вважається за потрібне закріпити на законодавчому рівні обов'язок (не право) суб'єктів, які здійснюють діяльність в зазначених сферах, перевіряти інформацію щодо наявності осіб у реєстрах (наприклад, за допомоги введення ідентифікаційного коду особи), які звертаються за кредитом або для відкриття рахунку/акаунту у організатора азартних ігор. Своєю чергою, виявлення фінансовою небанківською установою інформації щодо наявності відкритого рахунку у організатора азартних ігор, вважатиметься підставою для відмови у наданні споживчого кредиту і, навпаки – виявлена, зокрема букмекерською установою інформація щодо отримання фізичною особою споживчого кредиту, вважатиметься підставою для відмови у відкритті відповідного рахунку.

3. Крім того, з метою попередження використання кредитних коштів не за цільовим призначенням вбачається за доцільне розробити механізм випуску платіжних карток для надання споживчих кредитів з обмеженням використання таких карток в операціях з оплати, зокрема, послуг, що надаються суб'єктами ігрового бізнесу. Приклади використання подібних інструментів вже існують, зокрема, можна навести випуск платіжних карток за державною програмою «Відновлення» (Постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження Порядку надання компенсації для відновлення окремих категорій об'єктів нерухомого майна, пошкоджених внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією РФ, з використанням електронної публічної послуги «Відновлення»).

4. Наголошено на тому, що для досягнення балансу між справедливими відсотковими ставками та стійкістю ринку, а також для захисту прав малозабезпечених громадян доцільно не запроваджувати обмеження процентних ставок за кредитами, а сприяти створенню соціально справедливого середовища (соціально відповідального бізнесу). Такий підхід

передбачає сприяння створенню середовища, в якому бізнес діє прозоро та в інтересах суспільства. Він заохочує фінансові установи, в тому числі НБФУ, працювати чесно та прозоро, гарантуючи, що їхні послуги приносять користь позичальникам з низькими доходами та не створюють надмірних фінансових ризиків для споживачів. Доведено, що такий підхід є більш гнучким і стійким рішенням порівняно із запровадженням жорстких обмежень процентних ставок, які можуть мати непередбачувані наслідки або перешкоджати функціонуванню мікрокредитного ринку.

ЧАСТИНА 2
ГАРАНТІЇ ДОТРИМАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В
УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ:
ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

РОЗДІЛ 2.1
РОЗВИТОК ЦИРКУЛЯРНИХ ПРОМИСЛОВИХ ЕКОСИСТЕМ ЯК
ОСНОВА ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА
ВИРІШЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ, СПРИЧИНЕНИХ
ВОЄННИМИ ДІЯМИ

Економічне забезпечення екологічних прав людини

Розуміння того, що основні права людини, зокрема і право на життя, залежить від стану навколишнього середовища остаточно сформувалось лише в останні десятиліття ХХ століття. Результатом стало прийняття основних міжнародно-правових документів у сфері охорони довкілля, в яких визнано основні екологічні права громадян та зв'язок між можливістю забезпечення основоположних прав громадян із охороною довкілля (Стокгольмська декларація (1972), Конвенція про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті (1991), Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку (1992), Конвенція про біологічне різноманіття (1992), Рамкова конвенція ООН про зміну клімату (1992), Конвенція про цивільну відповідальність за екологічну шкоду (1993), Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Оргуська конвенція) (1998).

Відповідні принципи з охорони довкілля та екологічні права відображені в національних правових системах. Екологічні проблеми людства та завдання

з їх вирішення зафіксовано майже у всіх 17 Глобальних цілях сталого розвитку ООН.

В Україні ст. 50 Конституції України (1996) встановлює, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Екологічні права громадян зафіксовані в ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [298], відповідно якої кожен має право на:

безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище;
участь в обговоренні та внесення пропозицій до проєктів нормативно-правових актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, внесення пропозицій до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, юридичних осіб, що беруть участь в прийнятті рішень з цих питань;

участь в розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів;

здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів;
об'єднання в громадські природоохоронні формування;

вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом;

участь у громадських обговореннях з питань впливу планованої діяльності на довкілля;

одержання екологічної освіти;

подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище;

оскарження у судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екологічних прав громадян у порядку, передбаченому законом;

участь у процесі здійснення стратегічної екологічної оцінки.

Екологічні права громадян забезпечуються (ст. 10) на всіх рівнях національної економіки шляхом проведенням широкомасштабних заходів щодо підтримання, відновлення і поліпшення стану навколишнього природного середовища; здійснення технічних та інших заходів для запобігання шкідливому впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, виконання екологічних вимог при плануванні, розміщенні продуктивних сил, будівництві та експлуатації об'єктів економіки; компенсації в установленому порядку шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища.

Держава гарантує своїм громадянам реалізацію екологічних прав, наданих їм законодавством. Місцеві ради, органи державної влади в галузі охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів зобов'язані подавати всебічну допомогу громадянам у здійсненні природоохоронної діяльності, враховувати їх пропозиції щодо поліпшення стану навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів, залучати громадян до участі у вирішенні питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів.

Згідно зі ст. 41 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», економічний механізм забезпечення охорони навколишнього природного середовища (далі НПС) передбачає:

взаємозв'язок усієї управлінської, науково-технічної та господарської діяльності підприємств, установ та організацій з раціональним використанням природних ресурсів та ефективністю заходів по охороні навколишнього природного середовища на основі економічних важелів;

визначення джерел фінансування заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;

встановлення лімітів використання природних ресурсів, скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище;

встановлення ставок екологічного податку;

надання підприємствам, установам і організаціям, а також громадянам податкових, кредитних та інших пільг при впровадженні ними маловідходних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій та нетрадиційних видів енергії, здійсненні інших ефективних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;

відшкодування в установленому порядку збитків, завданих порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища.

Важливу роль в економічному забезпеченні екологічних прав людини відіграє його фінансування. В Україні фінансування заходів на охорону НПС здійснюється за рахунок Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів, коштів підприємств, установ та організацій, фондів охорони навколишнього природного середовища, добровільних внесків та інших коштів. Основним джерелом поповнення Державного фонду охорони навколишнього природного середовища є екологічний податок, який сплачується підприємствами. Законодавством передбачено, що збори та платежі за використання природних ресурсів мають витрачатися суто на охорону та відтворення відповідних природних ресурсів, а кошти від сплати екологічного податку – на цільове фінансування природоохоронних та ресурсозберігаючих заходів.

Дослідження екологічних витрат за джерелами фінансування показує, що в Україні воно здійснювалось переважно за рахунок власних коштів підприємств та організацій. Данні про виконання бюджетних програм профільного міністерства вказує та недофінансування заходів за напрямками реалізації бюджетних програм, а також існуючі ризики нецільового витрачання коштів. Розподіл надходжень екологічного податку в Україні

здійснюється таким чином, що до бюджетів місцевого самоврядування перераховується найменший відсоток – 25%. Проте саме міста, села, селища несуть найбільше екологічне навантаження, а відповідно до основоположного принципу децентралізації – субсидіарності – саме базовий рівень місцевого самоврядування найближчий до громадян в дотриманні екологічних прав.

В динаміці витрат Зведеного бюджету на охорону НПС за 2014-2022 роки у порівняних цінах 2014 р. не спостерігається чітко окресленого висхідного тренду, що свідчить про відсутність проявів реального збільшення зазначених витрат. Більш того, у 2022 р. на охорону навколишнього середовища зі Зведеного бюджету було спрямовано суму, яка значно менша за попередні роки навіть у фактичних цінах. Цілком виправдано, що в умовах воєнного стану урядом негайно було вжито першочергові заходи щодо переорієнтування бюджету країни на військові цілі та здійснення найнеобхідніших соціальних, гуманітарних видатків, спрямованих на підтримку життєдіяльності населення та на підтримку внутрішньо переміщених осіб, а також забезпечення роботи критичної інфраструктури. Разом із цим різке скорочення і без того низького рівня фінансування заходів з охорони НПС свідчить про те, що дотримання гарантій екологічних прав людини в умовах значного їх порушення під час ведення бойових дій є майже неможливим.

Отже, повномасштабна війна посилює проблеми із економічним забезпеченням екологічних прав, які вже існували в Україні до моменту її початку, та, зокрема, може призвести до послаблення природоохоронних заходів.

Узагальнення світового економічного досвіду вирішення екологічних проблем, спричинених воєнними діями, у контексті відновлення екологічних прав людини

Рекомендації з розбудови інституційних заходів з відновлення екологічних прав людини закріплені у звітах та засадничих документах міжнародних гуманітарних організацій, що переймаються відновленням та

розвитком постконфліктних територій. Так, рекомендації ООН зі зменшення негативного впливу воєнних дій на довкілля в Косово, де конфлікт викликав масові руйнування, свого часу були спрямовані на визначення дій, які необхідні для припинення та зниження подальших погіршень стану навколишнього середовища та зменшення ризику для стану здоров'я населення. В документі зазначалось, що міжнародне співтовариство виражає готовність до дій, коли йдеться про екстрені гуманітарні потреби та заходи щодо забезпечення екологічної безпеки, але основну відповідальність було покладено на владу існуючої тоді Федеративної Республіки Югославія. Довгострокове ж інституціональне будівництво полягало в такому [299, с. 80]:

зміцнення можливостей природоохоронних органів на всіх рівнях влади шляхом створення надійної економічної бази та цілеспрямованих навчальних заходів;

створення системи моніторингу навколишнього середовища як на федеральному, так і на місцевому рівнях, з упором на воду, повітря, біорізноманіття та здоров'я людини, і, зокрема, на об'єкти найсерйозніших забруднень;

зміцнення мережі екологічної інформації шляхом прагнення повної інтеграції у роботу міжнародних організацій з захисту довкілля, створення сумісної з міжнародним рівнем системи збору даних;

активізація участі приватного сектору (бізнес, промисловість) в екологічному плануванні та врахуванні екологічних проблем та потреб під час реконструкції та початку промислової діяльності;

підвищення поінформованості громадськості про навколишнє середовище, покращення доступу до екологічної інформації та заохочення більш активної участі у розробці екологічної політики на місцевому, національному та міжнародному рівнях;

наращення в країні потенціалу Місії Організації Об'єднаних Націй з екологічних питань.

Отже, з одного боку, постраждалі території можуть розраховувати на допомогу міжнародних організацій у зменшенні негативних наслідків воєнних дій на довкілля та здоров'я людини, а з іншого боку – зміцнювати власні природоохоронні можливості. Це виявляється дуже складним завданням для постраждалих економік, про що власне свідчать практики багатьох країн особливо в частині переробки відходів, що утворились у зв'язку з пошкодженням або руйнуванням будівель та споруд внаслідок бойових дій.

Так, досвід відновлення іракського міста Мосул доводить, що подолання екологічних наслідків воєнних дій є складним довготривалим процесом, який навряд чи був успішним (або навіть можливим) без потужної інституціональної, технічної та фінансової допомоги урядів інших держав та міжнародних організацій. Оцінку обсягів та технічного стану уламків здійснювали ООН Environment, ООН Habitat, муніципалітет міста Мосула та спеціалізовані експерти у сфері поводження з продуктами руйнації – компанія Утилізація відходів катастрофи (англ. Disaster Waste Recovery, DWR) та Платформа Міської резильєнтності (англ. Urban Resilience Platform). За допомогою аналізу супутникових зображень та польових досліджень було виявлено близько 8 млн т продуктів руйнувань [300].

Ураховуючи необхідність планового вивозу сміття, що запобігатиме у подальшому серйозних ризиків для здоров'я й довкілля та економічних зобов'язань у майбутньому, було організовано семінар за участю понад 50 експертів із ключових державних відомств, експертів з розмінування та вибухових речовин, збереження культурної спадщини, юридичних питань, природоохоронних організацій, представники місцевих громад, наукових установ, приватного сектору, а також міжнародних організацій: ООН Mine Action Service, Міжнародна організація міграції (англ. International Organization for Migration), ЮНЕСКО та GIZ. В результаті консультацій з ключовими зацікавленими сторонами муніципалітетом міста Мосула було розроблено генеральний план з екологічно безпечної утилізації та переробки сміття. А перший центр з переробки сміття за принципами економіки

замкненого циклу було відкрито у 2022 р., тобто через п'ять років після закінчення конфлікту [301]. Проєкт реалізовано за сприяння ООН Environment Program, Світової організації з міграції (англ. International Organization for Migration) та фінансово підтримано урядом Японії.

Розробка та реалізація проєктів вимагають не тільки технічної допомоги, а й значних фінансових ресурсів тим більше коли йдеться про завдання шкоди через масштабний екоцид та урбіцид. Руйнування в результаті бойових дій змушують місцеву владу шукати оптимальні варіанти поводження з уламками будівель та об'єктів інфраструктури.

Так, у сирійському місті Алеппо в результаті бойових дій утворилось 15 млн т будівельного сміття. Масштаби руйнувань яскраво продемонстровані у таких розрахунках: якби місто потрібно було відновити в первозданному вигляді, знадобилася кількість будівельних матеріалів, яка у сім разів перевищує річний обсяг виробництва всіх каменоломень у Сирії. Тому у місцях масштабних руйнувань утилізація сміття є необхідною, а вибір стратегії управління відходами має вирішальне значення для економіки міста. Кожен варіант має різний вплив на місцевих жителів та навколишнє середовище. Дані табл. 2.1.1 демонструють розрахунки розробників варіантів рециклінгу уламків. В разі переробки знижується вартість транспортування сміття на утилізацію, обсяги шкідливих викидів, створюється цінність із переробленого матеріалу, забезпечується економічна активність місцевого населення.

Таблиця 2.1.1. Варіанти утилізації будівельного сміття, що утворилося в місті Алеппо [302]

	Вивезення на звалище	Переробка у межах міста	Переробка у передмісті
Грошові витрати, млн дол.	253	133	112
Витрати часу, років	12,5	6,5	6,0
Вивезення на звалище, млн т	15,0	5,5	6,0
Масштаби рециклінгу, відс.	0	63	61
Нові робочі місця, одиниць	2600	8000	5400

Експерти зазначають, що попри активну участь міжнародних організацій у процесах відновлення екологічних прав шляхом вирішення екологічних проблем, спричинених воєнними діями, донори часто не завершують фінансування проєктів [302]. Ще зовсім недавно спеціалісти констатували факт відсутності налагодженої належним чином системи фінансування постконфліктної екологічної оцінки, допомоги з відновлення та компенсації втрат. Підходи, що застосовувалися, мали разовий характер і, як наслідок, часто були не достатньо ефективними. Крім того, довгий час дебати про посилення захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройним конфліктом були зосереджені в основному на правовому аналізі або орієнтовані на військові, а не на гуманітарні аспекти. Щоб вийти за рамки цього, уряди держав та міжнародні організації намагаються сприяти включенню ширшого кола сторін і не лише фахівців міжнародних організацій, й практиків з країн, які постраждали від екологічних збитків воєнного часу, організацій громадянського суспільства та представників постраждалих спільнот. Без врахування їх пропозицій та точок зору тема ризикує залишитися лише академічним інтересом, що ускладнить подальший прогрес у розробці системи фінансування вирішення екологічних проблем, спричинених воєнними діями.

В документі [303] зазначається, що незалежно від того, наскільки добре організовані інститути, що утворені для винесення рішень із забезпечення фінансової допомоги, у разі гострих загроз вони як правило є «повільними та громіздкими». Не достатня оперативність діяльності таких структур багато в чому пов'язана із тим, що для обґрунтування рішень їм потрібна докладна інформація про завдану шкоду. Тому необхідно більше уваги приділяти постійним інститутам фінансової підтримки швидкого постконфліктного реагування із забезпеченням можливостей негайної оцінки екологічних ризиків, а також підготовки основи для визначення екологічних потреб у середньостроковій перспективі.

Світові експерти вже давно вважають за необхідне створення цільового надзвичайного міжнародного фонду для фінансування проведення постконфліктних екологічних оцінок, екстреного реагування на екологічні загрози та нарощення інституціонального потенціалу для вирішення екологічних проблем, спричинених воєнними діями [303]. З метою уникнення політизації фонду за економічну основу для розрахунків частки внесків пропонується взяти показник валового внутрішнього продукту, створеного кожною державою-учасником нової системи, або інший аналогічний показник. Гіпотетичний доступ до коштів такого фонду «екологічної солідарності» у разі екологічної безпеки, можливо, стимулюватиме держави приєднуватися до майбутньої системи.

Значення промисловості у вирішенні екологічних проблем, спричинених воєнними діями, та забезпеченні екологічних прав людини

Рекомендації з розбудови інституційних заходів з відновлення екологічних прав людини закріплені у звітах та засадничих документах міжнародних гуманітарних організацій, що переймаються відновленням та розвитком постконфліктних територій. І хоча міжнародне співтовариство виражає готовність до дій, коли йдеться про екстрені гуманітарні потреби та заходи щодо забезпечення екологічної безпеки, основна відповідальність покладається на владу постраждалої країни [299; 300; 302].

Отже, для України зміцнення власних повноважень щодо природоохоронної діяльності та відповідних можливостей їх застосування є невідкладним завданням.

На глобальному рівні усвідомлено, що реалізація кліматичних цілей неможлива без перетворення промисловості з основного забруднювача у провідного постачальника інноваційних рішень, пов'язаних з подоланням кліматичної загрози [304]. В Україні промисловість має відігравати значну роль у забезпеченні екологічних прав людини у двох аспектах:

подолання негативних тенденцій поведження з ресурсами та екологічним забрудненням від промислової діяльності, які мали місце у період до воєнних дій;

вирішення екологічних проблем, спричинених воєнними діями. Насамперед потенціал промисловості може бути задіяний завдяки впровадженню технологічних рішень у процеси відновлення та повторного використання продуктів руйнації.

Для забезпечення екологічних прав людини національній промисловості вкрай необхідно мати в основі технології та використовувати бізнес-моделі, які здатні сприяти подоланню екологічних наслідків воєнних дій. Але дати поштовх розвитку національного виробництва лише шляхом копіювання або придбання виробничих технологій (якщо в країну прийдуть відповідні прямі іноземні інвестиції) та навчання персоналу – це ще не кардинальне вирішення проблеми, оскільки необхідно одночасно розвивати всю промислову систему з притаманними їй організаційними рутинами і культурою.

Кожна країна характеризується власними закономірностями коеволюції соціокультурних, інституційних і техніко-технологічних чинників промислового розвитку. Разом із тим, промисловим комплексам різних держав притаманні також спільні риси, що дає об'єктивні підстави для виділення їх характерних типів.

Для порівняльного аналізу обрано групи відносно однорідних в економічному плані країн, що можна вважати результатом тривалого впливу географічних, історичних, генно-культурних чинників (табл. 2.1.2).

Таблиця 2.1.2. Коротка характеристика груп окремих країн світу та України

Група країн	Домінуючі релігії або етичні і філософські системи	Домінуючі інститути (інклюзивні / екстрактивні)
А. Країни континентальної Європи: Німеччина, Франція, Італія	Католицизм, протестантизм	Інститути переважно інклюзивного типу
В. Північноамериканські країни: США, Канада	Католицизм, протестантизм	Інститути переважно інклюзивного типу

С. Країни Східної Азії: Китай, Корея, Японія	Конфуціанство, даосизм, буддизм, синтоїзм	Змішані інклюзивно-екстрактивні інститути
Д. Країни Центрально-Східної Європи: Чехія, Польща, Словенія	Католицизм	Інститути переважно інклюзивного типу з присутністю неформальних інститутів пострадянського типу
Україна	Православ'я	Інститути переважно екстрактивного типу з сильними неформальними інститутами пострадянського типу

Джерело: складено автором

Для їх подальшої характеристики використано нормовані значення показників, що характеризують економічний, виробничий, інноваційний й екологічний стан промисловості:

валовий внутрішній продукт (ВВП) на душу населення за ПКС, тис. міжнар. дол., у поточних цінах;

додана вартість у переробній промисловості на душу населення, тис. дол. США, у постійних цінах 2015 р.;

експорт високих технологій, відсотків до експорту переробної промисловості;

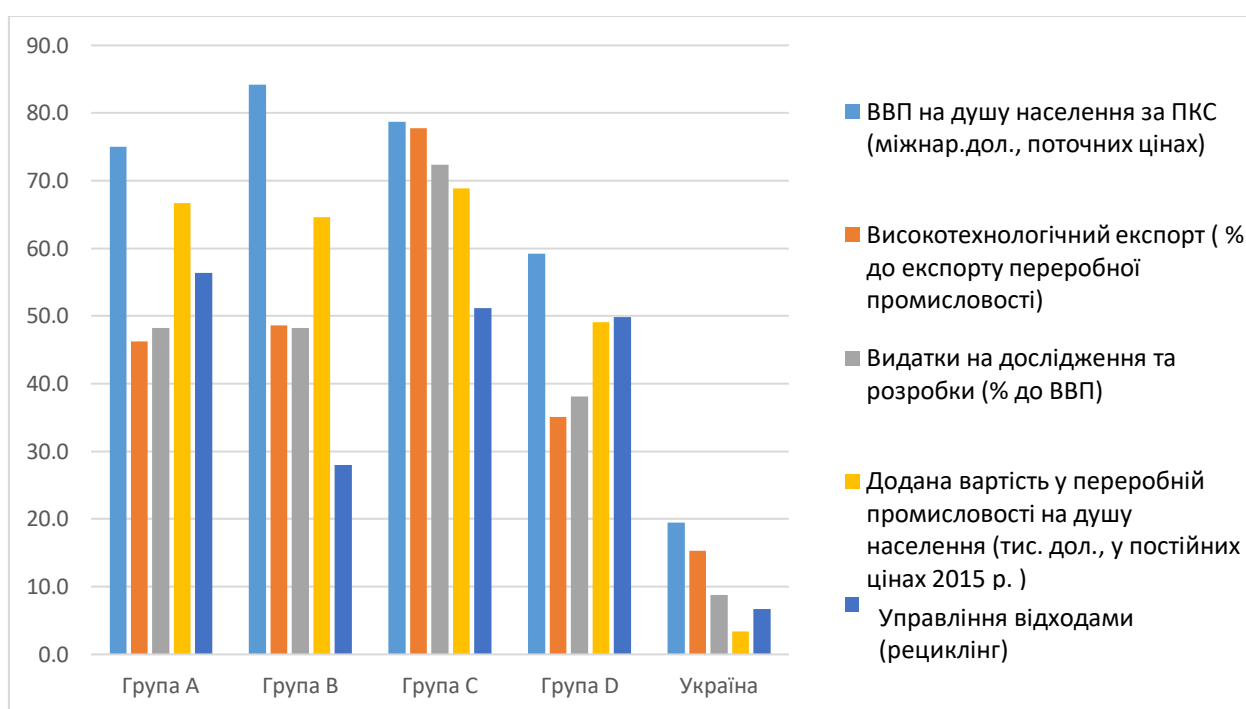
витрати на дослідження і розробки, відсотків до ВВП;

управління відходами (рециклінг). Показник є складовою Індексом результативності екологічної діяльності (Environmental Performance Index) та вимірюється як частка перероблених в кожній країні матеріалів (метал, пластик, папір і скло) [305, с. 92].

Рисунок 2.1.1 наочно демонструє, що за економічним, промисловим та інноваційним розвитком явними лідерами є країни груп А, В, С. Країни групи D дещо відстають за цими показниками, але є на достатньо високому рівні за показником управління відходами.

Україна за всіма показниками є явним аутсайдером. За роки незалежності вітчизняна промисловість не змогла передати новим поколінням високі промислові технології та пов'язані з ними організаційні рутини і промислову культуру, успадковану з радянських часів. По суті, мав місце негативний відбір, який погіршив конкурентні позиції країни у світі та її перспективи подальшого розвитку.

За даними Світового банку, Україна до 2022 р. не досягла рівня ВВП 1990 р. [306]. Практично втрачено високотехнологічні галузі. Промисловість, яка зберіглася (це перш за все підприємства гірничо-металургійного комплексу), може бути перебудована відповідно до сучасних технологій, але організаційні рутини і культура інноваційного розвитку промисловості значною мірою втрачені. Крім того, наука, дослідження і розробки фінансуються в країні за залишковим принципом і на дуже низькому рівні [307].

Джерело: складено за власними розрахунками автора за даними Світового банку

Рис. 2.1.1. Нормовані значення показників, що характеризують економічний, виробничий, інноваційний й екологічний стан промисловості, відсотків

Щодо культури поводження з відходами, то вона теж не отримала глибокої інтеграції у бізнес-моделі підприємств та процеси територіального планування й розвитку. В Україні утворилося понад 352 млн т відходів, лівова частка яких – 96,63% – промислові. За останні десять років частка їх утилізації складала 27-34%. Для порівняння: якщо, наприклад, у 2016 р. країни ЄС утилізували 13,5 млн т золо-шлакових матеріалів, або 43% від обсягу їхнього загального утворення, то в Україні ця частка складала мізерні 7,5%. Тоді з 43 млн

т річного обсягу утворених металургійних шлаків європейці утилізували 93% (український показник вдвічі менший і складає 45,5%) [308]. Проблема управління відходами в Україні вирізняється особливою масштабністю і значимістю як внаслідок домінування в національній економіці ресурсоемних багатовідхідних технологій, так і через відсутність протягом тривалого часу адекватного реагування на її виклики [309].

Як показник, що характеризує стан здоров'я населення та вплив на нього екології обрано DALYs – кількості років життя з поправкою на інвалідність, зумовлені довкіллям (англ. Disability-adjusted life years (DALYs) attributable to the environment). Це показник загального тягара хвороб, виражений в кількості років, втрачених через поганий стан здоров'я, інвалідність або передчасну смерть, який був розроблений в 1990-х роках для порівняння загального стану здоров'я і тривалості життя в різних країнах.

В табл. 2.1.3 представлено DALYs по країнам, включеним у запропоновані в цій роботі групи, та України в абсолютному значенні, а також у розрахунку на 1000 населення. Найбільше років життя через незадовільний стан екології в абсолютному вимірі втрачають мешканці Китаю та США. Промислові комплекси цих країн є найбільш вибросоемними в світі. Викиди CO₂ від виробництва доданої вартості, створеної в промисловості цих країн складають, відповідно 2341 тис. т/млн дол. США та 1185 тис. т/млн дол. США. Китай та США несуть відповідальність за більшу частину забруднення в світі через викиди CO₂. Так, у 2019 р. на Китай припадало 28% викидів, і на США – 15% [310, с. 57].

Урахування фактору чисельності мешканців в кожній з представлених країн, а саме перерахунок DALYs на 1000 населення, дозволяє зробити інші висновки: серед представлених країн найбільше років життя через екологію втрачено в Україні. Це ще раз підтверджує актуальність для нашої держави проблеми зміцнення власних повноважень щодо природоохоронної діяльності, а для національної промисловості – забезпечення можливостей їх застосування.

Нова промислова стратегія України у відповідь на глобальні зміни клімату та безпрецедентні виклики, що пов'язані з воєнними діями в країні, має полягати у розбудові якісно іншої національної промисловості, здатної у найближчій перспективі широко застосувати іноземні й створювати у подальшому власні новітні технології, які є необхідними для подолання негативних тенденцій поводження з ресурсами та екологічним забрудненням від промислової діяльності, а також вирішення найсучасніших екологічних проблем, спричинених воєнними діями.

Таблиця 2.1.3. Коротка характеристика груп окремих країн світу та України

Група країн	Країни	Населення (млн.осіб)	DALYs (років)	DALYs на 1000 осіб (років)
Група А	Німеччина	80,4	3260979	40,5
	Франція	65,7	2243630	34,2
	Італія	59,5	2212198	37,2
Група В	США	313,9	11128932	35,5
	Канада	34,7	1068909	30,8
Група С	Китай	1354,2	95968218	70,9
	Корея	50,2	2454698	48,9
	Японія	127,6	4222245	33,1
Група D	Чехія	10,5	498696	47,4
	Польща	38,1	2006738	52,7
	Словенія	2,1	88603	43,1
	Україна	45,6	3974783	87,2

Джерело: складено автором за даними Світового банку [311] та Всесвітньої організації здоров'я [312]

Становлення сучасного промислового виробництва полягає не лише у застосуванні наукових знань і практичного досвіду (інженерних навичок, умінь), що може вирішитися шляхом запозичення технологій більш високого рівня, а потребує також розбудови нової, орієнтованої на створення сучасних технологічних процесів та технічних об'єктів, промисловості, що може відбуватися поступово в процесі еволюційної взаємодії технологій і соціуму. Розбудова національної промисловості полягає, насамперед, у формуванні інститутів, організаційних рутин та економічної культури учасників ланцюгів створення вартості, необхідних для переходу до кліматично нейтрального виробництва, заснованого на більш високому технологічному рівні.

До ключових напрямів розбудови національної промисловості для вирішення екологічних проблем, спричинених воєнними діями, та забезпечення екологічних прав людини слід віднести:

подальше створення на національному рівні нормативно-правової бази, відповідно до якої будуть сформовані політика і правила, які сприятимуть зменшенню накопичення відходів, збільшенню частки їх відновлення у загальному обсязі та відповідальній практиці їх видалення;

фінансування досліджень і розробок щодо інноваційних технологій переробки відходів, для створення більш економічно ефективної галузі;

формування привабливих умов для початку бізнесу у сфері діяльності з управління відходами, що передбачає фінансові стимули, податкові пільги або субсидії підприємствам;

створення стабільного ринку перероблених продуктів (вторинних промислових ресурсів) шляхом реалізації політики державних закупівель, а також заохочування використання перероблених матеріалів у виробництві та будівництві завдяки формуванню умов, які дозволять споживачам здійснювати вибір на користь вторинних ресурсів замість конкуруючих первинних матеріалів (зменшення ціни на вторинні матеріали завдяки зниженню тарифів на транспортування, надання пільгових кредитів підприємствам з виробництва вторинних матеріалів для зменшення їх операційних витрат);

підготовка спеціалістів через державне замовлення для забезпечення сектору циркулярної економіки висококваліфікованою робочою силою та менеджерськими кадрами.

Розвиток циркулярних промислових екосистем – умова екоефективної ліквідації наслідків для довкілля, спричинених воєнними діями

Шкода навколишньому середовищу почала проявлятися з перших днів бойових дій на території України. За даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України на початок 2024 р. попередня сума завданих довкіллю збитків перевищила 2,4 трлн грн [313]. На основі оцінки прямих

фізичних пошкоджень Київська школа економіки наводить такі цифри: сума прямих збитків, нанесених з 2022 р., сягнула майже 155 млрд дол. США [265]. З них АПК та земельним ресурсам завдано шкоди на 8,7 млрд дол. США, лісовому фонду – 4,5 млрд дол. США, екологічні збитки, розраховані як збитки від викидів в повітря та не є прямими втратами нерухомості чи інших активів України, становлять 16,4 млрд дол. США. Наведені оцінки свідчать про масштабність екологічних наслідків ведення воєнних дій.

Наразі невідкладного вирішення потребує проблема пошуку ефективних шляхів управління відходами від руйнувань, яких за мінімальною оцінкою по всій країні вже понад 670 тис. т [314]. За даними обласних військових адміністрацій найбільша кількість відходів від руйнувань фіксується у Київській, Херсонській, Харківській, Миколаївській, Донецькій та Запорізькій областях. Обсяги відходів збільшуються з кожним днем, що спричиняє навантаження на землекористування в громадах та створення екологічних загроз.

У найближчі роки рішення органів державної влади, міжнародних донорів, представників фінансово-кредитних установ та приватного сектору визначатимуть напрями розподілу інвестицій, направлених на повоєнну відбудову України. Відновлення економіки потребуватиме значної кількості природних ресурсів і супроводжуватиметься значними викидами парникових газів. Проте в умовах правового режиму воєнного стану існує значний ризик недостатнього включення принципів екологічного управління у процеси господарювання. Очевидно, що вже зараз на державному рівні необхідно подбати про підвищення екологічної ефективності (екоефективності) використання ресурсів шляхом сприяння впровадженню моделей замкнутого циклу виробництва та підтримки цінності продуктів, матеріалів та компонентів завдяки принципам циркулярної економіки: повторного використання (Reuse), переробка (Recycle) та відновлення (Recover).

Міжнародний досвід свідчить про можливість отримання екологічної, соціальної та економічної вигоди від повторного використання відходів

будівництва та знесення. В контексті реалізації євроінтеграційного вектору Україна має зосередитися на ефективному управлінні такими відходами на принципах циркулярної економіки – повторного використання, переробки та відновлення. Виконання цього невідкладного завдання можливо завдяки створенню умов для розгортання промислових циркулярних екосистем – сукупності суб'єктів різних видів економічної діяльності та громадянського суспільства, які працюють та еволюціонують спільно з метою створення доданої вартості на основі принципів скорочення використання первинних матеріалів, повторного використання матеріалів і продуктів, їх переробку та відновлення, продовжуючи тим самим життєвий цикл товарів та формуючи їх додаткову цінність.

Ситуація в Україні навколо управління будівельними відходами та відходами руйнувань

Ще за мирних часів будівельні відходи складали основну частку відходів на сміттєвих полігонах. За оцінками вітчизняних будівельних компаній, реальний обсяг вивезення будівельного лому після знесення одного п'ятиповерхового чотири під'їзного будинку становить 4,5 – 5 тис. т [315].

З 2022 р. в Україні з'явився новий вид відходів – відходи від руйнувань. Це «частини (уламки) пошкоджених (зруйнованих) об'єктів, а також матеріали, предмети, які були всередині або поряд з такими об'єктами у момент пошкодження (руйнування) та/або виконання робіт з демонтажу та які повністю або частково втратили свої споживчі властивості та не можуть у подальшому використовуватись за місцем їх утворення чи виявлення» [316]). За мінімальною оцінкою на території України через пошкодження (руйнування) будівель та споруд внаслідок бойових дій утворилося понад 670 тис. т відходів [265]. Вони стали однією з найбільших проблем для громад через їх великий обсяг та небезпечність для довкілля. За результатами

лабораторних досліджень на деяких майданчиках тимчасового зберігання відходи від руйнації містять шкідливий для здоров'я азбест².

За компонентами відходи від руйнувань значно відрізняються від звичайних відходів будівництва та знесення. На цій підставі відходи, що утворилися через пошкодження (руйнування) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведення робіт з ліквідації їх наслідків було включено як однойменну підгрупу 12 в групі 16 «Відходи, не зазначені в інших групах» до нового Національного переліку відходів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України у жовтні 2023 року. За аргументацією Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України поява такої групи зумовлена необхідністю окремого обліку та управління відходами, які утворились через війну. Вони містять, зокрема такі небезпечні види відходів, як «Змішані медичні та фармацевтичні відходи», «Відходи боєприпасів», «Піротехнічні відходи», «Інші відходи вибухових речовин», «Знищена військова техніка» [317].

Порядком управління відходами, що утворились у зв'язку з пошкодженням (руйнуванням) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків визначено такі операції з відходами після їх збирання, зокрема, сортування (за можливості) окремих компонентів відходів від руйнувань та перевезення (транспортування) відходів від руйнувань від місця їх утворення до об'єктів оброблення відходів або місць тимчасового зберігання: зберігання відходів від руйнувань на місцях тимчасового зберігання або на об'єктах оброблення відходів (до їх відновлення чи видалення); видалення відходів від руйнувань, включаючи їх захоронення; підготовка відходів від руйнувань до повторного використання або їх видалення; відновлення відходів від руйнувань (використання відходів як вторинних матеріальних чи енергетичних ресурсів). Поки останні два способи не переважають.

---

² В Україні використання азбесту повністю заборонено з 2023 р. Законом України «Про систему громадського здоров'я» (Верховна Рада України, 2023b) відповідно стандартів Європейського Союзу

В Україні виникають певні труднощі із розробкою власних технологій, які дозволяють відсортовувати відходи руйнувань та виокремлювати корисну складову, бракує необхідної інфраструктури (майданчиків зберігання, дробильного обладнання, сортувальних шредерів) та кваліфікованих фахівців. Враховуючи всі ці чинники, процес створення циркулярних промислових екосистем може тривати від кількох років до кількох десятиліть. В умовах воєнного стану, створення циркулярних промислових екосистем стикається з додатковими викликами, які можуть уповільнити процес або змінити його пріоритети. Насамперед, труднощі пов'язані з фінансуванням проєктів оскільки більшість державних коштів спрямовується на оборону та гуманітарну допомогу. За оцінками фахівців, переробка відходів руйнувань в будівельні матеріали для нових інфраструктурних проєктів потребує величезних фінансових витрат (порівняно з захороненням на полігонах дорожче приблизно у 32 рази [318]). Війна виснажує фінансові ресурси, тому розробка та реалізація циркулярних проєктів може відкладатися на необмежений термін. Однак ймовірною є поява нових можливостей для міжнародних інвестицій, зокрема які відповідають ESG-тренду (відповідального інвестування на основі еколого-кліматичних критеріїв) та грантових програм, спрямованих на відновлення економіки на засадах сталого розвитку.

В Україні є позитивний досвід переробки відходів руйнувань. Але поки що це поодинокі приклади, які стосуються «місць що на слуху» (Буча, Гостомель Київської області), ініційовані іноземними компаніями або за їх безпосередньої участі та координування. Як правило, це приклади даунсайклінгу, тобто перероблений продукт має меншу вартість та меншу складність ніж первинний продукт. Крім того, процес не є наукомістким, не стимулює інвестиції в наукові дослідження та розробки, не сприяє появі нових матеріалів, технологій та бізнес-моделей. Тобто не створює основу для постійного вдосконалення діючих та появи нових циркулярних промислових екосистем. У сучасних умовах швидкої зміни технологій саме наукомісткі

рішення дозволяють промисловості адаптуватися до нових викликів та швидко впроваджувати інновації. Це дає змогу циркулярним екосистемам еволюціонувати, вдосконалювати свої процеси відповідно до нових викликів.

Виникнення промислових циркулярних екосистем навколо наявних в світі технологій переробки відходів будівництва та знесення

В Інституті економіки промисловості НАН України звернули увагу на проєкт з гравітаційного зберігання енергії глобальної компанії енергії Energy Vault [319]. Зазначену технологію розроблено за аналогією з насосними гідроелектростанціями, які покладаються на силу гравітації для накопичення та скидання енергії. Тільки вода замінена композитними блоками, які піднімаються та опускаються за потребою. Унікальне застосування матеріалознавства до основного носія накопичення енергії – композитних блоків дозволяє використовувати для їх виготовлення альтернативні матеріали: промислові відходи та відходи будівництва та знесення [320]. Для України, участь у такому проєкті може мати стратегічне значення. Налагодження масового виробництва бетонних блоків дозволило б побудувати в найбільш постраждалих від бойових дій регіонах велику кількість енергосховищ і тим вирішити широкий спектр енергетичних та екологічних проблем.

За представленою технологією «башта» висотою до 90 м будується з 5 тис. поставлених один на одного блоків із бетону масою 35 т кожний. Будівництво «башти» здійснюється в періоди надлишку електроенергії в мережі, подолання ж дефіциту ресурсу передбачає розбір конструкцій зі спуском блоків на землю, що супроводжується роботою двигуну крану в генераторному режимі. Перша комерційна демонстраційна установка Energy Vault, яку у 2020 р. було підключено до національної комунальної мережі Швейцарії, мала потужність 5 МВт/35 МВт·год. [321]. Виходячи з наявності в Україні 670 тис. т відходів руйнувань можна припустити можливість будівництва трьох таких «башт» (приблизно 19 тис. блоків з 670 тис. т відходів (670 тис. т / 35 т), 3 башти (19 тис. блоків / 5 тис.). Розбір одної «башти» – це

один цикл, при якому виробляється 35 МВт·год. Розбір трьох башт дозволить отримати 105 МВт·год електроенергії. Такі цикли можуть здійснюватися двічі на добу в «пікові» години. Якщо прийняти до уваги що середня вартість електроенергії у країнах–членах ЄС у вересні цього року згідно з Household Energy Price Index³ складала 240 євро/МВт·год, то можна припустити, що вивільнення енергії у 210 МВт·год у вартісному вираженні складає 50,4 тис. євро за добу або 1,5 *млн* євро за місяць. Наведені розрахунки є лише орієнтовними, безумовно потребують детального аналізу, але дозволяють уявити перспективи розвитку циркулярної промислової екосистеми у сфері управління відходами будівництва та знесення.

Основними кроками, які можуть допомогти Україні створити циркулярну промислову екосистему навколо проєкту Energy Vault у частині виготовлення блоків з відходів будівництва та знесення, і зокрема відходів руйнувань є:

1. Ініціювання переговорів з компанією Energy Vault для обговорення можливостей співпраці (Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України, Міністерством розвитку громад, територій та інфраструктури України).

2. Визначення в централізованому порядку обсягів відходів будівництва та знесення, і зокрема відходів руйнувань (Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, місцеві органи влади найбільш постраждалих від бойових дій територій), проведення детального аналізу на їх відповідність технічним вимогам для виготовлення композитних блоків, проведення акредитованих лабораторних досліджень (наприклад, промислова випробувальна лабораторія EUROLAB).

4. Забезпечення дотримання законодавчих норм і міжнародних стандартів у процесі управління відходами будівництва та знесення, і, зокрема, відходів руйнування, з урахуванням вимог щодо екологічної безпеки та

---

³ Household Energy Price Index (2024). <https://www.energypriceindex.com/price-data>

сталого розвитку (місцеві органи влади найбільш постраждалих від бойових дій територій).

5. Локалізація виробництва завдяки участі у виготовленні й встановленні блоків Energy Vault, що дозволить створити нові робочі місця, розвивати внутрішній ринок та знижувати витрати на транспортування технологій з-за кордону (українські промислові підприємства з виробництва залізобетонних виробів, наприклад, Завод залізобетонних виробів (м. Одеса), ПАТ «Броварський завод залізобетонних конструкцій», ТОВ «Житомир-Агробудіндустрія», ТДВ «Хмельницькзалізобетон»).

6. Адаптація технологій для використання локальних відходів, враховуючи особливості будівельних матеріалів, що використовувалися в Україні (наприклад, Державний науково-дослідний інститут будівельних конструкцій, Український науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут будівельних матеріалів і виробів).

7. Об'єднання зацікавлених сторін в частині експертного та консультативного супроводу проекту на всіх етапах його реалізації (громадські організації, наприклад, Асоціації переробки відходів України).

Проект Energy Vault є лише одним з прикладів, який дозволяє уявити можливості для виникнення циркулярних промислових екосистем у галузі управління відходами руйнувань. Такий приклад дозволяє окреслити коло проблемних питань, які потрібно вирішувати для того, щоб Україна змогла долучитися до наявних в світі проектів управління відходами будівництва та знесення. Для цього необхідно внести низку законодавчих змін, які стосуються поводження з відходами, їх наукового та фінансового забезпечення:

1. Актуалізація правового забезпечення управління відходами від руйнування будівель та споруд, що утворюються внаслідок бойових дій.

Відповідно до п. 4 Порядку управління відходами, що утворились у зв'язку з пошкодженням (руйнуванням) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків, координація управління здійснюється уповноваженим органом –

виконавчим органом сільської, селищної, міської ради (військова адміністрація населеного пункту (населених пунктів) - у разі її утворення відповідно законодавства)» [316]. Фактично таке положення робить органи місцевого самоврядування основним учасником циркулярної промислової екосистеми з управління відходами руйнувань.

Для цього, насамперед, виконавчий орган місцевого самоврядування має бути наділений інституційною спроможністю та необхідними повноваженнями для координації роботи між різними державними і приватними структурами, що залучені до процесу ліквідації наслідків руйнувань.

Разом із тим, в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» [322], який визначає систему та гарантії місцевого самоврядування в Україні, засади організації та діяльності, правового статусу і відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування, така компетенція сільських, селищних, міських рад, як і повноваження виконавчих органів сільських, селищних, міських рад, досі не зазначена. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» встановлює перелік компетенцій сільських, селищних, міських рад, а також повноважень виконавчих органів сільських, селищних, міських рад щодо управління відходами, в цілому, або безпосередньо відходами будівництва. Однак за компонентами відходи руйнувань значно відрізняються від звичайних відходів будівництва та знесення, а тому і віднесені до окремої групи відходів в Національному переліку відходів [317].

Отже, для ефективної організації проведення всіх етапів робіт з управління відходами руйнувань із дотриманням державних і міжнародних стандартів у галузі охорони довкілля та громадського здоров'я слід зафіксувати повноваження виконавчих органів сільських, селищних, міських рад у сфері управління відходами руйнувань в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Другий важливий момент стосується відповідальності виконавчої влади за реалізацію державної політики в галузі охорони довкілля і безпеки населення. У зв'язку з цим, організація робіт з управління відходами руйнувань є частиною заходів, спрямованих на запобігання екологічним катастрофам, попередження поширення інфекційних захворювань та забезпечення санітарно-гігієнічних умов на постраждалих територіях. Разом із тим, в самих нормативно-правових актах зафіксовано брак технічної можливості для реалізації такої відповідальності. Так, в п. 20 Порядку управління відходами, що утворились у зв'язку з пошкодженням (руйнуванням) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків вказано, що сортування або роздільне збирання відходів від окремих компонентів руйнувань здійснюється безпосередньо на місці їх утворення «за технічної можливості». Вживання такого словосполучення збільшує ризик того, що на місця зберігання потраплятимуть невідсортовані відходи, що завдаватиме шкоди довкіллю та буде ускладнювати їх для переробки та подальшого використання.

Очевидно, що для забезпечення дотримання законодавчих норм і міжнародних стандартів у процесі управління відходами з урахуванням вимог екологічної безпеки та сталого розвитку, виконавча влада має володіти необхідними ресурсами для здійснення фінансування робіт з управління відходами руйнувань. Це особливо важливо в умовах обмежених ресурсів і часу, коли потрібно забезпечити швидке реагування на кризові ситуації та мінімізувати негативні наслідки руйнувань для населення і довкілля.

Досвід постраждалих від бойових дій країн свідчить, що, попри активну участь міжнародних організацій у процесах їх повоєнного відновлення, донори часто не завершують фінансування проєктів. Інститути, що утворені для винесення рішень із забезпечення фінансової допомоги у разі гострих загроз, як правило, є «повільними та громіздкими» [302]. Тому необхідно більше уваги приділяти постійним інститутам фінансової підтримки для

забезпечення можливостей негайної оцінки утворених відходів, пов'язаних із цим екологічних ризиків, а також підготовки основи для визначення екологічних потреб у середньостроковій перспективі.

2. *Реформування та розширення кола інструментів стимулювання сталого поводження з відходами.* Податки та збори, які справляються за захоронення відходів на полігонах, є важливим інструментом для скорочення обсягів захоронення відходів, та стимулювання переходу до розумного споживання, роздільного збору відходів, рециклінгу. В рамках реформи управління відходами в Україні планується збільшення податку завдяки внесенню змін до Податкового кодексу України. При цьому відходи від руйнувань, які перебувають на тимчасових майданчиках для зберігання, будуть виведені з-під оподаткування на певний час. Заплановані зміни ще раз підтверджують необхідність сортування на місцях для запобігання потрапляння на тимчасові майданчики небезпечних відходів.

Як вже зазначалось, у країнах з ефективним використанням відходів будівництва та знесення широко використовуються добровільні інструменти, одним із яких є «зелені» публічні закупівлі. Що ж до ситуації в Україні, то ще до ведення повномасштабних бойових дій дослідники відмічали, що в Україні «зелені» закупівлі є скоріш формальним «перенесенням» положень Директив ЄС у сфері закупівель до національного законодавства [323]. Нехтування екологічними вимогами в жорстких умовах воєнного стану може лише закріпити поведінку учасників закупівель як схильність економити за рахунок недотримання екологічних стандартів. Це само по собі унеможливить реальне дотримання Україною екологічних зобов'язань, знизить можливості успішної ліквідації наслідків для довкілля, спричинених воєнними діями.

Для вже згаданого сортування відходів на місцях в Україні бракує фахівців у сфері управління відходами. Їх навчання та сертифікація фахівців шляхом «зелених» публічних закупівель можуть здійснюватися завдяки:

включенню навчальних програм у тендерні умови. Державні органи можуть вимагати, щоб підрядники, які беруть участь у тендерах на управління

відходами, забезпечували навчання своїх працівників або залучали сертифікованих фахівців. Умови тендеру можуть містити зобов'язання проводити навчання персоналу на тему циркулярної економіки та ефективного управління відходами, розробка та надання сертифікованих програм навчання як критеріїв оцінки тендерних заявок, що дозволить відібрати підрядників із відповідною кваліфікацією та досвідом;

здійснення фінансової підтримки через тендери. «Зелені» публічні закупівлі можуть передбачати фінансування освітніх програм або сертифікації працівників у сфері управління відходами. В такому разі замовник може виділити частину бюджету тендеру на підвищення кваліфікації працівників для покращення їхніх навичок у переробці відходів та екологічному управлінні;

використання публічних закупівель для розвитку професійної мережі. Державні органи можуть використовувати тендерні платформи для створення мережі сертифікованих фахівців та постачальників послуг з управління відходами. Це дасть змогу залучати експертів з сертифікованих організацій до участі в навчальних програмах або консалтингових проектах, пов'язаних з управлінням відходами; співпрацювати з міжнародними організаціями, які надають навчальні послуги з циркулярної економіки та стійкого управління відходами.

3. *Розвиток міждисциплінарних досліджень.* Світовий досвід доводить велике значення міждисциплінарного характеру для забезпечення високого рівня наукових досліджень, їх спрямованості на вирішення сучасних проблем сталого розвитку. Національна академія наук України має значний досвід з координації міждисциплінарних досліджень шляхом їх об'єднання в цільові комплексні науково-технічні програми. Окремим прикладом системних досліджень з проблем сталого розвитку стала Цільова комплексна міждисциплінарна програма наукових досліджень НАН України з проблем сталого розвитку, раціонального природокористування та збереження навколишнього середовища. Її головною метою були «активізація наукових

досліджень у галузі раціонального використання природноресурсного потенціалу та сталого розвитку, консолідація зусиль науковців установ НАН України, які працюють у цій сфері, ефективніше використання матеріальних і фінансових ресурсів, підвищення рівня координації наукових досліджень та сприяння практичному впровадженню інноваційних наукових розробок» [324]. Актуальність досліджень та вагомість отриманих результатів, слугували підставою для продовження досліджень в галузі сталого розвитку, раціонального природокористування та охорони навколишнього середовища в рамках нової Цільової комплексної міждисциплінарної програми наукових досліджень НАН України з проблем сталого розвитку та раціонального природокористування в умовах глобальних змін навколишнього середовища на 2020–2024 роки. Однак, з початком повномасштабних військових дій фінансування цільових програм міждисциплінарних досліджень з цього питання було призупинено.

Отже, варто розглянути можливості посилення міждисциплінарних досліджень фінансово й організаційно для вирішення невідкладних завдань ліквідації наслідків бойових дій для довкілля. Пропонується включити до плану заходів до проекту Національного плану управління відходами до 2033 року питання утворення Міжвідомчої координаційної ради з науково-дослідних робіт з багаторазового використання природних ресурсів та перероблення (рециклінгу) і утилізації відходів, як це передбачено діючим Національним планом управління відходами до 2030 року.

РОЗДІЛ 2.2

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ І РЕАЛІЗАЦІЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ У СТРАТЕГІЯХ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ТА БЕЗПЕКИ: ВИКЛИКИ ВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Екологічні права громадян належать до основних (фундаментальних), природних прав, закріплених на рівні Конституції України. У більш консолідованому вигляді їх перелік викладено у ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [298].

Достатньо уваги приділено захисту екологічних прав людини й у положеннях міжнародно-правових актів у галузі прав людини і права довкілля. Натомість, конкретизація правового регулювання відносин щодо забезпечення, гарантій реалізації, поновлення та захисту екологічних прав у національному законодавстві здійснюється, перш за все, у нормативно-правових актах концептуального та стратегічного характеру, прийняття яких є пріоритетом як для парламенту так і для уряду України.

Перш за все йдеться про право на безпечне для життя та здоров'я НПС, відносини із забезпечення якого є предметом регулювання не лише національних, а й міжнародних правових актів, адже це право притаманне людині з моменту її народження, незалежно від позиції держави. Це фактичне право кожного громадянина вимагати дотримання еколого-правових приписів, якому відповідає обов'язок держави з його гарантування та забезпечення.

В той же час, їх зміст, в умовах мілітарного впливу на довкілля людини, а відтак і на довкілеві права людини, потребує окремого аналізу та корегування, адже у новітній історії нашої країни подібний стан НПС трапився уперше.

Розгляд питань реалізації, забезпечення та охорони екологічних прав, а так само і охорони НПС, значно активізувався з початком повномасштабної

збройної агресії. Останньою, згідно із Дашбордом про загрози довкіллю станом на 22.03.2023 р. завдано збитків у розмірі 441 млрд грн. [325], що у порівнянні із доходами Державного бюджету України на 2023 р. у сумі 1329 млрд грн, складає його третину. Тож, цей напрям досліджень безумовно став одним з найактуальніших для багатьох вчених з різних галузей знань, у тому числі, й права.

Зокрема, О.О. Орлова та О.Л. Полонська у своїй статті справедливо наголошують, що з огляду на масштабність екологічних проблем, які на теперішній час мають глобальний характер, реалізація екологічної функції лише однією або декількома державами не може бути ефективною, оскільки подолання екологічних проблем можливе лише у тісній співпраці всього світового співтовариства та при активній участі правосвідомого населення [326, с. 198].

О.О. Сурілова стверджує, що забезпечення прав людини під час збройних конфліктів є актуальною проблемою сучасного світу, однак у сучасному міжнародному праві захист права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля та інших екологічних прав в умовах збройного конфлікту не врегульований. Авторка відзначає, що збройний конфлікт, який триває на сході України призвів до масштабних негативних впливів на довкілля, посилення ризиків виникнення аварійних ситуацій на промислових та інфраструктурних об'єктах, що створює небезпеку порушення фундаментального екологічного права на екологічно безпечне, чисте та здорове НПС та матиме тривалі наслідки у світовому масштабі. На її думку, в умовах що склалися, надання інформації про загрози екологічній безпеці є майже єдиним засобом забезпечення екологічних прав людини. Крім того, потребують посилення і механізми судового захисту екологічних прав людини внаслідок збройного конфлікту [327, с. 343, 346].

Розглядаючи особливості державного екологічного нагляду (контролю) в Україні в умовах воєнного стану, У.В. Антонюк відзначає, що незважаючи на існуючу складну ситуацію в Україні в умовах військової агресії,

здійснення функції державного екологічного нагляду (контролю) має надзвичайно важливе значення і тому не може бути призупинено чи припинено діяльність Державної екологічної інспекції України та її територіальних підрозділів, принаймні на тих територіях, де є можливим їх функціонування. З одного боку, це буде стримуючим фактором та превенцією щодо вчинення екологічних правопорушень на територіях, які не є в зоні бойових дій, з іншого – їх діяльність є вкрай необхідною для виявлення та фіксації фактів військових екологічних злочинів та шкоди довкіллю і його природним ресурсам з боку агресора, а також для гарантування і захисту конституційних екологічних прав громадян [328, с. 653].

З огляду на проведені дослідження, К.А. Козмуляк вважає, що з метою збереження довкілля в прийнятному стані, забезпечення екологічної безпеки та формування передумов для ефективної відбудови України необхідним є: – дотримання вимог міжнародних актів, спрямованих на охорону довкілля або окремих його компонентів як під час воєнних дій, так і у післявоєнний період; – чітка фіксація порушень норм чинного законодавства України та міжнародних актів у цій сфері; – ретельна оцінка завданих збитків та притягнення винних до юридичної відповідальності; – врахування екологічної складової в документах стратегічного планування та при плануванні діяльності, що підлягає оцінці впливу на довкілля при проведенні відновлювальних робіт з ліквідації наслідків збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану та у відбудовний період [329, с. 178-179].

Наукове видання М.В. Краснової та Ю.А. Краснової присвячене дослідженню теоретико-правових та практичних аспектів реалізації та захисту сучасного типу прав людини і громадянина – екологічних прав громадян. На засадах досягнень сучасної теорії права, теорії конституційного та екологічного права, інших галузей розкрито засади становлення цього важливого правового інституту, механізми реалізації та захисту юридичних можливостей громадян у галузі використання природних ресурсів, охорони НПС та забезпечення екологічної безпеки [330].

Ці та багато інших публікацій, зроблених з часу початку російсько-української війни (з 2014 р.) та періоду її загострення (з 2022 р. і до тепер), свідчать про вихід досліджень у сфері екологічних прав громадян на новий рівень актуальності, обумовлений їх порушенням новим для України видом деліктів – мілітарними екологічними правопорушеннями. Їх наслідки характеризуються порушенням закріпленого в Конституції України і забезпеченого державою права особи: - проживати в середовищі, яке не загрожує життю та не спричиняє шкоду здоров'ю; - користуватися для задоволення своїх життєво необхідних потреб безпечними природними ресурсами; - мати вільний доступ до інформації про стан довкілля; - вимагати від держави, інших суб'єктів виконання норм екологічної безпеки, а у випадку їх порушення - звертатися за захистом порушеного права та відшкодування завданої цим шкоди тощо.

Водночас, забезпечення та реалізація екологічних прав, особливо у воєнний період, багато в чому залежить від конкретизації конституційних положень у законодавчих та підзаконних актах різних галузей, рівня їх оперативного реагування на зміст відносин, що виникли в цей час.

Пройшло більше трьох років з дня набрання чинності новітньої СЕП-2030 [331], в якій було зазначено, що серед першопричин екологічних проблем України виступає й незадовільний рівень дотримання природоохоронного законодавства та екологічних прав і обов'язків громадян. Натомість метою СЕП-2030 є досягнення доброго стану довкілля шляхом запровадження екосистемного підходу до всіх напрямів соціально-економічного розвитку України задля: - забезпечення конституційного права кожного громадянина України на чисте та безпечне довкілля; - впровадження збалансованого природокористування і збереження та відновлення природних екосистем. Більше того, дотримання екологічних прав громадян визначено як принцип, за яким здійснюється реалізація засад СЕП-2030.

Тож, питання дотримання екологічних прав громадян задекларовано у СЕП-2030 як одне із засадничих, що виступає і складовою її мети і одним з

принципів реалізації. В той же час сучасний стан дотримання екологічних прав є фактором, який обумовлює проблеми довкілля України. Для подолання останніх у змісті СЕП-2030 сформульовані стратегічні цілі, на досягнення яких вона власне й спрямована.

Зокрема, серед завдань цілі 1 «Формування в суспільстві екологічних цінностей і засад сталого споживання та виробництва» зазначено забезпечення дотримання екологічних прав та обов'язків громадян, доступу громадськості до правосуддя з питань охорони НПС та природокористування. При цьому вказане завдання є єдиним, яке безпосередньо торкається екологічних прав громадян. Хоча в очікуваних результатах реалізації СЕП-2030 вказано, у тому числі, що запровадження системи електронного врядування та автоматизованих інформаційних систем екологічних даних значно посилить прозорість, оперативність та якість прийняття управлінських рішень, дотримання екологічних прав громадян.

Реалізація ж СЕП-2030 дасть змогу: 1) створити ефективну систему доступу до публічної інформації/даних; 2) забезпечити дотримання екологічних прав громадськості на доступ до публічної інформації з питань охорони НПС; 3) підвищити рівень екологічної свідомості громадян України.

Власне цим, в напрямку забезпечення і реалізації екологічних прав, зміст СЕП-2030 і обмежується. Така позиція держави по відношенню до прав своїх громадян, як мінімум, дивує, адже, за визначенням поняття «державна екологічна політика» є діяльністю державних органів, спрямованої на забезпечення конституційного права кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди [332].

Характерним для СЕП-2030 є й недостатня підзаконна підтримка, оскільки виходячи зі змісту самої Стратегії для Кабінету Міністрів України передбачені лише наступні доручення: – висвітлення результатів моніторингу та оцінки виконання СЕП-2030 у Національній доповіді про реалізацію СЕП-2030 та її подання кожні п'ять років; – розробка та

затвердження Національного плану дій (далі НПД) з охорони НПС; – інтеграція НПД в регіональні програми соціально-економічного розвитку та деталізація на рівні регіональних планів дій з охорони НПС.

При цьому відмічу, що зв'язок СЕП-2030 з положеннями регіональної екологічної політики був розрахований на Стратегію регіонального розвитку на період до 2020 р., натомість зараз чинною є Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 рр. [333], в якій СЕП-2030 визначена як один з інструментів її реалізації. Остання, в свою чергу, здійснюватиметься на основі комплексного територіального підходу, який передбачає, що об'єктом у рамках регіональної політики є територія, яка характеризується специфічним набором соціальних, просторових, екологічних та економічних особливостей.

У 2021 р. Кабінетом Міністрів України був затверджений НПД з охорони НПС на період до 2025 р. [334], в якому були деталізовані найменування його заходів, строки, відповідальні особи та індикатори виконання по п'яти стратегічним цілям, що диференційовані на окремі оперативні цілі. Зокрема, у плані з'являється поняття «право територіальних громад на належне інформування про плановану діяльність та оцінку впливу на довкілля».

Проте, окремої уваги заслуговує оперативна ціль «Забезпечення дотримання екологічних прав та обов'язків громадян, доступу громадськості до правосуддя з питань охорони НПС та природокористування» в межах реалізації якої передбачено тільки два заходи: 1) підготовка та оприлюднення щоквартальної аналітичної інформації про роботу із зверненнями громадян, що надійшли до Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України; 2) удосконалення Реєстру оцінки впливу на довкілля в частині оприлюднення післяпроектного моніторингу з метою виявлення будь-яких розбіжностей і відхилень у прогнозованих рівнях впливу та ефективності заходів із запобігання забрудненню довкілля та його зменшення.

Очевидно, що така позиція уряду відносно заходів із забезпечення

дотримання екологічних прав громадян, є явно недосконалою навіть в умовах відсутності мілітарного впливу на довкілля та права людини. Кабінет Міністрів України, ймовірно, залишив поза увагою один з парламентських висновків [335], відповідно до якого в Україні питання захисту довкілля регулюють понад 40 законів та сотні підзаконних нормативно-правових актів, проте система відповідальності за екологічні правопорушення, забезпечення дотримання екологічних прав людини залишається слабкою та неефективною. Неврахована також і пропозиція про дотримання екологічних прав людини, зокрема, про удосконалення державної системи біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів.

Окремо слід зупинитися на положеннях СЕБ-2030 [336] в обраній для дослідження сфері та їх взаємозв'язку із вже розглянутими приписами СЕП-2030. Так, наприклад у СЕБ-2030 вказано, що дана Стратегія розроблена для забезпечення виконання, у тому числі й, СЕП-2030. Хоча, при цьому Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» [298], в якому власне й розкривається поняття «екологічна безпека» взагалі не згадується, окрім необхідності внесення змін до нього щодо включення у сферу дії зазначеного закону питань зміни клімату. Тож, якщо виходити із розуміння екологічної безпеки як такого стану НПС, при якому забезпечується: а) попередження погіршення екологічної обстановки; б) виникнення небезпеки для здоров'я людей; то очевидним стає її антропоохоронний пріоритет, який базується на тому, що саме людина, її життя та здоров'я разом із довкіллям і його станом виступають основними об'єктами права екологічної безпеки.

Більше того, на тлі визначення переліку основних проблем у сфері охорони НПС та природних ресурсів, які негативно впливають на здоров'я людей та сталість екосистем, а ні в змісті СЕБ-2030 а ні в операційному плані з її реалізації жодного разу не вживається термін «екологічні права». В той же час, у СЕБ-2030, серед іншого, зазначено, що потребують розв'язання такі

крос-секторальні проблеми адаптації до зміни клімату як недостатнє урахування питань адаптації до зміни клімату та сталого природокористування під час розвитку процесу децентралізації та розширення прав громад на природні ресурси.

Екологічна шкода, якої завдала і продовжує завдавати країна-агресор Україні з 24.02.2022 р., набула колосальних масштабів: десятки підірваних ракетами нафтобаз з десятками тисяч т нафтопродуктів, пошкодження нафто-, газо- та аміакопроводів, нанесення прицільних ударів по місцях зберігання інших небезпечних речовин, що призводить до значного за обсягом забруднення поверхневих вод, ґрунтів, атмосферного повітря, забруднення акваторій Чорного та Азовського морів [337].

Все це свідчить про пряме порушення не тільки українського, але і міжнародного екологічного законодавства, прав людини, норм екологічної та техногенної безпеки. Тож, у період воєнного стану конче потрібно приділяти увагу реальним та потенційним наслідкам війни, вивчати їх вплив комплексно, адже проблеми зі станом довкілля можуть з часом трансформуватися на загрози соціального характеру. Найбільш небезпечними об'єктами, які можуть безпосередньо вплинути на здоров'я та життя українців та громадян ближнього зарубіжжя, є: - атомні електростанції та сховища ядерних відходів; - хвостові та осадові сховища відходів; - підприємства хімічної галузі та їх сховища; металургійні об'єкти та їх сховища тощо.

В цьому аспекті безумовно права У.В. Антонюк, яка наголошує про те, що існуюча екологічна ситуація у зоні бойових дій, становить реальну небезпеку для життя і здоров'я людей, і унеможлиблює проживати чи, навіть, потенційно перебувати у чистих, якісно безпечних екологічних умовах. Також, громадяни не можуть повною мірою користуватись природними благами та ресурсами для задоволення своїх фізіологічних потреб та інтересів. Все це у комплексі створює надскладні умови для реалізації конституційних екологічних прав громадян в Україні [338, с. 45].

Відтак, виклики воєнного періоду зумовлюють й формування відповідної сукупності правового інструментарію, за допомогою якого має вибудовуватися платформа для прямих чи опосередкованих заходів з попередження, охорони захисту та відновлення порушених збройною агресією екологічних прав громадян. Їх групування, виходячи з наявних нормативно-правових актів переважно підзаконного рівня, прийнятих під час воєнного стану в Україні, пропонується здійснити наступним чином: - виявлення, встановлення, фіксація, документування, реєстрація та аналіз фактів порушення екологічних норм національного та міжнародного законодавства з урахуванням взаємозв'язку права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля з правом на життя та людську гідність; - оцінка та визначення екологічної шкоди, втрат, збитків і наслідків (напрями, організаційні та методичні засади), завданих Україні внаслідок збройної агресії (земельні ресурси, фонд надр, водні ресурси, атмосферне повітря, лісовий фонд, природно-заповідний фонд тощо); - створення в Україні Координаційного центру з оцінки екологічної шкоди; - створення державної системи моніторингу довкілля, вдосконалення правового регулювання екологічної інформації; - створення правових механізмів з метою здійснення захисту прав та інтересів України під час урегулювання спорів, розгляду в закордонних юрисдикційних органах (Міжнародний суд ООН, Міжнародний кримінальний суд, Європейський суд з прав людини, спеціальний трибунал тощо) справ та/або заяв, пов'язаних зі збройним конфліктом міжнародного характеру/збройної агресії інших держав на території України; - особливості проведення оцінку впливу на довкілля діяльності, пов'язаної з наслідками збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану та у відбудовний період після закінчення воєнних дій, у тому числі міжнародного механізму для реєстрації збитків.; - особливості подання щорічної Національної доповіді про стан НПС в Україні в період воєнного стану тощо.

Нарешті пропонується розглянути питання щодо конкретизації та уточнення положень СЕП-2030 відносно механізмів забезпечення його

реалізації в напрямі забезпечення реалізації та захисту всього комплексу конституційних та екологічних прав громадян в Україні у мирний та воєнний періоди, а також впорядкування екологічного законодавства України шляхом його систематизації по кожному з природних об'єктів і ресурсів із забезпеченням екосистемного та інноваційно-інвестиційного підходів.

Проведений аналіз сучасного рівня урегульованості відносин у сфері забезпечення та реалізації екологічних прав у Стратегіях державної екологічної політики і безпеки дав можливість сформулювати наступні висновки:

1. Встановлено, що питання дотримання екологічних прав громадян задекларовано у СЕП-2030 як одне із засадничих, яке виступає і складовою її мети і одним з принципів реалізації. В той же час сучасний стан дотримання екологічних прав є фактором, що обумовлює проблеми довкілля України, для подолання яких серед завдань лише однієї стратегічної цілі передбачено забезпечення дотримання екологічних прав та обов'язків громадян, доступу громадськості до правосуддя з питань охорони НПС та природокористування.

2. Виявлено, що серед очікуваних результатів реалізації СЕП-2030, передбачено запровадження системи електронного врядування та автоматизованих інформаційних систем екологічних даних, які значно посилять прозорість, оперативність та якість прийняття управлінських рішень, дотримання екологічних прав громадян, а власне реалізація СЕП-2030 дасть змогу: - створити ефективну систему доступу до публічної інформації/даних; - забезпечити дотримання екологічних прав громадськості на доступ до публічної інформації з питань охорони НПС; - підвищити рівень екологічної свідомості громадян України.

3. Аргументовано, що в напрямі забезпечення і реалізації екологічних прав, зміст СЕП-2030 є достатньо обмеженим і таким, що не відповідає поняттю «державна екологічна політика», під яким розуміється діяльність державних органів, спрямована на забезпечення конституційного права кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування

завданої порушенням цього права шкоди.

4. Виявлено недостатню підзаконну підтримку СЕП-2030, що обмежена такими дорученнями для уряду як: - висвітлення результатів моніторингу та оцінки виконання СЕП-2030 у Національній доповіді про реалізацію СЕП-2030 та її подання кожні п'ять років; - розробка та затвердження НПД з охорони НПС; - інтеграція НПД в регіональні програми соціально-економічного розвитку та деталізація на рівні регіональних планів дій з охорони НПС.

5. Встановлено, що в межах реалізації оперативної цілі НПД-2025 «Забезпечення дотримання екологічних прав та обов'язків громадян, доступу громадськості до правосуддя з питань охорони НПС та природокористування» передбачено тільки два заходи, які стосуються: - аналітичної інформації про роботу із зверненнями громадян; - Реєстру оцінки впливу на довкілля в частині оприлюднення післяпроектного моніторингу. Така позиція уряду виглядає недосконалою навіть в умовах відсутності мілітарного впливу на довкілля та права людини, та такою, що не у належній мірі реагує на слабкість та неефективність наявної системи забезпечення дотримання екологічних прав.

6. Розкрито відсутність сталої кореляції СЕБ-2030 не тільки з СЕП-2030, а й з базовим актом екологічного законодавства, в якому власне розглядається поняття «екологічна безпека», антропоохоронний пріоритет якого базується на тому, що саме людина, її життя та здоров'я разом із довкіллям і його станом виступають основними об'єктами права екологічної безпеки. Крім того, на тлі визначення переліку основних проблем у сфері охорони НПС та природних ресурсів, які негативно впливають на здоров'я людей та сталість екосистем, а ні в змісті СЕБ-2030 а ні в операційному плані з її реалізації жодного разу не вживається термін «екологічні права».

7. Обґрунтовано, що виклики воєнного періоду зумовлюють формування відповідної сукупності правового інструментарію, за допомогою якого має вибудовуватися платформа для прямих чи опосередкованих заходів

з попередження, охорони захисту та відновлення порушених збройною агресією екологічних прав громадян.

8. Запропоновано групування наявних нормативно-правових актів, прийнятих під час воєнного стану в Україні: - виявлення, встановлення, фіксація, документування, реєстрація та аналіз фактів порушення екологічних норм національного та міжнародного законодавства; - оцінка та визначення екологічної шкоди, втрат, збитків і наслідків, завданих Україні збройною агресією; - створення в Україні Координаційного центру з оцінки екологічної шкоди; - створення державної системи моніторингу довкілля; - створення правових механізмів з метою здійснення судового захисту прав та інтересів України, у тому числі міжнародного механізму для реєстрації збитків; - особливості проведення оцінку впливу на довкілля діяльності, пов'язаної з наслідками збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану та у відбудовний період після закінчення воєнних дій; - особливості подання щорічної Національної доповіді про стан НПС в Україні в період воєнного стану.

9. Запропоновано розглянути питання щодо конкретизації та уточнення положень СЕП-2030 відносно механізмів забезпечення його реалізації в напрямі забезпечення здійснення та захисту всього комплексу конституційних та екологічних прав громадян в Україні у мирний та воєнний періоди, а також впорядкування екологічного законодавства України шляхом його систематизації по кожному з природних об'єктів і ресурсів із забезпеченням екосистемного та інноваційно-інвестиційного підходів.

РОЗДІЛ 2.3

ЗЕЛЕНЕ ВІДНОВЛЕННЯ ПРОМИСЛОВОСТІ У КОНТЕКСТІ СТВОРЕННЯ ОБ'ЄКТИВНИХ ПЕРЕДУМОВ ДЛЯ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДЛЯ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ДОВКІЛЛЯ

Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, збереження генофонду Українського народу, згідно із ст. 16 Конституції України [46], є обов'язком держави. Крім того, ст. 50 закріплює право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля, на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, а також гарантує право вільного доступу до інформації про стан довкілля.

Серед зобов'язань України в рамках Угоди про асоціацію [11] передбачено впровадження Директиви 2010/75/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 24 листопада 2010 р. про промислові викиди (інтегроване запобігання та контроль забруднення) (далі Директива 2010/75/ЄС) [339].

На сьогодні забруднення навколишнього природного середовища (далі НПС) на глобальному рівні спричиняє близько 16% передчасних смертей щороку, що в 15 разів перевищує кількість смертей у збройних конфліктах та війнах. За даними ООН, щороку забруднення повітря забирає сім *млн* життів. Забруднення атмосферного повітря у 2016 р., за даними Інституту оцінки та вимірювання показників здоров'я (Institute for Health Metrics and Evaluation), призвело в Україні до понад 58 тис. смертей. Захворювання, викликані високим рівнем забруднення, спричиняють зменшення продуктивності праці та валового внутрішнього продукту у країнах з низьким та середнім доходом до 2% [340].

Відтак, розгляд окремих правових аспектів зеленого відновлення промисловості у контексті створення об'єктивних передумов для реалізації

конституційного права на безпечне довкілля є надзвичайно актуальним та своєчасним.

В силу комплексності та міжгалузевого характеру проблеми зеленого відновлення промисловості були предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних представників таких спеціальностей як екологія, медицина, економіка, право. Серед новітніх поглядів науковців відмітимо наступні.

Результати китайських вчених показують, що інноваційні стратегії мають нелінійний, асиметричний вплив на ефективність ринку ресурсів. Зокрема, технологічні інновації та ринкові стимули демонструють більш безпосередній ефект, тоді як політичні реформи мають довгостроковий вплив. Ці висновки дають більш глибоке розуміння шляхів «зеленого» відновлення економіки Китаю і свідчать про те, що для досягнення сталого розвитку необхідний багатогранний підхід [341].

Європейські вчені розглянули можливості для запуску «зеленого» відновлення в ЄС після фінансової кризи 2008-2009 років і нещодавньої кризи, спричиненої пандемією. Стверджується, що Комісія все ще була сильно обмежена у своїй здатності запуснути амбітне «зелене» відновлення протягом десятиліття після фінансової кризи, однак використала кризу та її наслідки для посилення своєї інституційної спроможності та розробки нових способів втручання. Паралельно з цим політичні події, включаючи підписання Паризької кліматичної угоди та посилення політичної мобілізації на підтримку кліматичних дій, сприяли формуванню більш амбітної європейської кліматичної та енергетичної політики. У 2019 р. вона набула форми Європейського зеленого курсу (далі ЄЗК), який включає амбітний європейський порядок денний щодо інвестицій у кліматично чисті технології та інфраструктуру з можливістю їх перетворення на далекосяжні зусилля з «зеленого» відновлення [342].

Французькі вчені Г. Менсьє, Ж.-П. Понсар представили загальну модель, мотивовану зеленою промисловою політикою, спрямованою на просування інноваційних низьковуглецевих технологій. Субсидії виправдовуються як

неадекватним ціноутворенням на викиди вуглецю, так і зовнішніми ефектами від науки, які, ймовірно, будуть значними через незрілість і майбутнє зростання зелених технологій в енергетиці, мобільності та сільському господарстві. Нещодавній політичний контекст (ризик рецесії після пандемії, міжнародна напруженість через конфлікт в Україні та ін.) спричинив появу масштабних планів відновлення в багатьох країнах з метою прискорення енергетичного переходу (Закон про зниження рівня інфляції в Сполучених Штатах Америки, ЄЗК та інші) [343].

Вітчизняні науковці вважають, що в рамках «зеленого» відновлення слід охоплювати: – фактичне відновлення (відтворення) природних ресурсів, забруднених або втрачених внаслідок військових дій; – «зелений» елемент у повоєнному відновленні, доступ до екологічної інформації; – реформування екологічного податку як одного із джерел фінансування заходів «зеленого» відновлення; – «зелені» інструменти фінансування; – «зелені» облігації, облігації сталого розвитку; – «зелені» кредити та інші, а також «зелені» інвестиції ЄБРР [344, с. 31-32].

Іншими авторами окреслено, що однією з умов включення економіки України до європейського простору є перехід до ЄЗК, запровадження екологічних ініціатив досягнення принципів сталого розвитку. Наголошується, що впровадження ЄЗК вимагає від бізнес – структур модернізації промислового виробництва, досягнення вуглецевої нейтральності та технологічної модернізації відповідно до вимог європейських стандартів. Встановлено, що напрямами ініціатив щодо післявоєнного відновлення економіки України мають стати: сталі та системні рішення; прозорість, участь громад та громадськості у прийнятті рішень; використання найкращих доступних технологій та практик; декарбонізація і децентралізація енергетики, впровадження міжнародних стандартів зеленого будівництва; розвиток ВДЕ [345, с. 33].

Водночас, потребують подальшого наукового дослідження питання, пов'язані із зеленим відновленням промисловості як елементом механізму

реалізації конституційного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Попри війну Україна продовжує прямувати до ЄС, а стійка промисловість та зменшення забруднення довкілля є одним з елементів ЄЗК. Вітчизняна промисловість працює лише на 25% потужності, кожен зруйнований об'єкт потрібно буде відбудовувати наново тож сьогодні навіть не виникає сумнівів, що повоєнна відбудова має відбуватися вже з урахуванням сучасних «зелених» технологій за стандартами ЄС. Сьогодні Україна має унікальний шанс започаткувати таку роботу і системно підійти до подальшої відбудови промисловості та країни загалом, в найкоротший термін і з найбільш виваженим результатом запустити реформу задля зеленого майбутнього країни [346].

Спеціалізованою агенцією ООН, що сприяє розвитку промисловості, спрямованою на подолання бідності, інклюзивну глобалізацію та екологічну сталість є ООН з промислового розвитку (United Nations Industrial Development Organization, UNIDO, далі ЮНІДО).

ЮНІДО бачить життєздатну, екологічно чисту та стійку промисловість в Україні завдяки стратегічному та комплексному підходу, який зосереджується, в тому числі, й на створенні можливостей для людей [347]: 1) відновлення засобів до існування постраждалих від війни вразливих груп населення; 2) створення міцного ринку праці та сприяння розвитку підприємництва; 3) надання необхідних технічних і професійних навичок переміщеним особам і репатріантам; 4) підтримка реінтеграції людей з інвалідністю на ринку праці; 5) допомога політикам у розробці політики, спрямованої на стимулювання промислового зростання, орієнтованого на людину; 6) визначення, використовуючи дані, де втручання матиме максимальний вплив.

Наразі, серед 11 проєктів, керівництво якими здійснює ЮНІДО, 4 присвячені захисту довкілля України, а саме [348]: – впровадження стандартів систем енергоменеджменту в українській промисловості; – глобальна програма екологічно чистих інновацій для малого та середнього

бізнесу в Україні; – глобальна програма еколого-індустріальних парків – впровадження на рівні країни; – низьковуглецева економіка України для запобігання зміні клімату: сприяння залученню інвестицій для масштабування інноваційних екологічно чистих рішень для низьковуглецевої економіки та кліматичних дій.

Як міжнародний захід високого рівня для дискусій щодо прогресу реформ, в тому числі й із зеленої трансформації промисловості, слід відзначити цикл Конференцій з реформ України (Ukraine Reform Conference, URC). Вони стали головною міжнародною платформою для обговорення підтримки відновлення та відбудови України внаслідок російської збройної агресії та істотного масштабу пошкоджень і втрат, завданих Україні.

На Конференції URC-2022 [349] в Лугано в липні 2022 р., Швейцарія спільно з Україною, за підтримки міжнародних партнерів, представила «Декларацію Лугано» (Lugano Declaration), в якій висвітлено низку заходів, зокрема, такі як перехід до зеленої енергетики, цифрова трансформація, національне та міжнародне інноваційне та сталє фінансування, включаючи використання можливих репарацій, внески приватних донорів та приватного сектору. Ці напрями були додатково підтвержені під час останньої URC-2023 у Лондоні, де Міністерство економіки України оголосило деталі створення Фонду розвитку України (Ukraine Development Fund, далі UDF) [350]. URC-2023 була зосереджена на мобілізації міжнародної підтримки для економічної та соціальної стабілізації України та подальшого процесу відновлення від наслідків війни, у тому числі шляхом екстреної допомоги для негайних потреб та фінансування участі приватного сектору в процесі відновлення. Йдеться про 5 ключових секторів, на які орієнтується UDF, з потенційним адресним ринком, придатним для інвестицій приватного капіталу: – інфраструктура; – сільське господарство; – переробна промисловість; – ІТ; – енергетика, включаючи «зелену» сталь та водень.

Наразі Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України спільно із Представництвом ЄС в Україні, експертами проєктів GIZ «BAT for

Ukraine» (BAT – Best Available Techniques, найкращі доступні технології та методи, далі НДТМ), «GIZ Energy efficiency», «APENA 2» (Approximation of the EU Environmental Acquis), «APENA 3», «EU4Environment», які фінансуються ЄС, продовжують рухатися шляхом зелених змін та впроваджувати реформу управління відходами. Реалізація всіх запланованих в рамках реформи заходів спрямована на досягнення таких результатів: 1) охоплення 100% населення системою роздільного збору відходів; 2) рециклінг та відновлення більш ніж 50% відходів; 3) захоронення менше 30% відходів; 4) закриття та рекультивація сміттєвих полігонів, які не відповідають вимогам закону; 5) побудови не менше 200 нових сучасних заводів з переробки побутових відходів тощо.

Крім того, проєкт «APENA 2» фінансується ЄС з метою підтримки України у наближенні до екологічного законодавства ЄС (якість повітря, поводження з відходами) [346].

Додатково слід звернути увагу на систему національних діалогів «держава-бізнес-громадськість», що організовується та проводиться Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України за сприяння й участі міжнародних партнерів, представників державних органів, бізнесу, громадськості, науковців та експертів. Зокрема, на проведених круглих столах піднімалися та розглядалися наступні питання, що спрямовані на зелене відновлення промисловості України [346]:

– розгляд, обговорення та опрацювання довідкових референтних документів з НДТМ управління (BAT reference documents, BREFs), які діють у ЄС та стосуються сучасних стандартів зеленої модернізації, а також висновків НДТМ (BATC, BAT conclusions) та REF (reference documents);

– залучення зелених інвестицій у зменшення промислового забруднення в Україні на основі впровадження НДТМ та досягнення європейських екологічних стандартів (європейський досвід показує, що вигоди від впровадження НДТМ як для підприємств, так і для держави в цілому, перевищують витрати на екомодернізацію більше ніж у 10 разів);

– проведення перемовин із Європейським бюро інтегрованого запобігання та контролю забруднення (The European Integrated Pollution Prevention and Control Bureau, далі EIPPCB) щодо підтримки у впровадженні висновків НДТМ в українське законодавство, тобто долучення України до Севільського процесу, що дозволить нашій країні також брати участь в розробці та оновленні НДТМ, які приймаються Європейською Комісією.

Відмітимо, що EIPPCB є частиною підрозділу циркулярної економіки та сталої промисловості Директорату В (The Circular Economy and Sustainable Industry Unit of Directorate V) – Справедливої та сталої економіки, одного з шести наукових директоратів Об'єднаного дослідницького центру (Joint Research Centre, JRC) Європейської Комісії.

Європейська комісія, держави-члени ЄС, представники європейської промисловості та екологічних неурядових організацій (Non-Governmental Organization, NGOs) збираються в EIPPCB, яке є частиною Об'єднаного дослідницького центру ЄС у Севільї (Іспанія). Разом вони утворюють технічні робочі групи, які беруть участь у розробці документів, відомих як BREFs, в рамках так званого «Севільського процесу» (The Sevilla Process). Останній покликаний узгодити, що є НДТМ для запобігання та контролю забруднення. Вимога до промислових підприємств-забруднювачів використовувати НДТМ для зменшення забруднення є головною особливістю Директиви про промислові викиди (The Industrial Emissions Directive, IED). Після узгодження ці технології викладаються в довідкових документах про НДТМ (BREFs).

Розкриття юридичної природи конституційного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля безпосередньо пов'язане із двома важливими категоріями, які власне і визначають його, а саме: а) що є «довкіллям»; б) що є «безпечним довкіллям» для життя і здоров'я людини.

Прийнято вважати, що термін «довкілля» є тотожним поняттю «навколишнє природне середовище», яке розкривається у ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [298] і

означає сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів, природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в економіці в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ), ландшафти та інші природні комплекси.

В той же час слід зауважити, що міжнародне та європейське законодавство оперують більш широким поняттям «навколишнє середовище» (далі НС). Так, наприклад, в аналітичному дослідженні взаємозв'язку між правами людини та НС «Доповідь Верховного комісара ООН з прав людини» [351] вказано, що у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН було визначено кілька ключових складових взаємодії між правами людини та НС, у тому числі такі: 1) стійкий розвиток та охорона НС можуть сприяти підвищенню добробуту людини та здійсненню прав людини; 2) шкода НС може мати негативні наслідки, як прямі, і непрямі, задля ефективного здійснення правами людини; 3) хоча ці наслідки зачіпають окремих осіб та спільноти в всьому світі, збитки НС найбільш гостро відчувають ті верстви населення, які вже перебувають у вразливому становищі; 4) багато форм збитків НС мають транснаціональний характер, і для підтримки національних зусиль щодо здійснення прав людини важливе значення має ефективне міжнародне співробітництво в цілях усунення таких збитків; 5) зобов'язання та обов'язки в галузі прав людини можуть наповнювати конкретним змістом та зміцнювати процеси вироблення політики на міжнародному, регіональному та національному рівнях у галузі охорони НС, сприяючи підвищенню узгодженості політики, забезпеченню легітимності та досягненню стійких результатів.

Власне термін «навколишнє середовище» рівно, а так само і «довкілля», вживається в національному і в європейському законодавстві. Порівняльний аналіз їх змісту представлений у табл. 2.3.1.

Таблиця 2.3.1. Зміст понять «навколишнє середовище» та «довкілля»

у національному та європейському законодавстві

Елементи змісту	«навколишнє середовище» [352]	«довкілля» [81]	«довкілля» [353]
об'єкти	- ґрунти, вода, повітря, клімат і ландшафт; - фауна та флора; - культурна спадщина; - антропогенне середовище; - охорона праці та безпека населення	- води (в тому числі ґрунтові, поверхневі, перехідні, прибережні і морські), осади; - ґрунти, повітря, землі; - дикі види фауни і флори	- поверхневі і підземні води; - земля, надра, ґрунти, атмосферне повітря; - рослинний, тваринний світ; - ландшафти, інші природні території та об'єкти; - озоновий шар атмосфери і навколоземний космічний простір; - об'єкти, створені людиною
зв'язки, вплив	вплив на здоров'я людей та соціальне благополуччя	взаємозв'язок між об'єктами та із іншими живими організмами	забезпечення потреб суспільства

Відтак, інтегруючи наведені поняття, можна запропонувати розуміти так, що, в аспекті приписів ч. 1 ст. 50 Конституції України, довкіллям є: – води (в тому числі ґрунтові, підземні, поверхневі, перехідні, прибережні і морські), осади; – землі, надра, ґрунти; – ландшафти, інші природні території та об'єкти; – атмосферне повітря, озоновий шар атмосфери і навколоземний космічний простір; – клімат; – рослинний та тваринний світ (дикі види фауни і флори), біорізноманіття; – культурна спадщина, історичні пам'ятки та інші матеріальні об'єкти; – антропогенне середовище (об'єкти, створені людиною), що перебувають чи можуть перебувати у взаємозв'язку між собою та/чи із іншими живими організмами, забезпечують чи можуть забезпечувати потреби суспільства, а також позитивно або негативно впливають чи можуть впливати на здоров'я людей, їх соціально-економічне благополуччя, охорону праці та безпеку життєдіяльності.

Отже, у загальному розумінні, безпечним є довкілля, яке не впливає негативно на життя і здоров'я людей, тобто не створює для них небезпеку. У

розумінні закону екологічна безпека розглядається як такий стан НПС, при якому забезпечується попередження: 1) погіршення екологічної обстановки; 2) виникнення небезпеки для здоров'я людей. Екологічна безпека гарантується громадянам України здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів. Діяльність фізичних та юридичних осіб, що завдає шкоди НПС, може бути припинена за рішенням суду [298, ст. 50]. Крім того, з метою встановлення комплексу обов'язкових норм, правил, вимог щодо охорони НПС, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки проводиться екологічне нормування.

Екологічні нормативи встановлюють гранично допустимі: а) викиди та скиди у НПС забруднюючих хімічних речовин; б) рівні допустимого шкідливого впливу на нього фізичних та біологічних факторів. Недодержання цих нормативів є підставою для відшкодування передбаченої ч. 1 ст. 50 Конституції України шкоди, завданої порушенням права на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Якщо розглядати вплив на довкілля, то під ним розуміються будь-які наслідки планованої діяльності для довкілля, в тому числі наслідки для безпечності його об'єктів [354]. Одним із результатів такої діяльності може бути забруднення довкілля.

Власне термін «забруднення» означає безпосереднє чи опосередковане внесення у результаті людської діяльності речовин, вібрацій, тепла чи шуму в повітря, води або ґрунт, що можуть бути шкідливими для здоров'я людини або для якості довкілля, призводити до пошкоджень матеріальних цінностей, шкодити чи заважати об'єктам інфраструктури та іншим законним використанням довкілля [339].

За сучасних умов, що склалися на території України, варто також звернути увагу й на нові, катастрофічні за обсягами та характером, мілітарні види шкоди, відходів, забруднень. Раніше було обґрунтовано, що виклики воєнного періоду зумовлюють формування відповідної сукупності правового

інструментарію, за допомогою якого має вибудовуватися платформа для прямих чи опосередкованих заходів з попередження, охорони захисту та відновлення порушених збройною агресією екологічних прав громадян [355].

Крім того, в аспекті конституційного права на безпечне довкілля була й залишається актуальною формула відносин людини з довкіллям замкнутого вигляду «здоровою людиною буде у здоровому довкіллі – забезпечуючи здоров'я довкілля людиною забезпечує власне здоров'я» [356].

Так, наприклад, суб'єкт господарювання має забезпечити підготовку звіту з оцінки впливу на довкілля, який, серед іншого, включає опис його планованої діяльності, зокрема: 1) оцінку за видами та кількістю очікуваних відходів, викидів (скидів), забруднення води, повітря, ґрунту та надр, шумового, вібраційного, світлового, теплового та радіаційного забруднення, а також випромінення, які виникають у результаті виконання підготовчих і будівельних робіт та провадження планованої діяльності; 2) опис і оцінку можливого впливу на довкілля планованої діяльності, зокрема: 2.1) величини та масштабів такого впливу (площа території та чисельність населення, які можуть зазнати впливу); 2.2) характеру (за наявності – транскордонного), інтенсивності і складності, ймовірності, очікуваного початку, тривалості, частоти і невідворотності впливу (включаючи прямий і будь-який опосередкований, побічний, кумулятивний, транскордонний, короткостроковий, середньостроковий та довгостроковий, постійний і тимчасовий, позитивний і негативний вплив), зумовленого викидами та скидами забруднюючих речовин, шумовим, вібраційним, світловим, тепловим та радіаційним забрудненням, випроміненням та іншими факторами впливу, а також здійсненням операцій у сфері управління відходами [354, ст. 6].

Крім того, для більшого розуміння поняття «безпечне довкілля» слід враховувати й деяку медичну термінологію, а саме [357]:

1) здоров'я – стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних вад;

2) життєдіяльність – здатність організму особи до участі у життєдіяльності/заняттєвої участі у спосіб і в межах, звичайних для людини;

3) стан здоров'я – загальний показник для хвороб (гострих і хронічних), розладів, пошкоджень або травм. Стан здоров'я також може охоплювати інші обставини, у тому числі вагітність, старіння, стрес, вроджена аномалія або генетична схильність.

Отже, інтегруючи положення екологічного та медичного законодавства пропонується під поняттям «безпечне довкілля», в аспекті конституційного права людини, розуміти такий стан довкілля, за якого суб'єктами управління та/чи суб'єктами господарювання забезпечується попередження чи мінімізується погіршення екологічної обстановки, завдане шляхом безпосереднього чи опосередкованого внесення у результаті людської діяльності речовин, вібрацій, тепла чи шуму в повітря, води або ґрунт, що можуть призводити до будь-яких негативних наслідків для довкілля, пошкоджень матеріальних цінностей, шкодити чи заважати об'єктам інфраструктури, іншому законному використанню довкілля, породжувати шкідливі наслідки для фізичного, психічного і соціального благополуччя людини у вигляді хвороб і фізичних вад, обумовлених станом довкілля, а також здатності організму людини до участі у життєдіяльності/заняттєвої участі у спосіб і в межах, звичайних для суспільства.

Ключовими напрямками правового забезпечення реалізації реформ в екологічній сфері, які мають стати базою для зеленого відновлення, а також продемонструють ЄС реальність намірів України щодо позицій за напрямом довкілля і зміни клімату, необхідно розглядати наступні:

1) екологічний контроль та відповідальність – розгляд проекту закону про державний екологічний контроль, прийнятого 15.07.2021 в першому читанні, призупинено; – Директиви Європейського Парламенту та Ради 2004/35/ЄС «Про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди» від 21.04.2004 та 2008/99/ЄС «Про захист навколишнього середовища за допомогою

кримінального права» від 19.11.2008 залишаються актуальними для імплементації;

2) моніторинг викидів та звітність – прийнято Закон України «Про Національний реєстр викидів та перенесення забруднювачів» (від 20.09.2022 № 2614-IX); розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної цільової екологічної програми моніторингу довкілля» (від 07.07.2023 № 610-р);

3) оцінка впливу на довкілля (далі ОВД), стратегічна екологічна оцінка, управління водними ресурсами, моніторинг забруднення та доступ до екологічної інформації – прийнято закони України «Про стратегічну екологічну оцінку» (від 20.03.2018 № 2354-VIII), «Про оцінку впливу на довкілля» (від 23.05.2017 № 2059-VIII), «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля» (від 20.03.2023 № 2973-IX, набирає чинності через шість місяців з дня скасування чи припинення воєнного стану); розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Водної стратегії України на період до 2050 року» (від 09.12.2022 № 1134-р);

4) зменшення промислового забруднення – прийнято Закон України «Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення» від 16.07.2024 № 3855-IX;

5) охорона біорізноманіття – прийнято Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію біобезпеки та біологічного захисту» (від 17.12.2021 № 668/202); постанову Кабінету Міністрів України «Про Концепцію збереження біологічного різноманіття України» (від 12.05.1997 № 439); Стратегія ЄС щодо біорізноманіття до 2030 р. та План дій щодо охорони природи та відновлення деградованих екосистем (від 20.05.2020 р.) є актуальними для імплементації; на проєкт закону про території Смарагдової мережі 08.09.2021 р. надано висновок Комітету, який очікує розгляду;

б) управління відходами – прийнято Закон України «Про управління відходами» (від 20.06.2022 № 2320-IX), постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку створення та адміністрування інформаційної системи управління відходами» (від 05.12.2023 № 1279), «Про затвердження Порядку класифікації відходів та Національного переліку відходів» (від 20.10.2023 № 1102) тощо;

7) клімат – прийнято закони України «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів (від 12.12.2019 № 377-IX), «Про регулювання господарської діяльності з озоноруйнівними речовинами та фторованими парниковими газами» (від 12.12.2019 № 376-IX), постанову Кабінету Міністрів України «Деякі питання регулювання діяльності у сфері охорони озонowego шару» (від 23.09.2020 № 992) тощо.

Одним із надважливих напрямів регулювання відносин у сфері мінімізації промислового забруднення виступає атмосферо-охоронне законодавство. Так, ст. 25 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» (в редакції Закону України № 2573-IX від 06.09.2022) [358] встановлює, що для визначення безпеки для здоров'я людини та екологічної безпеки під час проєктування, розміщення, будівництва нових і реконструкції діючих підприємств та інших об'єктів проводяться ОВД та державна санітарно-гігієнічна експертиза в порядку, визначеному законодавством.

До системи правового забезпечення реалізації державної політики у сфері промислового забруднення слід також включити й окремі приписи медичного законодавства [359, ст. 26, 28], згідно із якими: 1) держава забезпечує охорону навколишнього природного середовища як важливої передумови життя і здоров'я людини шляхом: 1.1) охорони живої і неживої природи; 1.2) захисту людей від негативного екологічного впливу; 1.3) досягнення гармонійної взаємодії особи, суспільства та природи, раціонального використання і відтворення природних ресурсів; 2) власники і керівники підприємств, установ і організацій зобов'язані не допускати шкідливого впливу на здоров'я людей та навколишнє середовище.

Безумовно, заслуговують на врахування й норми енергетичного законодавства, адже «зелена» трансформація посилить економічне зростання, безпеку і кліматичні заходи для Європи та партнерів. Фонд відновлення та стійкості (Recovery and Resilience Facility, RRF) є основою плану RePowerEU і підтримує скоординоване планування та фінансування транскордонної і національної інфраструктури, а також енергетичних проєктів та реформ. Саме тому ЄС не повертається до викопного палива, а нарощує відновлювані джерела енергії завдяки плану RePowerEU – доступна, безпечна та стійка енергія для Європи, а також робить суворішими кліматичні політики [360].

Важливе місце у системі норм, покликаних врегулювати вплив наслідків промислового забруднення, необхідно відвести законодавству про національну безпеку та правопорядок, одним із кодифікованих актів якого є Кодекс цивільного захисту України [361], адже цивільний захист здійснюється, в тому числі, за таким основним принципом як гарантування та забезпечення державою конституційних прав громадян на захист життя, здоров'я та власності, а також виконання у воєнний час норм міжнародного гуманітарного права.

Отже, система правового забезпечення реалізації державної політики у сфері промислового забруднення наразі представлена нормами екологічного законодавства (екологічний контроль та відповідальність, моніторинг викидів та звітність, оцінка впливу на довкілля, стратегічна екологічна оцінка, управління водними ресурсами, моніторинг забруднення, доступ до екологічної інформації, охорона біорізноманіття, управління відходами, клімат), які є родовими для цієї групи відносин. Крім того, в аспекті міжгалузевої природи зеленого відновлення промисловості як об'єктивної передумови реалізації конституційного права на безпечне довкілля, в цю систему слід включити приписи медичного (санітарного законодавства та законодавства про громадське здоров'я), енергетичного законодавства, законодавства про національну безпеку та правопорядок.

До того ж варто звернути увагу на те, що питання зеленого

реформування промисловості України в умовах збройної агресії та значних збитків, завданих вітчизняній економіці, наразі трансформувалися у необхідність зеленого відновлення пошкоджених та зруйнованих промислових об'єктів на засадах екологізованого підходу (зеленої реновації), тобто зеленого повоєнного розвитку. При цьому Україна повинна не лише своєчасно імплементувати чинне законодавство ЄС, а й не відставати від запровадження новел, що є результатом його перманентного перегляду і вдосконалення.

РОЗДІЛ 2.4

ДЕРЖАВНИЙ МОНІТОРИНГ ДОВКІЛЛЯ У СИСТЕМІ ГАРАНТІЙ ДОТРИМАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ ТА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Моніторинг довкілля (екологічний моніторинг) є невід'ємним елементом механізму забезпечення екологічної безпеки як складової національної безпеки України, адже дозволяє отримувати інформацію про стан навколишнього середовища, прогнозувати його зміни, а також ухвалювати управлінські рішення в екологічній сфері на основі науково обґрунтованих рекомендацій. Моніторинг довкілля є *однією із засадничих гарантій екологічних прав громадян*, тому що його дані складають основу для функціонування інформаційно-аналітичних систем забезпечення доступу до екологічної інформації. Сьогодні від ефективності моніторингу довкілля напряду залежить спроможність держави до подолання нових екологічних загроз, зумовлених високою інтенсивністю та просторовим розмахом воєнних дій, застосуванням різноманітних видів зброї, а також численними терористичними актами та диверсіями.

У державних стратегічних документах, що були прийняті до повномасштабного російського вторгнення (Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року», розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.10.2021 № 1363-р «Про схвалення Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року»), ідеться про незадовільний стан державного моніторингу навколишнього середовища [331; 336]. Нова Концепція Державної цільової екологічної програми моніторингу довкілля, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 07.07.2023 № 610-р, розглядає цю проблему в контексті руйнівних наслідків російської збройної агресії для всіх компонентів навколишнього середовища та виокремлює перешкоди для ефективного функціонування державної системи моніторингу довкілля (далі ДСМД). Найпершою з перешкод є невідповідність нормативно-технічного, нормативно-правового й організаційного забезпечення цієї системи сучасним вимогам [362].

На сьогоднішній день очевидними є застарілість, суперечливість, неповнота та інші недоліки законодавства, що регулює еколого-моніторингові відносини. На це вказує аналіз положень Закону України від 25.06.1991 № 1264-XII «Про охорону навколишнього природного середовища», інших законів і підзаконних нормативно-правових актів, якими визначаються загальні засади моніторингу довкілля та його особливості для конкретних об'єктів системи моніторингу (атмосферне повітря, води, ґрунти, ліси, управління відходами, вплив фізичних факторів та ін.). Водночас шляхи розв'язання зазначеної проблеми, що пропонуються Законом України від 20.03.2023 № 2973-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля» (далі Закон № 2973-IX), потребують глибшого осмислення.

Законодавство України, що регулює еколого-моніторингові відносини, уже давно відстає від потреб і реалій часу. Відправні засади моніторингу

довкілля визначаються Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища», а також Положенням про державну систему моніторингу довкілля, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 30.03.1998 № 391. Ст. 22 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» розкриває мету моніторингу НПС, називає основних його суб'єктів, а також встановлює вимогу щодо здійснення прогнозування змін відповідного середовища [298]. За більш ніж тридцятирічний період дії Закону уточнення до цієї статті вносилися лише один раз (у 2012 р.), хоча інформаційні потреби управління у сфері охорони НПС постійно змінюються під впливом соціально-економічних, екологічних, правових та інших трансформацій. Майже статичними, закостенілими в своїй основі залишаються підходи до організації ДСМД і на рівні підзаконного регулювання. Така ситуація давно непокоїть науковців, які ще в 2013 р. наполягали на необхідності прийняття нового Положення про державну систему екологічного моніторингу в Україні, що мало б закріпити рівні, форми, види, стадії та чіткий перелік суб'єктів цього моніторингу замість Положення про державну систему моніторингу довкілля 1998 р. [363, с. 65].

Окремий інтерес для цього дослідження становить процес формування спеціальної нормативно-правової основи здійснення різних видів моніторингу довкілля, який характеризується неоднозначними тенденціями.

З одного боку, *спостерігається явний прогрес у вдосконаленні порядку здійснення окремих видів моніторингу довкілля*. На цьому рівні правового регулювання еколого-моніторингових відносин найбільш осучасненими та розвиненими є підходи, що закріплюються водним законодавством і законодавством про охорону атмосферного повітря.

Так, на виконання ст. 21 «Державний моніторинг вод» Водного кодексу України було прийнято постанову Кабінету Міністрів України від 19.09.2018 № 758 «Про затвердження Порядку здійснення державного моніторингу вод». У додатках до цього Порядку зафіксовані показники та періодичність здійснення державного моніторингу масивів поверхневих, підземних і

морських вод [364]. Значну частину положень Порядку здійснення державного моніторингу вод було оновлено відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 06.09.2024 № 1071 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України з питань здійснення моніторингу вод».

Порядок здійснення державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря був затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 14.08.2019 № 827. Порядок містить перелік зон та агломерацій, що встановлюються на території України для цілей здійснення моніторингу атмосферного повітря, перелік забруднювальних речовин, щодо яких здійснюється оцінювання, пороги оцінювання, граничні величини та інші рівні забруднювальних речовин, за якими проводиться оцінка якості атмосферного повітря, а також цілі даних оцінювання якості атмосферного повітря та референс-методи оцінювання [365]. Суттєві зміни та доповнення до Порядку здійснення державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря були внесені постановою Кабінету Міністрів України від 07.05.2024 № 513 «Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 14 серпня 2019 р. № 827 і від 25 червня 2020 р. № 614».

Постановою від 28.03.2023 № 272 Уряд України додатково затвердив Порядок запровадження обов'язкових автоматизованих систем контролю викидів забруднюючих речовин. Цей Порядок визначає механізм запровадження обов'язкових автоматизованих систем контролю за обсягом та параметрами викидів забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря організованими стаціонарними джерелами [366].

З іншого боку, порядок здійснення окремих видів моніторингу довкілля взагалі відсутній або ж потребує істотного вдосконалення.

Зокрема, тривалий час зберігається правовий «вакуум» щодо створення та функціонування підсистеми моніторингу лісів. Ст. 55 Лісового кодексу України містить визначення моніторингу лісів, розкриває його зміст у загальних рисах та підтверджує належність цього моніторингу до державної системи моніторингу НПС [367]. Водночас загальні норми Лісового кодексу

України не підкріплюються положеннями, які б деталізували порядок моніторингу лісів на підзаконному рівні. З огляду на це, у Рекомендаціях щодо розбудови державної системи моніторингу лісів України, підготовлених у 2019 р. Державним агентством лісових ресурсів України та Національною академією наук України, указується на необхідність розроблення проекту Положення про державну систему моніторингу лісів України, проекту національного переліку показників цієї системи, а також регламенту обміну даними між суб'єктами моніторингу та міжнародними організаціями [368, с. 19]. Наведені рекомендації узгоджуються із Державною стратегією управління лісами України до 2035 року, яка включає запровадження національної інвентаризації лісів та удосконалення їх моніторингу [369].

Особливої уваги потребує також підсистема моніторингу земель і ґрунтів, адже завдяки їй держава може вживати ефективніших заходів для забезпечення прав людини на безпечне довкілля, на безпечність та якість харчових продуктів, на вільний доступ до екологічної інформації та інших прав. Вихідні положення щодо моніторингу земель і ґрунтів встановлюються Земельним кодексом України (ст. 191, 192), законами України від 19.06.2003 № 962-IV «Про охорону земель» (ст. 54) та від 19.06.2003 № 963-IV «Про державний контроль за використанням та охороною земель» (ст. 5, 8, 9). До підпорядкованих нормативно-правових актів у цій сфері належать Положення про моніторинг земель, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 20.08.1993 № 661 (останні зміни датуються 19.05.2021), та Положення про моніторинг ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення, затверджене наказом Міністерства аграрної політики України від 26.02.2004 № 51 (без змін із моменту прийняття). У січні 2022 р. Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель, що передбачає впровадження критеріїв і технологій для здійснення моніторингу земель із застосуванням алгоритмів штучного інтелекту, автоматизованої платформи для моніторингу земель і якості ґрунтів на всіх рівнях управління на основі дистанційного зондування

Землі та геоінформаційних технологій [370]. Із початком нової фази російської військової агресії проти України в лютому 2022 р. надзвичайно гострою є проблема відновлення ґрунтового покриву, якому завдано шкоди внаслідок воєнних дій. Більша інтеграція цифрових технологій у моніторинг земель і ґрунтів у рамках комплексної системи точного землеробства сприятиме її розв'язанню [371].

Реалізація цифрових технологічних рішень стає можливою за умови оновлення порядку моніторингу земель і в його складі – моніторингу ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення. Варто наголосити, що 23 липня 2024 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову № 848 «Про затвердження Порядку проведення моніторингу земель і ґрунтів», яка передбачає запровадження та використання інформаційно-комунікаційної системи, що забезпечує автоматизацію моніторингу земель і ґрунтів та доступ користувачів до його результатів. Однак ця постанова розрахована на період після завершення воєнного стану і набирає чинності одночасно із Законом № 2973-IX, тобто через шість місяців з дня скасування чи припинення воєнного стану [372].

Під час аналізу правових проблем, що стосуються окремих видів моніторингу довкілля, не буде зайвим згадати про ліквідацію підсистеми моніторингу потенційно небезпечних об'єктів (далі ПНО). Як впливає з Положення про моніторинг потенційно небезпечних об'єктів, затвердженого наказом Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від 06.11.2003 № 425 (втратив чинність 03.01.2023), мета моніторингу ПНО полягала в отриманні даних про поточний стан ПНО та актуалізації інформації, що міститься у базі даних Державного реєстру потенційно небезпечних об'єктів, для запобігання надзвичайним ситуаціям та мінімізації їх наслідків [373]. Спеціальні норми та нормативно-правові акти, що стосувалися діяльності, пов'язаної з ПНО, протягом 2019-2022 років були виключені з законодавства.

Так, 26.12.2019 втратила чинність постанова Кабінету Міністрів України від 29.08.2002 № 1288 «Про затвердження Положення про Державний реєстр потенційно небезпечних об'єктів». Наступним кроком стало прийняття Закону України від 15.07.2021 № 1686-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо об'єктів підвищеної безпеки», яким усі положення щодо ПНО виключено з Кодексу цивільного захисту України та Закону України від 18.01.2001 № 2245-III «Про об'єкти підвищеної безпеки» [374]. Після цього був прийнятий наказ Міністерства внутрішніх справ України від 07.12.2022 № 802, яким було визнано такими, що втратили чинність, накази Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи про затвердження Положення про паспортизацію потенційно небезпечних об'єктів, Методики ідентифікації потенційно небезпечних об'єктів, Положення про моніторинг потенційно небезпечних об'єктів та Стандарту надання Державним департаментом страхового фонду документації адміністративної послуги щодо видачі Свідоцтва про реєстрацію об'єкта у Державному реєстрі потенційно небезпечних об'єктів [375].

Той факт, що сформована на початку 2000-х років нормативно-правова основа діяльності, пов'язаної з ПНО, уже давно потребувала модернізації, є незаперечним. На це вказують і результати монографічного дослідження [376, с. 114–115]. Однак тут постає питання щодо доцільності ліквідації підсистеми моніторингу ПНО, зокрема зважаючи на те, що альтернативна підсистема моніторингу (як можна очікувати, досконаліша й ефективніша за попередню) до цього часу не була створена.

По-перше, Закон України «Про об'єкти підвищеної безпеки» та прийняті на його виконання нормативно-правові акти не містять спеціальних норм щодо моніторингу відповідних об'єктів. Водночас є правові підстави вважати, що цей моніторинг входить до складу моніторингу і прогнозування надзвичайних ситуацій. Як визначено в п. 1 ч. 1 ст. 50 Кодексу цивільного

захисту України, об'єкти підвищеної небезпеки належать до джерел небезпеки виникнення надзвичайних ситуацій техногенного характеру [361].

По-друге, порядок функціонування системи моніторингу і прогнозування надзвичайних ситуацій, перелік суб'єктів цього моніторингу, спостереження, лабораторного контролю і прогнозування повинні визначатися Кабінетом Міністрів України (ч. 5 ст. 43 Кодексу цивільного захисту України). Указані порядок та перелік Уряд України ще не встиг визначити, хоча є приклади врегулювання відповідних питань на регіональному рівні. Наприклад, розпорядженням голови Волинської обласної державної адміністрації від 19.11.2019 № 691 було затверджено Положення про систему моніторингу і прогнозування надзвичайних ситуацій територіальної підсистеми єдиної державної системи цивільного захисту Волинської області. Відсутність загальнодержавного порядку функціонування системи моніторингу і прогнозування надзвичайних ситуацій посилює розбіжності між системами нижчих рівнів, що може ускладнити здійснення заходів із запобігання виникненню надзвичайних ситуацій в Україні.

Отже, відмова від подальшого використання підсистеми моніторингу ПНО, з одного боку, та незавершеність процесу побудови комплексної системи моніторингу і прогнозування надзвичайних ситуацій, з іншого, помножують ризик виникнення надзвичайних ситуацій техногенного характеру, а внаслідок цього і ризик спричинення шкоди навколишньому середовищу та порушення екологічних прав людини.

Варто відзначити, що моніторинг ПНО завжди був у центрі уваги фахівців у цій сфері, серед яких і представники Національного університету цивільного захисту України. Один із цих представників, О.М. Соболев, висловив думку про необхідність розширення завдань суб'єктів системи моніторингу надзвичайних ситуацій для здійснення моніторингу ПНО [377, с. 135]. Автори опублікованої у 2023 р. монографії «Державна політика у сфері моніторингу стану потенційно небезпечних об'єктів» пропонують прийняти Концепцію реалізації державної політики у сфері моніторингу стану ПНО для

оцінювання такого стану на основі ризик-орієнтованого підходу та переходу від стратегії ліквідації аварійної ситуації до стратегії її попередження. Дослідники наголошують на важливості вдосконалення нормативно-правового механізму формування та реалізації державної політики у зазначеній сфері, зокрема шляхом адаптації українського законодавства до права ЄС [376, с. 160, 163, 204].

Неефективність ДСМД та її галузевих складових обумовлює проведення довгоочікуваної реформи, до завдань якої входить забезпечення взаємодії з подібними системами держав-членів ЄС [378]. Нормативно-правову основу нової системи моніторингу довкілля в Україні має закласти Закон № 2973-ІХ, що набирає чинності через шість місяців з дня скасування чи припинення воєнного стану (тобто перші позитивні здобутки від реалізації цього Закону можуть з'явитися лише в період повоєнної трансформації). Він покликаний створити ДСМД з оптимізованою структурою, чітко визначеними рівнями та режимами функціонування.

Структура зазначеної системи має складатися з таких елементів (підсистем), як моніторинг атмосферного повітря, моніторинг вод, моніторинг земель і ґрунтів, моніторинг лісів, моніторинг біологічного та ландшафтного різноманіття, моніторинг у сфері управління відходами, моніторинг геологічного середовища та моніторинг впливу фізичних факторів. Виділяються національний (державний), регіональний, локальний (місцевий) та об'єктовий рівні ДСМД з акцентом на можливості створення регіональних центрів моніторингу довкілля. Система та підсистеми можуть функціонувати в одному з чотирьох режимів – повсякденного функціонування, підвищеної готовності, реагування на надзвичайні екологічні ситуації та відстеження у відновлювальний (реабілітаційний) період, якими визначається перелік заходів, завдання та порядок взаємодії органів, які здійснюють моніторинг довкілля. Крім того, Закон № 2973-ІХ доповнює Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» низкою вимог до здійснення спостережень за станом довкілля [379].

Безумовно, за своїм змістом Закон № 2973-IX є необхідним для модернізації правового регулювання еколого-моніторингових відносин. Науковці оцінюють його прийняття як «вагомий та визначальний крок щодо створення ефективної, прозорої та відкритої системи моніторингу довкілля» [380, с. 249]. Незважаючи на всю значущість представлених у Законі новел, спрямованих на повоєнне відновлення довкілля та нормалізацію екологічних умов життя і діяльності людей, є сенс зупинитися на декількох дискусійних моментах.

Перший із них стосується підсистеми моніторингу в сфері управління відходами, яка має бути утворена в межах ДСМД. Закон України від 20.06.2022 № 2320-IX «Про управління відходами» не містить взаємопов'язаної групи правових норм, присвячених моніторингу в сфері управління відходами, але в різних статтях цього Закону згадуються такі його елементи: моніторинг умов спалювання чи сумісного спалювання відходів (абз. 1 ч. 1 ст. 38); програма моніторингу полігона та моніторинг параметрів НПС в межах догляду за полігоном після припинення його експлуатації (ч. 4 і 5 ст. 40); моніторинг об'єкта оброблення відходів (п. 4 ч. 12 ст. 42). Для реалізації Закону України «Про управління відходами» та імплементації норм директив 2008/98/ЄС про відходи, 1999/31/ЄС про захоронення відходів і 2010/75/ЄС про промислові викиди Кабінет Міністрів України постановою від 07.11.2023 № 1166 затвердив Порядок проведення моніторингу об'єкта оброблення відходів. Необхідно наголосити, що під таким об'єктом закон розуміє установку, інженерну споруду або інший об'єкт, що використовується для здійснення операцій з відновлення або видалення відходів. Запозичений із права ЄС термін «відновлення відходів» означає всі операції, унаслідок яких відходи використовуються із конкретною метою, включаючи підготовку відходів до повторного використання, рециклінг, виробництво енергії та інші операції з відновлення [381]. Усупереч приписам Закону України «Про управління відходами» Закон № 2973-IX фактично прирівнює моніторинг у сфері управління відходами до моніторингу місць утворення, зберігання та

видалення відходів (п. 17 розділу I Закону, який вносить зміни до ст. 46 Закону України «Про управління відходами») [379]. Цей моніторинг здійснювався задля виконання ст. 29 Закону України від 05.03.1998 № 187/98-ВР «Про відходи», який уже втратив чинність. На виконання п. 17 розділу I Закону № 2973-ІХ наприкінці травня 2024 р. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України розробило проект постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку здійснення моніторингу місць утворення, зберігання та видалення відходів» (на сайті зазначеного Міністерства розміщено доопрацьовану редакцію проекту Порядку від 3 вересня 2024 р.) [382]. Цей документ отримав численні зауваження від профільних експертних платформ і громадських об'єднань, зокрема через дублювання положень Порядку проведення моніторингу об'єкта оброблення відходів та інших нормативно-правових актів [383].

Для розбудови ефективної підсистеми моніторингу в сфері управління відходами п. 17 розділу I Закону № 2973-ІХ потрібно узгодити з нормами Закону України «Про управління відходами», які визначають окремі складові моніторингу в указаній сфері. Водночас підсистема моніторингу в сфері управління відходами може стати набагато інформативнішою, якщо її доповнити моніторингом місць *утворення* відходів (цей елемент доцільно запозичити з попередньої системи). Особливістю утворення відходів є те, що воно відбувається до початку здійснення визначених законом операцій з відходами і не охоплюється поняттям «управління відходами».

Наступним моментом, який може стати предметом самостійної дискусії у науково-експертних колах, є можливість та доцільність інтегрування до структури ДСМД підсистеми моніторингу загроз *хімічній безпеці*. Поява цього виду моніторингу пов'язана з прийняттям Закону України від 01.12.2022 № 2804-ІХ «Про забезпечення хімічної безпеки та управління хімічною продукцією», який був уведений у дію 29.06.2024. У ст. 26 цього Закону конкретизуються мета, компоненти, суб'єкти та інші важливі аспекти здійснення моніторингу загроз хімічній безпеці. Під останньою розуміється

стан, за якого ризики для здоров'я людини та/або довкілля, які виникають під час виробництва, транспортування, зберігання, використання хімічної продукції, оброблення її відходів, включаючи ризики вчинення хімічних інцидентів, диверсій, терористичних актів, є мінімальними та контрольованими (ст. 1 Закону) [353]. Усебічне обґрунтування можливості та доцільності віднесення моніторингу загроз хімічній безпеці до ДСМД не є завданням цього дослідження. Однак із метою започаткування наукової дискусії можна навести такі аргументи на користь висловленої думки.

По-перше, законодавство та державні документи стратегічного характеру дають підстави розглядати хімічну безпеку як окремий вид екологічної безпеки. У самому Законі України «Про забезпечення хімічної безпеки та управління хімічною продукцією» підкреслюється, що забезпеченням хімічної безпеки є діяльність, спрямована на створення умов для стійкого й *екологічно безпечного* соціально-економічного розвитку держави [353]. Зі свого боку Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» встановлює підвалини правової охорони цього середовища при застосуванні токсичних хімічних речовин та інших препаратів (ст. 52 розділу XI «Заходи щодо забезпечення екологічної безпеки» Закону) [298], а ціллю Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року є створення ефективної системи хімічної безпеки [336].

По-друге, органом державної влади, на який покладаються функції з формування державної політики у сфері забезпечення хімічної безпеки та управління хімічною продукцією, є Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України як центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони НПС [353]. У Положенні про Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України серед основних завдань останнього присутнє забезпечення формування державної політики у сферах управління відходами та небезпечними хімічними речовинами, як власне і реалізація державної політики в цих сферах [384].

По-третє, управління відходами та управління хімічною продукцією як сфери правового регулювання тісно пов'язані між собою. Це прямо впливає із Закону України «Про забезпечення хімічної безпеки та управління хімічною продукцією», дія якого поширюється на оброблення відходів хімічної продукції. Неналежне управління небезпечними відходами, що утворюються під час виробництва або використання хімічної продукції, відноситься до основних джерел загроз хімічній безпеці [353].

Окрім базових положень Закону № 2973-ІХ, предметом наукової дискусії є розроблені на його основі підходи до впорядкування еколого-моніторингових відносин у нормативно-правових актах нижчого рівня. 13 червня 2024 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову № 684 «Деякі питання функціонування державної системи моніторингу довкілля та її підсистем», якою було затверджено Порядок функціонування державної системи моніторингу довкілля та її підсистем замість Положення про державну систему моніторингу довкілля 1998 р. Відповідна Постанова має набрати чинності разом із Законом № 2973-ІХ – через шість місяців з дня скасування чи припинення воєнного стану.

Новий Порядок функціонування державної системи моніторингу довкілля визначає засади створення і функціонування ДСМД та її підсистем, суб'єктів, цілі, завдання, рівні, режими функціонування відповідної системи та її підсистем, а також інші важливі питання [385].

Аналіз указанного Порядку дозволяє виявити серйозну ваду, що притаманна механізму визначення режимів функціонування ДСМД та її підсистем. Зокрема, рішення про необхідність переходу системи моніторингу або її окремих підсистем до режиму підвищеної готовності на національному (державному), регіональному чи локальному (місцевому) рівні приймає Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України після прийняття Кабінетом Міністрів України, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, центральними органами виконавчої влади, місцевими держадміністраціями рішення про введення режиму підвищеної готовності [385]. Централізація

повноваження щодо прийняття відповідного рішення може призвести до запізненого реагування на загрозу виникнення надзвичайної екологічної ситуації на регіональному та локальному рівнях.

Результати досліджень профільних фахівців дозволяють вести мову про нагальність ще одного напрямку вдосконалення правових засад екологічного моніторингу, який безпосередньо пов'язаний із воєнними діями та особливим правовим режимом, що вводиться у разі збройної агресії проти України. Варто погодитися із Р.С. Кіріним у тому, що виклики воєнного часу обумовлюють необхідність формування правового інструментарію для здійснення заходів з охорони, захисту та відновлення порушених збройною агресією екологічних прав громадян [355, с. 69]. Сьогодні можна впевнено казати про доцільність використання такого інструментарію з метою створення відокремленої системи екологічного моніторингу бойових дій для Збройних Сил України.

Як наголошує група дослідників, яка включає зокрема й представників Міністерства оборони України, екологічний моніторинг зони ведення бойових дій поділяється на три основні напрями, а саме спостереження за факторами воєнно-техногенного впливу і станом навколишнього середовища в районах ведення бойових дій, екологічна оцінка фактичного стану навколишнього середовища під час ведення бойових дій, а також прогноз і оцінка відповідного стану після закінчення бойових дій. Цим видом екологічного моніторингу повинні охоплюватися війська в районах дислокації, зосередження, на марші, на вихідних, стартових і вогневих позиціях, та військові об'єкти (аеродроми, військово-морські, військово-повітряні бази, військові кораблі і транспорт, пункти управління та ін.) [386, с. 26].

Перспективною для подальшого науково-практичного розроблення є пропозиція Д.В. Усачова щодо створення системи спеціалізованих оперативних центрів з моніторингу довкілля при Державній екологічній інспекції України, призначених для цілодобового моніторингу оперативної ситуації в регіоні, підготовки інформаційно-аналітичних документів за результатами аналізу оперативного становища, забезпечення належного

реагування на загрозу виникнення надзвичайної ситуації та здійснення інших життєво необхідних у воєнний період функцій [387].

Отже, проведене дослідження правових засад державного екологічного моніторингу в системі гарантій дотримання екологічних прав людини під час війни та в повоєнний період дозволило отримати *такі результати*:

1. Виявлено дві суперечливі тенденції, якими характеризується процес формування спеціальної нормативно-правової основи здійснення різних видів моніторингу довкілля, а саме прогресивність порядку здійснення одних видів моніторингу довкілля (моніторинг вод і моніторинг атмосферного повітря) та відсутність (моніторинг лісів) або застарілість (моніторинг земель і ґрунтів) порядку здійснення інших його видів.

2. Аргументовано, що відмова від подальшого використання підсистеми моніторингу потенційно небезпечних об'єктів, з одного боку, та незавершеність процесу побудови комплексної системи моніторингу і прогнозування надзвичайних ситуацій, з іншого, помножують ризик виникнення надзвичайних ситуацій техногенного характеру, а внаслідок цього і ризик спричинення шкоди навколишньому середовищу та порушення екологічних прав людини.

3. Обґрунтовано, що Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля» прирівнює моніторинг у сфері управління відходами до моніторингу місць утворення, зберігання та видалення відходів, що відповідає положенням нечинного Закону України «Про відходи» та суперечить новому Закону України «Про управління відходами». Запропоновано узгодити норми вищевказаного Закону про внесення змін із нормами Закону України «Про управління відходами», які визначають окремі складові моніторингу у відповідній сфері.

4. Аргументовано можливість і доцільність інтегрування до структури державної системи моніторингу довкілля підсистеми моніторингу загроз хімічній безпеці зважаючи на те, що:

по-перше, законодавство та державні документи стратегічного характеру дають підстави розглядати хімічну безпеку як окремий вид екологічної безпеки;

по-друге, органом державної влади, на який покладаються функції з формування державної політики у сфері забезпечення хімічної безпеки та управління хімічною продукцією, є Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України як центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони НПС;

по-третє, управління відходами та управління хімічною продукцією як сфери правового регулювання тісно пов'язані між собою.

5. Обґрунтовано, що недоліком нового механізму функціонування державної системи моніторингу довкілля та її підсистем є надання Міністерству захисту довкілля та природних ресурсів України повноваження щодо прийняття рішення про необхідність переходу системи моніторингу або її окремих підсистем до режиму підвищеної готовності не лише на національному, але й регіональному та локальному рівнях. Конкретизовано, що централізація повноваження щодо прийняття відповідного рішення може призвести до запізненого реагування на загрозу виникнення надзвичайної екологічної ситуації на регіональному та локальному рівнях.

РОЗДІЛ 2.5

ДЕРЖАВНИЙ ОБЛІК У СФЕРІ УПРАВЛІННЯ ВІДХОДАМИ ЯК ГАРАНТІЯ ДОТРИМАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Як відзначається у науковій літературі, гарантії відіграють украй важливу роль у механізмі реалізації екологічних прав людини, адже завдяки їм і відбувається фактична реалізація відповідних прав [388, с. 2]. Перелік основних гарантій екологічних прав громадян закріплено в ст. 10 Закону України від 25.06.1991 № 1264-ХІІ «Про охорону навколишнього природного середовища». Зокрема, такими гарантіями є: проведення широкомасштабних державних заходів щодо підтримання, відновлення і поліпшення стану НПС; участь громадських організацій та громадян у діяльності щодо охорони НПС; здійснення державного та громадського контролю за додержанням законодавства про охорону НПС; створення та функціонування мережі загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації; інші гарантії [298]. Варто відзначити, що фактичний перелік гарантій екологічних прав людини є набагато ширшим і включає ті механізми, які прямо не віднесені законом до таких гарантій. Наприклад, У.В. Антонюк слушно наголошує, що гарантії забезпечення екологічних прав включають у себе низку інститутів екологічного права, зокрема функції управління у галузі охорони НПС [388, с. 4].

Основою прийняття ефективних рішень у сфері управління відходами та забезпечення екологічних прав людини є повна та достовірна інформація про запаси відходів, їх види, екологічні властивості, економічну цінність, джерела утворення, географію розміщення та споживання, власників, найкращі доступні технології відновлення відходів та інші відомості. Важливим джерелом такої інформації є дані державного обліку, який у науці

екологічного права відносять до основних функцій державного управління у галузі охорони довкілля та природокористування [389, с. 122]. Однак, як констатується у Законі України від 28.02.2019 № 2697-VIII «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року», ефективна система обліку та звітності в сфері управління відходами в Україні відсутня [331]. За чотири роки ситуація практично не змінилася.

По-перше, не створено ті бази даних, що були передбачені Законом України від 05.03.1998 № 187/98-ВР «Про відходи» (цей Закон втратив чинність 09.07.2023 із набранням чинності новим Законом України від 20.06.2022 № 2320-IX «Про управління відходами»). Мова йде про інформаційно-аналітичні системи і банки даних про обсяги утворення та поводження з відходами, державний банк даних щодо впроваджених в Україні технологій утилізації відходів, формування яких покладалося на Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України відповідно до ст. 23 цього Закону [390]. Необхідно відзначити, що в Законі України «Про управління відходами» замість традиційних для законодавства України термінів «поводження з відходами» та «утилізація відходів» вживаються терміни «управління відходами» та «відновлення відходів», значення яких відрізняється від попередніх [381]. Нещодавно було запущено Національну онлайн-платформу «ЕкоСистема», яка має на меті забезпечити надання «всієї екологічної інформації та послуг». Однак вкладення «Реєстри» розділу «e-Відходи» платформи станом на кінець жовтня 2024 р. обмежується даними: Державного реєстру суб'єктів господарювання, які здійснюють приймання та/або розбирання транспортних засобів, що утилізуються; Переліку декларацій про відходи; Переліку Декларацій про провадження господарської діяльності; Реєстру висновків на транскордонне перевезення відходів; Реєстру дозволів на здійснення операцій з оброблення відходів; Реєстру ліцензіатів з управління небезпечними відходами; Реєстру письмових згод (повідомлень) на транскордонне перевезення небезпечних відходів. Крім того, не є активними посилання на: Реєстр виробників продукції, щодо якої встановлено

розширену відповідальність виробника; Реєстр організацій розширеної відповідальності виробника; Реєстр побічних продуктів; Реєстр припинення статусу відходів; Реєстр суб'єктів господарювання на здійснення операцій із збирання та зберігання відходів [391].

По-друге, державний облік окремих відомостей здійснюється лише на регіональному рівні, що ускладнює оцінку ситуації у сфері управління відходами в національному масштабі. Свідченням цьому є реєстр місць видалення відходів і реєстр об'єктів утворення, оброблення та утилізації відходів, ведення яких було віднесено до повноважень обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій [390]. У багатьох областях зазначені реєстри не були створені або не оновлювалися тривалий час. Постанова Кабінету Міністрів України від 03.08.1998 № 1216 «Про затвердження Порядку ведення реєстру місць видалення відходів» і постанова Кабінету Міністрів України від 31.08.1998 № 1360 «Про затвердження Порядку ведення реєстру об'єктів утворення, оброблення та утилізації відходів» втрачають чинність із 1 січня 2025 р. відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 05.12.2023 № 1279 «Про затвердження Порядку створення та адміністрування інформаційної системи управління відходами» [392].

По-третє, інформація щодо окремих об'єктів, суб'єктів та процесів у сфері управління відходами, необхідна для прийняття управлінських рішень, не охоплюється державним обліком. Наприклад, до таких об'єктів належать несанкціоновані (стихійні) звалища. Спробою започаткувати їх державний облік було створення так званого «Реєстру місць стихійних сміттєзвалищ» у межах проєкту «Екомапа», який функціонував з 2017 по 2022 р. Реєстр містив певні відомості лише щодо декількох областей України, а питання його формування і ведення законодавчо не врегульовувалися. У січні 2022 р. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України оголосило про припинення роботи сервісу «Екомапа» з технічних причин та початок розроблення нового технічного рішення «Екомапа 2.0». До модернізованого

сервісу планується включити максимальну кількість інформації про наявні сміттєзвалища [393]. До цього часу новий сервіс «Екомапа 2.0» не був розроблений.

По-четверте, різні форми державного обліку в сфері управління відходами не систематизовані, а облікові дані – недостатньо узгоджені між собою. Цим знижується якість інформаційного забезпечення і, як наслідок, ефективність державної екологічної політики.

Для удосконалення державного обліку в сфері управління відходами Національна стратегія управління відходами в Україні до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 № 820-р (далі НСУВ), передбачає впровадження:

- національного реєстру об'єктів утворення, здійснення операцій у сфері поводження з відходами і найкращих доступних технологій поводження з відходами;

- державного реєстру відходів та вторинних ресурсів, що утворюються та накопичені в Україні;

- спеціальних посуб'єктних реєстрів (реєстру суб'єктів господарювання, які здійснюють збирання та перевезення промислових відходів, реєстру суб'єктів господарювання, які надають послуги з вивезення побутових відходів та ін.) [309].

Однак позиція держави в цьому питанні є непослідовною, оскільки зазначені реєстри взагалі не згадуються у Національному плані управління відходами до 2030 року (далі НПУВ) [394], спрямованому на реалізацію НСУВ. З іншого боку, виконання НСУВ в цій частині може лише частково розв'язати проблему, оскільки не передбачає належної систематизації державного обліку в сфері управління відходами та, отже, не дозволить повною мірою розгорнути його інформаційні можливості для кращого забезпечення екологічних прав людини.

Окремої уваги заслуговує підхід до організації державного обліку в сфері управління відходами, передбачений новим Законом України «Про

управління відходами». Ст. 46 цього Закону присвячена інформаційній системі управління відходами, яка має бути створена у формі електронної бази даних з метою належного обліку, звітності, узагальнення та аналізу відповідної інформації. Така інформаційна система складається із трьох підсистем – звітності, надання адміністративних послуг і реєстрів. Остання підсистема включає реєстри, що не співпадають із реєстрами, визначеними в НСУВ. Наприклад, у Законі України «Про управління відходами» не згадуються державний реєстр відходів та вторинних ресурсів, що утворюються та накопичені в Україні, та національний реєстр об'єктів утворення, здійснення операцій у сфері поводження з відходами і найкращих доступних технологій поводження з відходами [381].

Дещо ширший перелік реєстрів, що складають підсистему реєстрів інформаційної системи управління відходами, встановлено Порядком створення та адміністрування інформаційної системи управління відходами, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 05.12.2023 № 1279 [392]. Однак відзначені вище реєстри, які згадуються у НСУВ, у цьому Порядку також відсутні.

Загалом НСУВ, Закон України «Про управління відходами» і Порядок створення та адміністрування інформаційної системи управління відходами орієнтовані на збільшення кількості відповідних реєстрів, а не на побудову інтегрованої системи державного обліку в сфері управління відходами з єдиними принципами організації, чіткою структурою та функціями. Водночас організація обліку за системним принципом дозволила б суттєво покращити його інформаційні властивості, забезпечити сумісність і взаємодію з іншими інформаційними системами.

Прогрес у розвитку технологій та зростання потреб управління обумовлюють те, що відповідний державний облік доцільно будувати на геоінформаційних засадах. Як впливає зі ст. 1 Закону України від 13.04.2020 № 554-IX «Про національну інфраструктуру геопросторових даних», геоінформаційною системою є система, призначена для провадження

діяльності з геопросторовими даними та метаданими. Своєю чергою, геопросторові дані являють собою сукупність даних про геопросторовий об'єкт, що характеризується певним місцезнаходженням на Землі і визначеними у встановленій системі просторово-часовими координатами [395]. До беззаперечних переваг геоінформаційних систем належить цифрове картографування, яке суттєво полегшує сприйняття інформації.

Кроком до створення геоінформаційної системи державного обліку в сфері управління відходами було те, що реєстр об'єктів утворення, оброблення та утилізації відходів і реєстр місць видалення відходів мали включати геопросторові дані, метадані та сервіси, діяльність із якими здійснюється згідно із Законом України «Про національну інфраструктуру геопросторових даних» [390]. Відповідні зміни до Закону України «Про відходи» набули чинності 1 січня 2021 р., але не були враховані на підзаконному рівні у порядках ведення відповідних реєстрів, що затверджені Кабінетом Міністрів України [396; 397]. На теперішній час проблемою є те, що Закон України «Про управління відходами» взагалі не згадує про відповідні регіональні реєстри та не містить відсилань до Закону України «Про національну інфраструктуру геопросторових даних».

За аналогією із багатьма іншими системами обліку, передусім у природоресурсній галузі, єдина геоінформаційна система державного обліку в сфері управління відходами може бути організована у формі *кадастру*. У науковій літературі, законодавстві та практичній сфері існує багато різних визначень цього поняття – як родових, так і видових.

Так, у юридичній енциклопедії під редакцією Ю.С. Шемшученка під кадастром розуміється систематизований банк кількісних і якісних даних щодо певного об'єкта, призначений для забезпечення державних органів, підприємств, установ та організацій інформацією, необхідною для прийняття управлінських рішень [398]. У науці екологічного права є спеціальне поняття «державний кадастр природного ресурсу», яким вважають єдину державну

систему відомостей про просторове розміщення природного об'єкта, його економічний і правовий стан, природні, господарські, якісні, кількісні та інші характеристики, необхідні для управління цим об'єктом [399, с. 208]. Державний земельний кадастр, що є основою системи кадастрів природних ресурсів, визначається законом як єдина державна геоінформаційна система відомостей про землі, розташовані в межах державного кордону України, їх цільове призначення, обмеження у їх використанні, а також дані про кількісну і якісну характеристику земель, їх оцінку, про розподіл земель між власниками і користувачами, про меліоративні мережі та складові частини меліоративних мереж [400].

Ключовою властивістю будь-якої сучасної кадастрової системи є надання достовірної інформації про географічне положення об'єктів обліку [401, с. 94; 402]. У зв'язку з цим із 1 січня 2021 р. всі кадастри в Україні повинні відповідати вимогам Закону України «Про національну інфраструктуру геопросторових даних».

В Україні діє розгалужена система кадастрів, яка не обмежується лише кадастрами природних ресурсів. До неї входять Державний земельний кадастр, Державний водний кадастр, Державний лісовий кадастр, Державний кадастр родовищ і проявів корисних копалин, Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду, Державний кадастр тваринного світу, Містобудівний кадастр, Державний кадастр сховищ радіоактивних відходів та інші кадастри. Останній із зазначених кадастрів містить інформацію щодо місцезнаходження, кількісних та якісних характеристик, умов зберігання або захоронення радіоактивних відходів, систем контролю та моніторингу [403].

Питання створення окремого кадастру (або кадастрів) у галузі управління відходами неодноразово підіймалося на державному рівні. Ще в 1998 р. необхідність створення кадастрів відходів була визнана Постановою Верховної Ради України «Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» [404], а у 2005 р. за результатами аналізу стану

виконання законодавства у сфері поводження з відходами Верховна Рада України рекомендувала Кабінету Міністрів України розробити та запровадити державний кадастр відходів [405].

Незважаючи на всю актуальність, у вітчизняній науці відповідне питання належним чином не досліджувалося.

В окремих наукових працях можна зустріти абстрактні ідеї щодо необхідності запровадження «державного кадастру відходів» [406, с. 1000], «кадастру (реєстру) відходів» [407, с. 124] або «Кадастру відходів промислових підприємств, консорціумів і компаній» [408, с. 274]. Завдання, структура, зміст та особливості цих кадастрів у літературі не розкриваються.

Група дослідників із Ужгородського національного університету пропонує створити кадастр вторинних ресурсів на основі застосування геоінформаційних систем. У дослідженні відзначається, що в цьому кадастрі мають відображатися еколого-соціальні особливості утворення, накопичення і використання вторинних ресурсів, описуватися відходи, що забруднюють навколишнє середовище з огляду на рівень їх небезпечності [409, с. 123–124]. Водночас не зрозуміло, чому йдеться про кадастр вторинних ресурсів, тоді як за задумом авторів він охоплюватиме всі відходи, зокрема й ті, що не належать до вторинних ресурсів і підлягають видаленню.

Потрібно відзначити, що в зарубіжній практиці існують приклади функціонування спеціальних кадастрів у сфері управління відходами.

В Італії Кадастр відходів (італ. «Catasto Rifiuti») був створений ще в 1988 р., у зв'язку з чим неодноразово реорганізовувався. Згідно із Декретом від 03.04.2006 № 152, Кадастр відходів поділяється на розділи, що містять інформацію про: суб'єктів, які залучені до циклу операцій управління відходами; декларації, що подають зазначені суб'єкти; видані дозвільні документи; компанії, які здійснюють утилізацію відходів за спрощеною процедурою; утворення та управління специфічними видами відходів, зокрема поліхлорованими біфенілами, відпрацьованими оливами, батареями, використаною упаковкою та ін. [410]. Кадастр відходів Італії ведеться

спеціально уповноваженими органами на національному і регіональному рівнях управління, регулярно оновлюється та містить геоінформаційну складову.

У Сербії з 2017 по 2020 р. за підтримки ЄС було реалізовано проєкт щодо створення Кадастру відходів гірничої промисловості, який існує у формі Інтернет-додатку та окремої книги. Кадастр містить детальну інформацію щодо всіх історичних і безхазяйних звалищ відходів гірничої промисловості на території країни (усього більше 40), точні дані про склад таких відходів, їх кількість, фізичні і хімічні властивості, класифікацію, оцінку ризиків та іншу екологічно важливу інформацію [411; 412]. Сербській досвід ведення державного обліку відходів гірничої промисловості є цікавим, але для України оптимальнішою є модель єдиного кадастру для всіх видів відходів. Це обумовлено проблемами, про які йшлося раніше.

Створення державного кадастру відходів в Україні сприятиме поліпшенню якості управління на всіх його рівнях – від об'єктового до національного, оскільки суб'єкти управління володітимуть максимально повною, достовірною і доступною інформацією для прийняття рішень.

Структурними елементами державного кадастру відходів як цілісної геоінформаційної системи обліку в сфері управління відходами можуть бути наявні та перспективні банки даних і реєстри. Зокрема, до цього кадастру доцільно включити банки даних про: відходи; об'єкти утворення та управління відходами; несанкціоновані звалища відходів; найкращі доступні технології управління відходами; суб'єктів утворення та управління відходами; інші банки даних.

Зокрема, банк даних про відходи може бути джерелом інформації про видовий склад, запаси, обсяги щорічного утворення відходів, їх екологічні властивості, енергетичну цінність, географію розміщення, економічну, екологічну доцільність та технічні можливості використання. Для окремих видів відходів у межах відповідного банку даних можуть виділятися спеціальні реєстри.

Банк даних про найкращі доступні технології управління відходами слугуватиме джерелом інформації про ефективні технології використання відходів як вторинних ресурсів із урахуванням цілей сталого розвитку, принципів циркулярної економіки, оновлених кліматичних цілей та інших важливих критеріїв.

Державний кадастр відходів може бути підсистемою інформаційної системи управління відходами, створення якої передбачено ст. 46 Закону України «Про управління відходами» (замість підсистеми реєстрів, які будуть інтегровані до цього кадастру).

Отже, ключовим напрямом удосконалення державного обліку в сфері управління відходами є систематизація різних його форм (наявних і перспективних) шляхом створення державного кадастру відходів, побудованого на геоінформаційних засадах. Наявність у державному кадастрі відходів геопросторових даних, що характеризують географічне положення об'єктів обліку за допомогою цифрових технологій і графічної візуалізації, покращить інформаційні властивості державного обліку у відповідній сфері та дозволить інтегрувати його до національної інфраструктури геопросторових даних, що створюється та функціонує за єдиними принципами. Для групування даних за тематичними блоками в межах відповідного кадастру можуть формуватися банки даних та реєстри.

Функціонування державного кадастру відходів сприятиме реалізації цілей державної політики в екологічній та інших сферах, посиленню гарантій дотримання екологічних прав людини, упровадженню в Україні підходів законодавства про відходи ЄС в умовах війни та повоєнного відновлення країни.

Таким чином, дослідження правових підходів до державного обліку в сфері управління відходами як гарантії дотримання екологічних прав людини в умовах війни та повоєнного відновлення дозволило отримати *такі результати:*

1. Обґрунтовано, що державний облік в сфері управління відходами в Україні доцільно організувати в формі кадастру як єдиної геоінформаційної системи, що є складовою національної інфраструктури геопросторових даних.

2. Конкретизовано, що для групування даних за тематичними блоками в межах державного кадастру відходів можуть формуватися банки даних та реєстри. До відповідного кадастру запропоновано віднести такі основні банки даних: про відходи; про об'єкти утворення та управління відходами; про несанкціоновані звалища відходів; про найкращі доступні технології управління відходами; про суб'єктів утворення та управління відходами.

3. Запропоновано включення державного кадастру відходів до інформаційної системи управління відходами, створення якої передбачено ст. 46 Закону України «Про управління відходами», як її окремої підсистеми.

РОЗДІЛ 2.6

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ ВІДХОДАМИ ВІД РУЙНУВАНЬ У КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ ТА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Замість квітучих міст, селищ та сіл війна залишає на території України нагромадження відходів, які утворюються у зв'язку з пошкодженням (руйнуванням) будівель та споруд. За 2,5 роки, що минули від початку широкомасштабного російського вторгнення, чимало населених пунктів було буквально «стерто з лиця землі». Найсумнішою є доля міст у Донецькій (Авдіївка, Бахмут, Волноваха, Вугледар, Мар'їнка, Маріуполь, Часів Яр), Луганській (Лисичанськ, Попасна, Рубіжне, Сєверодонецьк, Щастя), Харківській (Ізюм, Куп'янськ, Харків), Київській (Буча, Ірпінь), Сумській (Охтирка) областях, Херсона та Чернігова, тобто міст, де були або зараз тривають найзапекліші бої. Через війну постраждало від 30% до 90% їхньої

інфраструктури, а в Донецькій і Луганській областях більшість міст, через які проходила лінія бойового зіткнення, зруйновано на 80–90%. Точних даних щодо кількості зруйнованих селищ і сіл поки що немає, однак очевидно, що їх набагато більше, ніж міст.

Унаслідок ураження снарядами, ракетами та іншими боєприпасами об'єктів житлового фонду, критичної, соціальної та іншої інфраструктури постійно зростає кількість відходів від руйнувань. За даними Київської школи економіки та профільних міністерств (Міністерства економіки України, Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України, Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства культури та інформаційної політики України), станом на кінець 2023 – початок 2024 р. було знищено або пошкоджено: близько 250 тис. об'єктів житлового фонду; щонайменше 426 великих, середніх та десятки тисяч малих підприємств; 19 аеропортів і цивільних аеродромів; щонайменше 126 залізничних вокзалів і станцій; 344 мости і мостові переходи [413]; щонайменше 1772 заклади охорони здоров'я [414]; понад 500 наукових об'єктів [415]; 2003 об'єкти культурної інфраструктури [416]. Це лише проміжні цифри, які зростатимуть до остаточного завершення воєнних дій.

Окремою проблемою є відсутність точних даних щодо кількості відходів від руйнувань. За узагальненою інформацією Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України, станом на квітень 2024 р. в Україні утворилося 223,2 тис. т і 235,8 тис. м³ таких відходів [417], хоча цього самого місяця Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України повідомило про те, що кількість відходів від руйнувань перевищила 607 тис. т [418]. Цікаво, що в лютому 2023 р. Міністр захисту довкілля та природних ресурсів України Руслан Стрілець оцінював кількість цих відходів орієнтовно в 10–12 *млн* т [419]. Як пояснило Міністерство, з урахуванням обсягу відходів, утворених на окупованих територіях України, загальний обсяг відходів від руйнувань значно більший, проте за основу береться цифра у 607 тис. т.

До того ж облік відходів від руйнувань на рівні окремих громад або взагалі не ведеться, або ж в одних громадах здійснюється в тоннах, а в інших – у кубічних метрах, що значно ускладнює розрахунок точної кількості відходів. Обирати на власний розсуд одиницю вимірювання обсягів відходів від руйнувань дозволяє чинний Порядок управління відходами, що утворились у зв'язку з пошкодженням (руйнуванням) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків (далі Порядок управління відходами від руйнувань), затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 27.09.2022 № 1073.

Відходи від руйнувань іноді уподібнюють до відходів будівництва та знесення. Із цим поглядом важко погодитися, адже в складі відходів від руйнувань трапляються такі нехарактерні для відходів будівництва та знесення компоненти, як змішані побутові відходи, електричне й електронне обладнання, що містить небезпечні складові, батареї та акумулятори, змішані медичні та фармацевтичні відходи, боєприпаси, знищена військова техніка тощо. Не дарма Національний перелік відходів містить 53 види відходів від руйнувань і лише 39 видів відходів будівництва та знесення [317].

Отже, відходи від руйнувань вирізняються наявністю супутніх компонентів, а саме: матеріалів і предметів, які були всередині або поряд з об'єктом у момент пошкодження (руйнування) або виконання робіт з його демонтажу, зокрема устаткування, особистих речей, предметів вжитку (меблів, побутової техніки), органічних речовин. Якщо основні компоненти відходів від руйнувань (частини будівельних конструкцій, інженерних мереж тощо) забруднені небезпечними супутніми відходами, їх оброблення в місцях тимчасового зберігання заборонено [316]. Зважаючи на цю особливість, є нагальна потреба в розробленні комплексу економічних, правових, організаційно-технічних та інших заходів для забезпечення екологічно безпечного та ресурсоефективного управління саме відходами від руйнувань.

Як показала практика, на рівні регіонів та громад виникають значні труднощі в організації управління цими відходами. Аналіз ситуації в

Чернігівській і Харківській областях, проведений міжнародною правозахисною організацією «Екологія-Право-Людина», виявив такі основні проблеми:

- неналежний облік відходів від руйнувань, відсутність точних даних про їх обсяги;
- відсутність сортування цих відходів, зокрема з відокремленням небезпечних компонентів;
- відсутність спеціально обладнаних місць тимчасового зберігання відходів від руйнувань;
- перебування цих відходів у місці їх утворення або вивезення на непристосовані полігони і звалища;
- недостатня обізнаність органів місцевого самоврядування з їхніми повноваженнями у сфері управління відходами від руйнувань [420].

Попри численні проблеми, в Україні вже є перші пілотні проекти з перероблення відходів від руйнувань. Так, за підтримки компанії Neo-Eco France у 2023 р. було реалізовано проєкт у Гостомелі, в межах якого вдалося знести чотири зруйновані будівлі та переробити 90% з 50 тис. т відходів [421]. Обнадійливим є Проєкт екстреного відновлення та реконструкції, що реалізується у Київській області за підтримки Уряду Японії та Японського агентства міжнародного співробітництва (JICA). Цей проєкт передбачає організацію місця тимчасового зберігання та лінії для перероблення відходів від руйнувань, а також поставку понад 30 одиниць спецтехніки. Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України має намір використати отриманий досвід для розроблення плану управління відходами від руйнувань [422; 423].

Із початком російського вторгнення в Україну виникла також необхідність у розробленні науково-правових засад управління відходами від руйнувань у рамках адаптації законодавства про відходи до умов воєнного часу та повоєнного відновлення. Протягом 2022–2023 років з'явилися перші дослідження з цієї та суміжної проблематики.

Так, у науковій літературі: відзначається початок формування в Україні спеціального законодавства в сфері управління відходами, що утворюються внаслідок війни, обґрунтовується закріплення поняття цих відходів у Законі України «Про управління відходами» [424, с. 349–350]; розглядаються правові проблеми, пов'язані з класифікацією, використанням відходів війни як ресурсу для відновлення України, а також повноваженнями органів державної влади та місцевого самоврядування у цій сфері [425, с. 106]; рекомендуються напрями ефективного управління різними видами відходів під час воєнних дій в Україні, зокрема з відходами від знесення та пошкоджених будівель [426, с. 117]; розкриваються правові та інші особливості управління відходами від руйнувань [427, с. 70–71]; аналізуються підходи до управління відходами війни на основі ієрархії відходів та Європейського зеленого курсу [428, с. 52–56].

Представлені публікації є спробою осмислення та розв'язання окремих проблем правового регулювання у сфері управління відходами від руйнувань на первісному етапі його становлення. Нинішній етап передбачає інтенсифікацію науково-правового пошуку шляхів побудови системи управління відходами від руйнувань з урахуванням наявного досвіду та напрацювань попередників.

Початок війни та раптова поява значних обсягів відходів від руйнувань вимагали оперативного реагування з боку суб'єктів правотворчості на нові виклики. Затвердження Порядку управління відходами від руйнувань, при всіх його явних недоліках, стало відправною точкою формування нормативно-правової основи управління цим специфічним видом відходів, який є невідомим для більшості сучасних країн світу. Україна опинилася у ситуації, коли під тиском надважких обставин змушена брати на себе роль першопроходьця у розв'язанні багатьох нестандартних завдань в умовах крайньої обмеженості ресурсів. Сьогодні вже час підбити певні підсумки дії першого покоління законодавства в сфері управління відходами від руйнувань та запропонувати шляхи його вдосконалення.

Основними нормативно-правовими актами у сфері управління відходами від руйнувань є:

- «рамковий» Закон України від 20.06.2022 № 2320-IX «Про управління відходами», який має на меті імплементувати в Україні принципи та підходи права ЄС і відіграє системотвірну роль для відповідної сфери національного законодавства. Цей Закон встановлює основні цілі та принципи державної політики у сфері запобігання утворенню та управління відходами, впроваджує «ієрархію управління відходами» з метою розбудови циркулярної економіки, визначає загальні вимоги до управління відходами та спеціальні вимоги для небезпечних і побутових відходів, суб'єктів, повноваження органів виконавчої влади та місцевого самоврядування у сфері управління відходами, засади ліцензійної і дозвільної систем, інформаційного забезпечення та планування у сфері управління відходами, а також урегулює інші важливі питання [381];

- Порядок управління відходами від руйнувань як спеціальний нормативно-правовий акт підзаконного рівня. Його метою є запобігання й зменшення негативного впливу цих відходів на навколишнє середовище та здоров'я людини. Норми цього Порядку вже майже два роки визначають суб'єктів, що організують управління відходами від руйнувань; окремі вимоги щодо виявлення та обліку цих відходів; види операцій з управління відходами від руйнувань; особливості управління ними під час розчищення території та демонтажу пошкоджених (зруйнованих) об'єктів; правила організації місць тимчасового зберігання відходів від руйнувань; особливості повторного використання цих відходів; перелік компонентів відходів від руйнувань та можливі шляхи їх повторного використання в будівництві, промисловості будівельних матеріалів (виробництві будівельних виробів (продукції)) [316]. За цей час мав би накопичитися значний досвід реалізації спеціальних підходів, що дозволило б об'єктивніше оцінити стан досягнення цілей, задекларованих у цьому нормативно-правовому акті. Однак рівень практичного втілення норм Порядку є низьким, а тому далеко не завжди можна підтвердити практикою висновок про ефективність тих чи інших підходів. Інший аспект

проблеми полягає в тому, що відповідний нормативно-правовий акт має низку явних і дуже серйозних вад;

- Порядок класифікації відходів та Національний перелік відходів, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 20.10.2023 № 1102. На основі цих документів здійснюється розподіл відходів за їх видами та властивостями.

Як свідчить проведений аналіз, недоліки правового регулювання у сфері управління відходами від руйнувань можна поділити на три основні групи.

Перша група недоліків пов'язана зі слабким впливом нового Закону України «Про управління відходами» на сферу управління відходами від руйнувань. Цей вплив обмежується лише загальними для всіх відходів положеннями, регулятивне значення яких ще більше нівелюється через розбіжності з нормами Порядку управління відходами від руйнувань. Попри те, що завершальна стадія процесу розроблення Закону України «Про управління відходами» припала вже на період воєнного стану, поняття «відходи від руйнувань» та спеціальні вимоги щодо управління цими відходами були упущені з виду його розробниками. У зв'язку з цим норми, які за своїм характером мали бути наділені вищою юридичною силою закону як основного джерела права, отримали другорядне регулятивне значення у межах підзаконного рівня. За таких умов безпідставно говорити про єдність і стабільність нормативно-правових засад, як і про чітку та цілеспрямовану державну політику у сфері управління відходами від руйнувань.

Другу групу недоліків становлять розбіжності між положеннями Закону України «Про управління відходами» та Порядку управління відходами від руйнувань. Ієрархію управління відходами та інші важливі інструменти права ЄС у Порядку не враховано, оскільки його готували на базі вже нечинного Закону України від 05.03.1998 № 187/98-ВР «Про відходи» [390].

У цьому контексті слід зазначити, що 23 серпня 2024 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову № 964 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України у сфері управління відходами» [429],

покликану нарешті узгодити Порядок управління відходами від руйнувань із Законом України «Про управління відходами». Однак, у супереччю очікуванню, ці зміни не передбачають глибокого переосмислення і трансформації наявних правових інструментів і навряд чи позитивно вплинуть на ефективність правового регулювання.

Постанова Кабінету Міністрів України № 964 здебільшого передбачає технічну заміну одних термінів іншими (наприклад, «поводження з відходами» – на «управління відходами», «утилізація» – на «відновлення», «об'єкт поводження з відходами» – на «об'єкт оброблення відходів» та ін.). У багатьох випадках значення первісного та нового термінів не беруться до уваги, що може призвести до незапланованих і непрогнозованих наслідків від реалізації оновлених положень Порядку.

Так, до внесення змін постановою Кабінету Міністрів України № 964 п'ята позиція в переліку операцій поводження з відходами від руйнувань включала їх оброблення (перероблення) та/або знешкодження (у разі потреби). У Законі України «Про відходи» обробленням (переробленням) відходів вважалися будь-які технологічні операції, пов'язані зі змінням фізичних, хімічних чи біологічних властивостей відходів, для підготовки їх до екологічно безпечного зберігання, перевезення, утилізації чи видалення. Також під знешкодженням відходів розумілося зменшення чи усунення їх небезпечності шляхом механічного, фізико-хімічного чи біологічного оброблення [390]. Постановою Кабінету Міністрів України № 964 термін «оброблення (перероблення)» замінено терміном «підготовка до повторного використання», а термін «знешкодження» – терміном «видалення» [429]. Підготовку відходів до повторного використання та їх видалення навряд чи доречно ставити поруч як однопорядкові чи альтернативні операції, адже вони посідають зовсім різне місце в ієрархії управління відходами (ст. 4 Закону України «Про управління відходами») та циркулярній економіці загалом.

Крім того, постановою Кабінету Міністрів України № 964 не внесено жодних уточнень до розділу Порядку управління відходами від руйнувань,

присвяченого особливостям повторного використання цих відходів, а також до Додатку 1, який містить Перелік компонентів відходів від руйнувань та можливі шляхи їх повторного використання у будівництві, промисловості будівельних матеріалів (виробництві будівельних виробів (продукції)). Закон України «Про управління відходами» розуміє під повторним використанням будь-яку операцію, після проведення якої продукція або її складові (компоненти), що не є відходами, повторно використовуються з тією самою метою, для якої вони були призначені [381]. Отже, у правовому сенсі повторно використовуються предмети та матеріали, які пройшли відповідну підготовку (перевірку, очищення або ремонт) та вже не вважаються відходами. Зважаючи на це, у Порядку управління відходами від руйнувань поняття «повторне використання» доцільно замінити поняттям «відновлення».

Третю групу становлять інші недоліки, зокрема порушення принципу правової визначеності та неврахування змін у суміжних правових сферах. Наприклад, Порядок управління відходами від руйнувань передбачає повторне використання ізоляційних та будівельних матеріалів, що містять азбест, як наповнювачів для виробництва вогнестійких виробів, заповнювачів для бетону, покрівельних виробів. Водночас ч. 3 ст. 28 Закону України від 06.09.2022 № 2573-IX «Про систему громадського здоров'я», який набрав чинності 1 жовтня 2023 р., забороняє виробництво і використання азбесту незалежно від виду, а також азбестовмісних виробів і матеріалів у технологічних процесах та під час здійснення будівельно-монтажних робіт на будь-яких об'єктах [430]. Азбест є канцерогеном, а тому заборонений у ЄС та більшості розвинених країн світу. Отже, необхідно виключити ізоляційні та будівельні матеріали, що містять азбест, із Додатку 1 до Порядку управління відходами від руйнувань, а також доповнити цей Порядок нормою про те, що азбестовмісні відходи підлягають виключно видаленню.

Усуненню відзначених вище та інших недоліків сприятимуть такі пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання у сфері управління відходами від руйнувань.

Першочергово уточнення потребує дефініція поняття «відходи від руйнувань», оскільки ефективність правових норм прямо залежить від досконалості законодавчої термінології. Як випливає з чинного законодавства, відходами від руйнувань є частини (уламки) пошкоджених (зруйнованих) об'єктів, а також матеріали, предмети, які були всередині або поряд з такими об'єктами у момент пошкодження (руйнування) та/або виконання робіт з демонтажу та які повністю або частково втратили свої споживчі властивості і не можуть у подальшому використовуватися за місцем їх утворення чи виявлення [316].

По-перше, у наведеній дефініції відсутня базова ідентифікуюча ознака цього виду відходів, а саме те, що вони утворились унаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведення робіт з ліквідації їх наслідків. Це відрізняє відходи від руйнувань від будівельних та інших відходів.

По-друге, ідентифікація відходів від руйнувань за ознакою повної або часткової втрати ними споживчих властивостей не є коректною. З одного боку, такі властивості можуть об'єктивно залишатися, однак у власника зник до них інтерес. З іншого боку, не всі відходи можуть оцінюватися за споживчими властивостями [431, с. 37]. Наприклад, до них належать медичні відходи (органи, тканини, частини тіла тощо) у складі відходів від руйнувань.

По-третє, ідентифікація відходів від руйнувань за ознакою неможливості їх подальшого використання за місцем утворення чи виявлення також не є доцільною. Така ознака була присутня у визначенні відходів у Законі України «Про відходи». Водночас Закон України «Про управління відходами» розглядає відходи як будь-які речовини, матеріали і предмети, яких їх власник позбувається, має намір або повинен позбутися, що повністю відповідає Директиві 2008/98/ЄС про відходи. Як роз'яснює Суд ЄС, у контексті власника поняття «позбуватися» стосується і відновлення (операція, у результаті якої відходи використовуються з певною метою), і видалення відходів [432, с. 10–11]. Одним із доступних для власника варіантів є

використання ґрунту та каміння, що не містять небезпечних речовин, при здійсненні ландшафтних робіт.

З огляду на викладене, під відходами від руйнувань пропонується розуміти частини (уламки) пошкоджених (зруйнованих) будівель та споруд, а також матеріали, предмети, які були всередині або поряд з ними у момент пошкодження (руйнування) та/або виконання робіт з демонтажу, що утворились унаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведення робіт з ліквідації їх наслідків. Цим визначенням доцільно доповнити ст. 1 Закону України «Про управління відходами».

Для забезпечення стабільності правового регулювання, поширення засадничих принципів та підходів до управління відходами на сферу відходів від руйнувань (з урахуванням притаманних їм особливостей) необхідно закріпити основні вимоги щодо управління цими відходами на рівні Закону України «Про управління відходами». Зокрема, мова йде про види операцій з управління відходами від руйнувань, вимоги щодо розміщення місць їх тимчасового зберігання, винятки з правил про отримання дозволу на здійснення операцій з оброблення відходів, винятки із положень про облік відходів, особливості управління небезпечними компонентами в складі відходів від руйнувань, а також повноваження органів місцевого самоврядування щодо організації управління цими відходами. При цьому Порядок управління відходами від руйнувань має виконувати властиву підзаконному нормативно-правовому акту функцію конкретизації та доповнення базових положень закону. Цією функцією, наприклад, охоплюється встановлення додаткових вимог щодо збирання (відокремлення, сортування тощо) і зберігання небезпечних відходів від руйнувань.

Ще однією пропозицією є часткове виключення діяльності у сфері управління відходами від руйнувань зі сфери оцінки впливу на довкілля замість повного виключення. Відповідно до п. 14 Порядку управління відходами від руйнувань, діяльність щодо операцій з управління цими відходами провадиться у рамках виконання відновлювальних робіт з ліквідації

наслідків збройної агресії та бойових дій під час воєнного стану та у відбудовний період протягом 90 календарних днів після припинення або скасування на території України воєнного стану та не підлягає оцінці впливу на довкілля [316]. Як випливає з абз. 2 ч. 1 ст. 3 Закону України від 23.05.2017 № 2059-VIII «Про оцінку впливу на довкілля», оцінці впливу на довкілля не підлягає планована діяльність, спрямована виключно на забезпечення оборони держави, ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій, відновлювальні роботи з ліквідації наслідків збройної агресії проти України під час дії воєнного стану, відповідно до критеріїв, затверджених Кабінетом Міністрів України [354]. Отже, поширюючи виключення зі сфери оцінки впливу на довкілля на відбудовний період, а не лише час воєнного стану, п. 14 Порядку управління відходами від руйнувань суперечить чинній редакції абз. 2 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про оцінку впливу на довкілля». У будь-якому разі наведені норми Порядку і Закону можуть використовуватися як легальне «прикриття» для незаконних операцій з небезпечними та іншими відходами, що не належать до відходів від руйнувань, та на територіях, де не велися активні бойові дії (зокрема, на це звертає увагу й міжнародна правозахисна організація «Екологія-Право-Людина» [433]).

Одним із можливих шляхів усунення проблеми є часткове виключення діяльності щодо операцій з управління відходами від руйнувань зі сфери оцінки впливу на довкілля.

Відповідно до п. 8 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про оцінку впливу на довкілля», перша категорія видів планованої діяльності та об'єктів, які можуть мати значний вплив на довкілля і підлягають оцінці впливу на довкілля, включає управління відходами, а саме: об'єкти оброблення небезпечних відходів; об'єкти оброблення відходів, що не є небезпечними, потужністю 100 т на добу або більше [354]. Зважаючи на високі ризики для здоров'я людей та навколишнього середовища, пропонується, щоб на зазначені категорії об'єктів завжди поширювалася процедура оцінки впливу на довкілля незалежно від оброблення на них відходів від руйнувань. Водночас виняток із правила про

обов'язковість процедури оцінки впливу на довкілля може бути обґрунтованим для об'єктів оброблення відходів, що не є небезпечними, потужністю менше 100 т на добу (друга категорія видів планованої діяльності та об'єктів, які можуть мати значний вплив на довкілля та підлягають оцінці впливу на довкілля), на яких планується обробляти виключно відходи від руйнувань.

Ще одним моментом, який заслуговує на увагу, є строк дії Порядку управління відходами від руйнувань, який застосовується під час виконання комплексу відновлювальних робіт з ліквідації наслідків збройної агресії та бойових дій під час воєнного стану та у відбудовний період (протягом 90 календарних днів після припинення або скасування на території України воєнного стану) (п. 1). Однак, як зазначено у п. 3 цього Порядку, місця тимчасового зберігання відходів від руйнувань мають функціонувати протягом періоду воєнного стану та одного року з дня його припинення або скасування [316]. Отже, строк дії Порядку управління відходами від руйнувань є меншим за строк, на який створюються місця тимчасового зберігання цих відходів.

З огляду на кількість відходів від руйнувань, яка постійно зростає, та недостатність інфраструктури для їх відновлення або безпечного захоронення, Порядок управління відходами від руйнувань буде логічніше застосовувати під час воєнного стану та принаймні протягом одного року після його припинення або скасування на території України. За необхідності цей строк може бути продовжено. Використання поняття «відбудовний період» не є доцільним, адже воно не має конкретних часових рамок.

Представлені вище результати дають змогу сформуванню певне підґрунтя для розгортання подальшого наукового пошуку шляхів і засобів розв'язання проблем правового забезпечення управління відходами від руйнувань. До основних напрямів перспективних досліджень доцільно віднести такі:

– уточнення переліку та змісту операцій управління відходами від руйнувань;

- удосконалення порядку виявлення та обліку цих відходів;
- посилення вимог до управління небезпечними компонентами;
- стимулювання діяльності з перероблення відходів від руйнувань та використання їх сировинного потенціалу;

- урахування специфіки цих відходів при здійсненні планування на державному, регіональному та місцевому рівнях.

Щодо останнього напрямку слід зазначити, що розроблений нещодавно проєкт Національного плану управління відходами до 2033 року не приділяє належної уваги відходам від руйнувань [434], а це, своєю чергою, неодмінно вплине на зміст регіональних та місцевих планів управління відходами.

Отже, проведене дослідження правового забезпечення управління відходами від руйнувань у контексті забезпечення екологічних прав людини під час війни та в повоєнний період дало змогу отримати *такі результати*:

1. Аргументовано, що надана Порядком управління відходами, що утворились у зв'язку з пошкодженням (руйнуванням) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків, можливість обирати на власний розсуд одиницю вимірювання обсягів відходів від руйнувань (тонни або кубічні метри) значно ускладнює розрахунок точної кількості цих відходів.

2. Обґрунтовано, що зміни, передбачені постановою Кабінету Міністрів України від 23.08.2024 № 964 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України у сфері управління відходами», не пов'язані з глибоким переосмисленням і трансформацією наявних правових інструментів і навряд чи позитивно вплинуть на ефективність правового регулювання у сфері управління відходами від руйнувань.

Конкретизовано, що постанова Кабінету Міністрів України № 964 забезпечила лише технічну заміну одних термінів на інші (наприклад, «поводження з відходами» – на «управління відходами», «утилізація» – на «відновлення», «об'єкт поводження з відходами» – на «об'єкт оброблення відходів»), при цьому в багатьох випадках значення первісного та нового

термінів не беруться до уваги, що може призвести до незапланованих і непрогнозованих наслідків від реалізації положень відповідної постанови.

3. Уточнено законодавчу дефініцію відходів від руйнувань, під якими пропонується розуміти частини (уламки) пошкоджених (зруйнованих) будівель та споруд, а також матеріали, предмети, які були всередині або поряд з ними у момент пошкодження (руйнування) та/або виконання робіт з демонтажу, що утворились унаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведення робіт з ліквідації їх наслідків.

4. Запропоновано закріпити основні вимоги щодо управління відходами від руйнувань на рівні Закону України «Про управління відходами» для забезпечення стабільності правового регулювання, поширення засадничих принципів та підходів до управління відходами на сферу відходів від руйнувань (з урахуванням притаманних їм особливостей).

Уточнено, що на підзаконному рівні доцільно конкретизувати положення Закону України «Про управління відходами», зокрема встановити додаткові вимоги щодо збирання (відокремлення, сортування тощо) і зберігання небезпечних відходів від руйнувань.

5. Обґрунтовано недоцільність повного виключення діяльності щодо операцій з управління відходами від руйнувань зі сфери оцінки впливу на довкілля. Запропоновано встановити виняток із правила про обов'язковість процедури оцінки впливу на довкілля для об'єктів оброблення відходів, що не є небезпечними, потужністю менше 100 т на добу, на яких планується обробляти виключно відходи від руйнувань.

6. Обґрунтовано встановлення на підзаконному рівні заборони використання ізоляційних та будівельних матеріалів, що містять азбест, у складі відходів від руйнувань на виконання вимоги Закону України «Про систему громадського здоров'я».

7. Аргументовано застосування Порядку управління відходами від руйнувань під час воєнного стану та протягом одного року після його

припинення або скасування на території України з можливістю продовження цього строку.

РОЗДІЛ 2.7

ВПЛИВ МІННОГО ЗАБРУДНЕННЯ НА СТАН НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ТА ДОТРИМАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

До 2014 р. проблема мінного забруднення (під мінним забрудненням розуміється присутність на певній території будь-яких вибухонебезпечних предметів, а не лише мін як їх різновиду) полягала в очищенні території від небезпечних залишків Другої світової війни, які періодично виявляли в лісах, річках, болотах та інших важкодоступних місцях. Із початком бойових дій на сході України в 2014 р. ця проблема отримала сучасний вираз та нові масштаби. У 2018 р. на підконтрольній Уряду України частині Донецької та Луганської областей площа замінованих територій становила близько 7 тис. км², тоді як на окупованій частині цих областей – близько 9 тис. км² (за попередніми оцінками Міністерства оборони України) [435]. Наслідком повномасштабного російського вторгнення у 2022 р. стало збільшення цієї площі більш ніж у десять разів. За даними Національної платформи протимінної діяльності «Розмінуємо Україну», станом на кінець жовтня 2024 р. потенційно забрудненими мінами й іншими вибухонебезпечними предметами є понад 139 тис. км² української території [436]. У 2023 р. площа замінованої території України складала 174 тис. км², але завдяки спільним зусиллям Сил оборони та операторів протимінної діяльності вдалося обстежити й очистити частину земель постраждалих від війни регіонів [437]. Загострення війни, як і її затягування, загрожує збільшенням зони мінного забруднення, хоча ООН уже зараз прирівнює масштаби розмінування України до розмінування усієї Європи після 1945 р. [438].

Суцільне мінування місцевості (шляхом цілеспрямованого створення так званих «мінних полів»), нерозірвані бомби, ракети, артилерійські та інші боєприпаси, якими усіяні ділянки української території в зоні бойових дій та поблизу неї, є фактором погіршення екологічної обстановки як у найближчий час, так і в довготривалій перспективі. Ситуацію ускладнюють надвисока концентрація вибухонебезпечних предметів в окремих місцевостях, а також застосування нових видів мін та боєприпасів, які набагато складніше виявляти і знешкоджувати, аніж добре відомі зразки. Екологічна проблематика, пов'язана із забрудненням територій мінами та іншими вибухонебезпечними предметами, розкривається у двох основних аспектах.

Перший аспект – це несприятливий вплив мінного забруднення на стан компонентів навколишнього середовища, різні екосистеми та вресіті-ресіт на дотримання екологічних прав людини. Ще під час бойових дій на Донбасі до повноцінного російського вторгнення з'явилися наочні підтвердження того, що на територіях, які стали «відчуженими» унаслідок мінної небезпеки, можуть виникати умови для відновлення біорізноманіття та навколишнього середовища загалом. Відсутність населення та активної господарської діяльності дає змогу частково зменшити антропогенне навантаження на постраждалі від війни території. Однак ековідновлювальний потенціал вибухонебезпечних предметів не є співставним із їх екоруйнівними наслідками. Досвід війни в Україні й інших країнах показує, що застосування мін та інших боєприпасів призводить до забруднення ґрунтів і вод важкими металами, колосальних втрат рослинності і тваринного світу (особливо через виникнення пожеж), руйнування ландшафтів, знищення заповідних територій, викидів в атмосферне повітря та потрапляння небезпечних речовин до організму людини (за даними Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України) [439].

Як відомо, гуманітарне розмінування є так званим «нульовим» етапом у процесі комплексного відновлення постраждалих від війни територій, від якого залежать усі подальші кроки та заходи щодо відновлення. Мова йде не

лише про відновлення промислового потенціалу, об'єктів критичної інфраструктури, а про забезпечення нормальних умов життєдіяльності населення загалом. Зокрема, підвищення якості життя на постконфліктних територіях стає реально можливим завдяки функціонуванню системи соціально-економічних, юридичних та інших гарантій реалізації, охорони і захисту екологічних прав людини.

Чинники мілітарного впливу, до яких належить і мінне забруднення територій, перешкоджають реалізації *фундаментального права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля*, що гарантується ст. 50 Конституції України. Водночас таке забруднення унеможлиблює або ускладнює здійснення й інших екологічних прав, а саме (наведений нижче перелік не є вичерпним):

– *права громадян на участь у розробленні та здійсненні заходів щодо охорони НПС, раціонального і комплексного використання природних ресурсів* (пункт «в» ч. 1 ст. 9 Закону України від 25.06.1991 № 1264-XII «Про охорону навколишнього природного середовища») [298]. Очевидним є той факт, що здійснення більшості екологічних заходів і проєктів є неможливим до повного розмінування постраждалої від війни території (прикладом цього є заходи з рекультивациі порушених земель);

– *права громадян на здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів* (пункт «г» ч. 1 ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища») [298]. Порушення цього права пов'язано з тим, що міни та інші вибухонебезпечні предмети блокують доступ до природних ресурсів, призводять до їх знищення або приведення у стан, непридатний для використання. Тому до основних цілей протимінної діяльності в Україні входить зменшення ризиків, які можуть виникати внаслідок підриву вибухонебезпечних предметів, до безпечного для життя і здоров'я населення рівня, що дасть змогу використовувати природні ресурси очищених від цих предметів територій у господарських цілях [440];

– права на вільний доступ до екологічної інформації (інформації про стан довкілля) (ч. 2 ст. 50 Конституції України, пункт «е» ч. 1 ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища») [298; 46]. На неочищених територіях, де ще присутні вибухонебезпечні предмети, функції державного управління в сфері охорони довкілля, зокрема державний моніторинг довкілля та державний облік у цій сфері, у кращому випадку можуть здійснюватися частково. Як наслідок, розпорядники екологічної інформації не володіють необхідними даними або володіють ними не в повному обсязі;

– права на здорове та безпечне харчування (ч. 2 ст. 40 Закону України від 06.09.2022 № 2573-IX «Про систему громадського здоров'я») [430], яке також має екологічний характер. Вибухи, викликані ними пожежі на промислових та інших екологічно небезпечних об'єктах, поступове розкладання нерозірваних боєприпасів мають наслідком потрапляння шкідливих речовин у ґрунт і воду, які використовуються для виготовлення сільськогосподарської продукції. Споживання населенням такої продукції стає причиною виникнення багатьох хвороб.

Ще одним аспектом екологічної проблематики, пов'язаної із мінним забрудненням територій, є негативні екологічні наслідки від здійснення самих операцій з розмінування. Міжнародна благодійна організація «Екологія-Право-Людина» у своєму дослідженні дійшла висновку про те, що методи і технології розмінування істотно відрізняються за своїми екологічними характеристиками. Окремі методи видалення та знешкодження мін можуть завдавати непоправної шкоди якості та структурі ґрунту, рослинному покриву, тваринному світу та іншим компонентам довкілля. До того ж присутність людини в зонах мінування також залишає відчутний «слід» через появу небезпечних відходів, будівництво тимчасових споруд, прокладені під'їзні шляхи тощо [441].

На сьогоднішній день як національне, так і міжнародне право певною мірою зачіпають ці проблеми, але не передбачають комплексного механізму

мінімізації екологічних наслідків операцій з розмінування. Як декларує Закон України «Про протимінну діяльність в Україні», заходи протимінної діяльності проводяться з метою забезпечення національної безпеки та спрямовані на зменшення не лише соціального й економічного, але й екологічного впливу вибухонебезпечних предметів на життя та діяльність населення. У ст. 3 цього Закону стверджується пріоритетність захисту прав, законних інтересів, життя і здоров'я людини, довкілля при здійсненні протимінної діяльності [440].

Варто згадати, що ще в 2000 р. була ініціатива стосовно розроблення мінімального екологічного стандарту протимінної діяльності для імплементації державами-учасницями Конвенції про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення (Оттавська конвенція 1997 року). До цього часу питання підготовки такого документа залишається актуальним [441], що спонукає до науково-теоретичних та прикладних досліджень у цій сфері.

Україна вкрай зацікавлена в якомога швидшому та якіснішому розмінуванні постраждалих від війни територій. Це уможливить реалізацію цілей і завдань державної екологічної політики та функціонування системи гарантій дотримання екологічних прав людини. З іншого боку, нехтування екологічними наслідками операцій з розмінування також іде всупереч із національними інтересами України як держави, що на рівні Основного Закону визнала свою екологічну функцію і обрала шлях сталого розвитку та Європейський зелений курс.

Отже, проведені дослідження впливу мінного забруднення на стан навколишнього середовища та дотримання екологічних прав людини дало змогу отримати *такі результати*:

1. Обґрунтовано, що екологічна проблематика, пов'язана із забрудненням територій мінами та іншими вибухонебезпечними предметами, розкривається у двох основних аспектах:

– у несприятливому впливі мінного забруднення на стан компонентів навколишнього середовища, екосистеми та дотримання екологічних прав людини;

– у негативних екологічних наслідках від здійснення операцій з розмінування.

2. Конкретизовано, що мінне забруднення територій перешкоджає реалізації таких екологічних прав людини: фундаментального права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля; права громадян на участь у розробленні та здійсненні заходів щодо охорони НПС, раціонального і комплексного використання природних ресурсів; права громадян на здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів; права на вільний доступ до екологічної інформації (інформації про стан довкілля); права на здорове та безпечне харчування; інших екологічних прав людини.

3. Уточнено, що національне та міжнародне право певною мірою зачіпають проблему негативних екологічних наслідків від здійснення операцій з розмінування, але не передбачають комплексного механізму мінімізації таких наслідків.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило здійснити вирішення наукового завдання, яке полягає у визначенні напрямів вдосконалення системи гарантій дотримання соціально-економічних та екологічних прав людини з урахуванням загроз, зумовлених воєнними діями, та ризиків у період повоєнного відновлення.

На підставі проведеного дослідження сформульовано наступні *основні висновки*:

1. Аргументовано положення про те, що реалізація гарантій прав людини та громадянина, визначених у законодавстві України, можлива за умови економічної спроможності держави забезпечити реальне, а не формальне, їх дотримання. Саме права і законні інтереси людини мають бути покладені в основу формування і реалізації державної політики в умовах війни та на період повоєнного відновлення. Методологічну основу законодавчих змін у цій сфері може скласти людиноцентричний підхід. Саме спираючись на останній, держава має закласти підґрунтя для становлення суспільства, яке складатиметься з економічно вмотивованих та самодостатніх громадян, здатних своєю власною працею створювати необхідні фінансово-економічні передумови для найбільш повної реалізації належних їм соціально-економічних прав.

2. Наголошується на тому, що європейські стандарти демократії, верховенства права та соціальної справедливості підтримують трансформацію українського суспільства, закріплюючи права громадян через прозорі норми і принципи. Підписані угоди з ЄС аналогічно сприяють зміцненню соціально-економічних прав громадян завдяки впровадженню європейських стандартів у сферах праці, охорони здоров'я, освіти та соціального захисту. Міжнародна співпраця у сфері безпеки допомагає уникнути нових конфліктів та створює сприятливе середовище для бізнесу, що, у свою чергу, дозволяє громадянам

реалізувати свої економічні права, захищати власність та розвивати підприємництво у відновленій економіці України.

3. Встановлено, що посилення розвитку політико-правової та законодавчої основи для покращення забезпечення гарантій дотримання соціально-економічних та екологічних прав людини в Україні відбувалося в 2019 - 2021 р.р. у руслі досягнення Цілей сталого розвитку та просування перспективи набуття Україною членства в ЄС через ухвалення та оновлення з урахуванням реалій війни з РФ низки стратегічних нормативно-правових актів - Національна стратегія у сфері прав людини, Національна економічна стратегія на період до 2030 року, Концепція реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 р., ін. Водночас доводиться, що їх положення у площині дотримання прав людини у сфері господарської діяльності лише частково відповідають Керівним принципам ООН з питань бізнесу і прав людини та міжнародному праву і зарубіжному законодавству (включно європейському), що вже понад десятиріччя розвивається на їх основі. Імплементация цих документів не є ефективною з огляду на відсутність або недосконалість необхідних урядових рішень (як-от незапланованість відповідних заходів та невизначення відповідального за їх виконання центрального органу виконавчої влади, незабезпечення роботи ресурсами та недостатня професійна підготовка посадових осіб, ін.).

Обґрунтовано необхідність здійснення комплексного аналізу та перегляду вищеназваних та інших нормативно-правових документів стратегічного значення крізь призму забезпечення ними цілісного узгодженого підходу до забезпечення гарантій дотримання соціально-економічних та екологічних прав людини з урахуванням поточного стану суспільних відносин у період воєнного стану і потреб повоєнного людино-центричного економічного і соціального розвитку нашої держави з урахуванням Порядку денного ООН, Керівних принципів ООН з питань бізнесу та прав людини, норм

права РЄ, Декларації і Принципів Лугано 2022 р. та на засадах вимог Ради ЄС щодо виконання Копенгагенських критеріїв для вступу до ЄС.

4. Аргументовано, що всі заходи, які застосовуватимуться органами державної влади і місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання та інститутами громадянського суспільства, у комплексі мають забезпечувати гарантування реалізації соціально-економічних прав людини зокрема і, в цілому – впровадження устрою європейської соціальної ринкової економіки в Україні, який означає, що: 1) мета забезпечення прав і свобод людини є вищою за мету отримання економічного прибутку; 2) державне та корпоративне управління є демократичним; 3) інтереси учасників ринкових відносин, користувачів економічних благ і загальні суспільні інтереси поєднуються; 4) відстоюється та застосовується принцип солідарності й відповідальності; 5) більшість вигід/надлишків реінвестуються для досягнення Цілей сталого розвитку.

5. Сформульовано висновок, що, без визначення загального підґрунтя для бізнес-середовища, суспільства та держави у питанні забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, гендерні розриви у сфері господарювання залишатимуться непереборними. У цьому контексті відзначається, що повноцінна імплементація Керівних принципів ООН з питань бізнесу та прав людини з урахуванням гендерної перспективи має значний потенціал стати універсальною спільною платформою та концептуальною основою для досягнення позитивних трансформаційних змін в Україні. На особливу увагу заслуговують розробка та запровадження інструментів належної обачності щодо прав людини з урахуванням гендерно орієнтованого підходу та у відповідності із законодавчими документами та керівництвами ЄС.

6. Підкреслюється необхідність урахування в процесі стратегування, планування і управління, а також правотворчої діяльності, державного регулювання та правозастосування на загальнонаціональному, регіональному та місцевому рівнях новітніх законодавчих вимог, правил і стандартів, якими керуються ЄС, ОЕСР, міжнародні фінансові інституції, що стосуються належної обачності суб'єктів економічної діяльності щодо прав людини і

довкілля, оцінки впливу господарської діяльності на права людини та довкілля, корпоративної звітності тощо, зокрема, і в умовах воєнного конфлікту.

7. Наголошено на тому, що нагальною є потреба у активізації імплементації в українське законодавство норм права ЄС, зокрема тих, що визначають мінімальні соціальні стандарти. У зв'язку з цим доводиться доцільність інтеграції принципу «адекватності підтримки доходів», передбаченого Рекомендаціями ЄС про достатній мінімальний дохід, що забезпечує активну інклюзію від 30.01.2023 № 2023/C 41/01, у національне законодавство. Зокрема, це могло б знайти вияв у встановленні у межах Закону України «Про прожитковий мінімум» обов'язковості використання підсумків моніторингу прожиткового мінімуму, яке здійснюється на основі статистичних даних про рівень споживчих цін центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах трудових відносин, соціального захисту населення, для здійснення коригування розміру прожиткового мінімуму.

Відзначається, що закріплення обов'язковості кореляції нормативно визначеного із фактичним розміром прожиткового мінімуму сприятиме перегляду значущості процедури моніторингу прожиткового мінімуму – від статистичного до визнання складовою правотворчої діяльності.

8. Обґрунтовано положення про доцільність забезпечення з боку Верховної Ради України контролю за виконанням Кабінетом Міністрів України вимог Закону України «Про прожитковий мінімум» щодо порядку визначення розміру прожиткового мінімуму. Зазначена пропозиція спирається на п. 13 ч. 1 ст. 85 Конституції України від 28.06.1996, згідно з яким до повноважень Верховної Ради України, серед іншого, віднесено здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до цієї Конституції та закону. Додатково пропозицію аргументовано із посиланням на ч. 3 ст. 1 Закону України «Про Кабінет Міністрів України», яка містить положення про те, що Кабінет Міністрів України підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України.

9. Обґрунтовано положення про те, що встановлення, моніторинг та перегляд розмірів прожиткового мінімуму як державного соціального стандарту має відбуватися з урахуванням процедурних особливостей, встановлених Законом України «Про правотворчу діяльність».

Зважаючи на те, що особливості розробки бюджетної декларації, проєкту Закону України про Державний бюджет України, які містять положення про прожитковий мінімум та інші державні соціальні стандарти та гарантії, знайшли відображення у нормах Бюджетного кодексу України, застосування якого виключено з-під сфери дії Закону України «Про правотворчу діяльність», вбачається за доцільне передбачити певне застереження, яке дозволяло б використати переваги Закону України «Про правотворчу діяльність» у процесі розробки проєкту Закону України про Державний бюджет України. Зазначене дозволить під час оцінки впливу проєкту Закону України про Державний бюджет України на відповідний календарний рік встановити чіткі критерії (показники), за якими здійснюватиметься його правовий моніторинг.

Одним з критеріїв правового моніторингу Закону України про Державний бюджет України на відповідний рік у частині визначення розміру прожиткового мінімуму та подальшого його коригування можна визнати щомісячний розрахунок фактичного розміру прожиткового мінімуму на одну особу, а також окремо для тих, хто відноситься до основних соціальних і демографічних груп населення. При цьому, проведення правового моніторингу Закону України про Державний бюджет України на відповідний календарний рік для зазначених вище цілей має відбуватися щомісяця, зважаючи на високий рівень динаміки показників, які закладаються для розрахунку фактичного розміру прожиткового мінімуму, а саме статистичні дані про рівень споживчих цін.

10. З метою забезпечення приведення процедури з визначення розміру прожиткового мінімуму у відповідність із Законом України «Про

прожитковий мінімум» аргументовано положення про необхідність вжиття з боку Кабінету Міністрів України наступних заходів:

10.1. Забезпечити формування оновлених набору продуктів харчування, набору непродовольчих товарів і набору послуг, необхідних для встановлення прожиткового мінімуму, та провести їх науково-громадську експертизу у порядку, визначеному Порядком проведення науково-громадської експертизи набору продуктів харчування, набору непродовольчих товарів і набору послуг для встановлення прожиткового мінімуму, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.1999 № 1767.

10.2 Затвердити оновлені набори продуктів харчування, набори непродовольчих товарів та набори послуг для основних соціальних і демографічних груп населення.

11. Обґрунтовано положення про необхідність забезпечення з боку Міністерства соціальної політики України дотримання вимог ч. 2 ст. 5 Закону України «Про прожитковий мінімум» щодо оприлюднення до 20 числа наступного місяця на офіційному веб-сайті у мережі Інтернет, а також в офіційних виданнях загальнодержавної сфери розповсюдження розрахунків щомісячного фактичного розміру прожиткового мінімуму на одну особу, а також окремо для тих, хто відноситься до основних соціальних і демографічних груп населення.

Зазначена пропозиція аргументована тим, що відомості щодо фактичного розміру прожиткового мінімуму на 2023 та 2024 роки на офіційному веб-сайті Міністерства соціальної політики України не представлені. Останні доступні відомості, розміщені на офіційному веб-сайті Міністерства соціальної політики України, містять інформацію щодо фактичного розміру прожиткового мінімуму за січень 2022 року.

12. Акцентовано увагу на тому, що однією з ключових проблем для української економіки як на поточному етапі розвитку суспільства в умовах війни, так і в період повоєнного відновлення залишатиметься професійно-кваліфікаційний дисбаланс на ринку праці, зумовлений відсутністю належної

кореляції з останнім ринку освітніх послуг. У зв'язку з цим, з метою зменшення ризиків підготовки випускників за спеціальностями, які не відповідають середньостроковому прогнозу, а також сучасним вимогам економіки та ринку праці, запропоноване наступне:

12.1. Вжити Міністерством економіки України заходів, спрямованих на підготовку не формального, а змістовно деталізованого середньострокового прогнозу потреби у фахівцях та робітничих кадрах на ринку праці із закріпленням у такому прогнозі інформації про очікувані потреби ринку праці саме за конкретними професійними назвами робіт, які представлені у додатках А–В до Класифікатора професій ДК 003:2010.

12.2. Забезпечити реалізацію Міністерством економіки України заходів щодо щорічного оприлюднення середньострокового прогнозу потреби у фахівцях та робітничих кадрах на ринку праці, що дозволить громадянам відійти від ідеалістичних уявлень про ринок праці, здійснюючи прагматичний вибір майбутньої професії.

12.3. Внести зміни до ч. 3 ст. 22 Закону України «Про основні засади молодіжної політики», передбачивши, що гарантія держави щодо надання роботи за фахом на період не менше трьох років поширюється на молодих спеціалістів – випускників закладів професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти незалежно від форми власності, потреба в яких була визначена державним та/або регіональним замовленням.

12.4. Визнати неприйнятним відступ держави від гарантій у працевлаштуванні випускників закладів професійної (професійно-технічної) освіти, що може створити додаткові демотивуючі фактори та ускладнити ситуацію на ринку праці, особливо у період повоєнного відновлення економіки України.

12.5. Використовувати окремо або одночасно наступні прямі та непрямі засоби державного регулювання:

12.5.1. Зменшення ліцензованого обсягу підготовки надлишкових фахівців.

Зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 24 Закону України «Про вищу освіту», звуження провадження освітньої діяльності у сфері вищої освіти в закладі вищої освіти (відокремленому структурному підрозділі) – це зменшення ліцензованого обсягу на певному рівні вищої освіти або для певної освітньої програми, що передбачає присвоєння професійної кваліфікації з професій, для яких запроваджено додаткове регулювання.

Втім задля уможливлення реалізації цього засобу державного регулювання у означених цілях вбачається за доцільне розширення переліку підстав для прийняття рішення про звуження провадження освітньої діяльності у сфері вищої освіти шляхом доповнення ч. 5 ст. 24 новим п. 4 наступного змісту:

«4) встановлення факту підготовки здобувачів вищої освіти за спеціальностями у обсягах, що перевищують потреби ринку праці, відповідно до даних середньострокового прогнозу потреби у фахівцях та робітничих кадрах на ринку праці.».

12.5.2. Сплата громадянами, які обрали для здобуття надлишкові для вітчизняного ринку праці спеціальності, податку за надлишково підготовлені кадри за певними спеціальностями.

Для реалізації цієї пропозиції, насамперед, є необхідним доведення до відома усіх вступників даних середньострокового прогнозу і вже у разі свідомого вибору спеціальності, яка згідно середньострокового прогнозу, не матиме попиту на ринку праці, громадянин має усвідомлювати свій обов'язок сплати такого податку. Адже у майбутньому такий випускник скоріше за все поповнить лави безробітних і держава буде вимушена сплачувати допомогу по безробіттю, а також у певних випадках витратити бюджетні кошти на перекваліфікацію. Таким чином, сплачені податки виконуватимуть у певній мірі компенсаторну функцію та будуть спрямовані на фінансування вказаних витрат.

13.3 метою підвищення ефективності гарантій дотримання житлових прав людини в умовах війни та повоєнної трансформації обґрунтовано доцільність активізації подальших реформ житлового законодавства у поєднанні із одночасними заходами щодо вдосконалення суміжних галузей

законодавства (господарського, цивільного, земельного, екологічного, податкового, банківського), що закладе підґрунтя для формування цілісної моделі правового регулювання житлових відносин. Відзначається, що концептуалізація державної житлової політики повинна відбуватися шляхом соціальної переорієнтованості житлової сфери та її реінтеграції у загальну систему соціально орієнтованої ринкової економіки.

14. Встановлено, що громадяни через труднощі фінансового характеру, які під час війни набули значно більшого масштабу та глибини, все частіше вдаються до послуг небанківських фінансових установ щодо отримання споживчих кредитів. Водночас, як свідчать емпіричні дані, значного поширення набувають випадки, коли кошти, отримані громадянами України на умовах мікрокредитування, використовуються для участі в операціях з оплати послуг, що надаються суб'єктами ігрового бізнесу. Як наслідок, фінансовий стан громадян ще значно погіршується, що стає соціальним тягарем для всього суспільства.

Відповідно, наголошено на тому, що запровадження концепції відповідального кредитування на національному рівні сприятиме не лише захисту прав людини та забезпеченню стабільності фінансової системи, а й покращенню якості життя населення, створюючи сприятливі умови для здійснення фінансових операцій і розвитку кредитних відносин в Україні.

15. Обґрунтовано, що забезпечення дотримання екологічних прав людини має відбуватися із використанням різних комплексних засобів економіко-правового характеру, які мають сприяти вирішенню низки проблем у досліджуваній сфері, а саме:

15.1. У контексті створення об'єктивних передумов для реалізації конституційного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля визначено першочергові напрями впровадження екологічно чистої та стійкої промисловості в Україні: 1) державне управління – розробка політики, спрямованої на стимулювання промислового зростання, орієнтованого на людину; 2) соціальний захист – вразливі групи населення, люди з інвалідністю,

переміщені особи і репатріанти; 3) ринок праці – створення нових, «зелених» робочих місць, сприяння розвитку «зеленого» малого та середнього бізнесу; 4) низьковуглецева економіка України – запобігання зміні клімату, масштабування «зелених» інноваційних рішень та кліматичних дій, програма екологічно чистих інвестицій в інфраструктуру, еколого-індустріальні парки, сільське господарство, переробну промисловість, ІТ, управління відходами; 5) енергетика – «зелена» сталь та водень, системи енергоменеджменту.

15.2. Конкретизовано, що мінне забруднення територій перешкоджає реалізації таких екологічних прав людини: фундаментального права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля; права громадян на участь у розробленні та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів; права громадян на здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів; права на вільний доступ до екологічної інформації (інформації про стан довкілля); права на здорове та безпечне харчування; інших екологічних прав людини.

15.3. Виявлено дві суперечливі тенденції, якими характеризується процес формування спеціальної нормативно-правової основи здійснення різних видів моніторингу довкілля, а саме прогресивність порядку здійснення одних видів моніторингу довкілля (моніторинг вод і моніторинг атмосферного повітря) та відсутність (моніторинг лісів) або застарілість (моніторинг земель і ґрунтів) порядку здійснення інших його видів.

15.4. Аргументовано, що відмова від подальшого використання підсистеми моніторингу потенційно небезпечних об'єктів, з одного боку, та незавершеність процесу побудови комплексної системи моніторингу і прогнозування надзвичайних ситуацій, з іншого, збільшують ризик виникнення надзвичайних ситуацій техногенного характеру, а внаслідок цього і ризик спричинення шкоди навколишньому середовищу та порушення екологічних прав людини.

15.5. Обґрунтовано, що недоліком нового механізму функціонування державної системи моніторингу довкілля та її підсистем є надання Міністерству захисту довкілля та природних ресурсів України повноваження щодо прийняття рішення про необхідність переходу системи моніторингу або її окремих підсистем до режиму підвищеної готовності не лише на національному, але й регіональному та локальному рівнях. Конкретизовано, що централізація повноваження щодо прийняття відповідного рішення може призвести до запізненого реагування на загрозу виникнення надзвичайної екологічної ситуації на регіональному та локальному рівнях.

15.6. Відзначається, що для того, щоб Україна змогла долучитися до наявних в світі технологій переробки відходів будівництва та знесення з метою ліквідації наслідків для довкілля, спричинених воєнними діями, необхідно вирішити низку ключових питань, які, стосуються:

правового забезпечення управління відходами від руйнування будівель та споруд, що утворюються внаслідок бойових дій. Для ефективної організації проведення всіх етапів робіт з управління відходами руйнувань із дотриманням державних і міжнародних стандартів у галузі охорони довкілля та громадського здоров'я слід зафіксувати повноваження виконавчих органів сільських, селищних, міських рад у сфері управління відходами руйнувань в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні»;

реформування та розширення переліку інструментів стимулювання сталого поводження з відходами. Для сортування відходів на місцях в Україні бракує фахівців у сфері управління відходами. Їх навчання та сертифікація фахівців через «зелені» публічні закупівлі можуть здійснюватися завдяки: включенню навчальних програм у тендерні умови; здійсненню фінансової підтримки через тендери; використанню тендерних платформ для розвитку професійної мережі;

розвитку міждисциплінарних досліджень. Для цього доцільно розглянути можливість посилення міждисциплінарних досліджень фінансово й організаційно з метою вирішення невідкладних завдань ліквідації наслідків

бойових дій для довкілля. Пропонується включити до плану заходів до проєкту Національного плану управління відходами до 2033 року питання утворення Міжвідомчої координаційної ради з науково-дослідних робіт з багаторазового використання природних ресурсів та перероблення (рециклінгу) і утилізації відходів, як це передбачено діючим Національним планом управління відходами до 2030 року.

Слід відзначити, що монографічне дослідження містить й інші не менш цікаві наукові положення, які заслуговують на увагу й можуть стати підґрунтям для подальших наукових розвідок у сфері інституціонального забезпечення дотримання соціально-економічних та екологічних прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Commission staff working document Ukraine 2024 Report accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, 2024 Communication on EU Enlargement policy. Brussels, 30.10.2024. SWD(2024) 699 final. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf (last accessed: 03.11.2024).
2. Україні не вистачає 4,5 мільйона працівників. Як подолати дефіцит робочої сили?. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/10/16/705494/> (дата звернення: 04.10.2024).
3. Проєкти розділів плану відновлення по групам. *Урядовий портал*. *Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/konsultatyvno-doradchi-orhany/nacionalna-rada-z-vidnovlennya-ukrayini-vid-naslidkiv-vijni/robochi-grupi> (дата звернення: 04.10.2024).
4. Про схвалення Плану України: розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.03.2024 № 244-р. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/244-2024-%D1%80#Text>.
5. Спільна заява Президента України Володимира Зеленського, Голови Верховної Ради України Руслана Стефанчука, Прем'єр-міністра України Дениса Шмигала щодо рішення Європейської Ради про надання Україні статусу кандидата на членство в Європейському Союзі від 02.07.2022. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-22#Text>.

6. Consolidated version of the Treaty on European Union. *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law.* URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF (last accessed: 03.11.2024).
7. Accession Document. General EU Position, Ministerial meeting opening the Intergovernmental Conference on the Accession of Ukraine to the European Union (Luxembourg, 25 June 2024). URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/hzmfw1ji/public-ad00009en24.pdf> (last accessed: 04.11.2024).
8. Accession criteria (Copenhagen criteria). Summaries of EU legislation. *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law.* URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/accession-criteria-copenhagen-criteria.html> (last accessed: 03.11.2024).
9. Переговори про вступ України до ЄС: повний гід у 12 питаннях. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/peregovory-pro-vstup-ukrayiny-do-yes-rovnyj-gid-u-12-pytanniah-i-10-mifah-2/> (дата звернення: 04.11.2024).
10. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994, ратифіковано 10.11.1994, набула чинності 01.03.1998. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text.
11. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифіковано із заявою Законом України № 1678-VII від 16.09.2014. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
12. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року. Резолюція 70/1, прийнята Генеральною Асамблеєю 25.09.2015. URL: <https://sdgs.un.org/2030agenda> (дата звернення: 05.11.2024).

13. Керівні принципи ООН з питань бізнесу та прав людини: Реалізація Рамкової програми ООН «Захист, повага і засоби захисту», схвалені Резолюцією 17/4 Ради ООН з прав людини 16 червня 2011 року. Зміцнення засад у сфері бізнесу та прав людини: драйвери для України: збірник науково-практичних матеріалів міжнародного проекту. Наук. ред. В.А. Устименко. Київ: НАН України, Інститут економіко-правових досліджень, 2019. С. 164–199. URL: http://www.iepd.kiev.ua/?page_id=8524 (дата звернення: 02.11.2024).
14. A renewed EU Strategy 2011-14 for Corporate Social Responsibility: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions (Brussels, 25.10.2011 COM(2011) 681 final). *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0681:FIN:en:PDF> (last accessed: 03.11.2024).
15. Рекомендація CM/Rec(2016)3 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про права людини та бізнес, прийнята 02.03.2016. URL: http://www.iepd.kiev.ua/?page_id=8524 (дата звернення: 02.11.2024).
16. A New Strategic Agenda 2019 - 2024, agreed at the European Council meeting on 20 June 2019. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/39914/a-new-strategic-agenda-2019-2024.pdf> (last accessed: 03.11.2024).
17. European Pillar of Social Rights - Building a fairer and more inclusive European Union. URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1226&langId=en> (last accessed: 03.11.2024).
18. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24.02.2022 № 2102. *Офіційний*

- вебпортал Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text>.
19. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
20. Україна: Повідомлення відповідно до пункту 1 Статті 4(3) Міжнародного пакту про громадянські та політичні права від 28.02.2022 р. № 4132/28-110-17626. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2022/CN.65.2022-Eng.pdf> (last accessed: 03.11.2024).
21. Secretary-General of the United Nations, Ukraine: Notification under Article 4 (3) 1 of the International Covenant on Civil and Political Rights (Reference: C.N.65.2022.TREATIES-IV.4 (Depositary Notification)), 8 March 2022. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2022/CN.65.2022-Eng.pdf> (last accessed: 03.11.2024).
22. European Union, EU Accession Process: Step by Step, Clusters of Negotiating Chapters (2022). URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-10/eu_accession_process_clusters%20%28oct%202022%29.pdf (last accessed: 03.11.2024).
23. United Nations Development Programme (UNDP) (2024). Human Development Report 2023-24: Breaking the gridlock: Reimagining cooperation in a polarized world. New York. URL: <https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2023-24> (last accessed: 03.11.2024).
24. Про Національну стратегію у сфері прав людини: Указ Президента України від 24.03.2021 № 119/2021. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>.
25. Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021-2023 роки: розпорядження Кабінету Міністрів

- України від 23.06.2021 № 756-р. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/756-2021-p#Text>.
26. Alevtyna Sanchenko. State of Implementation of the Business and Human Rights Chapter of the National Human Rights Strategy of Ukraine, Integration of the UN Guiding Principles on Business and Human Rights to National Human Rights, Recovery and Peacebuilding Strategic Documents: Report. United Nations Development Programme, 2022. 102 p. URL: <https://www.undp.org/ukraine/publications/state-implementation-business-and-human-rights-chapter-national-human-rights-strategy-ukraine> (last accessed: 03.11.2024).
27. Санченко А. Контекст впровадження Керівних принципів ООН з питань бізнесу та прав людини в Україні воєнного часу. Бізнес і права людини в Україні: проблеми та рішення під час війни і повоєнного відновлення: збірник матеріалів II-го Всеукраїнського конкурсу наукових робіт. За заг. ред. Устименка В.А.; ред.-упоряд. Санченко А.Є., Градобоева Є.С., упоряд. Єршов В.В. Київ: ВАІТЕ, 2023. С 168-179.
28. Допис на Facebook сторінці директора департаменту моніторингу соціальних та економічних прав Світлани Глущенко від 15.03.2023. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid02aV6CuLJFFJ J3WX78QWDKQFpBNdiC84dHVfSUsXCpuwzUYmtmPtsDNew6U3FaQ qUHI&id=100058832943820.
29. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2023/images/documents/annual-report-2023.pdf> (дата звернення: 04.11.2024).
30. Представник Уповноваженого з соціальних та економічних прав Олена Колобродова провела особистий прийом громадян: Допис на Facebook сторінці Офісу Омбудсмана України від 16.03.2023. URL:

<https://www.facebook.com/office.ombudsman.ua/> (дата звернення: 04.11.2024).

31. Представник Уповноваженого з соціальних та економічних прав взяла участь у засіданні «круглого столу» Комітету Верховної Ради України : Новини, 22.10.2024 р. *Офіційний веб-сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.* URL: https://ombudsman.gov.ua/uk/news_details/predstavnik-upovnovazhenogo-z-socialnih-ta-ekonomichnih-prav-vzyala-uchast-u-zasidanni-kruglogo-stolu-komitetu-verhovnoyi-radi-ukrayini (дата звернення: 05.11.2024).
32. Представник Уповноваженого взяла участь у публічних консультаціях щодо наслідків виконання рішень КСУ у соціальній сфері: Новини, 18.06.2024 р. *Офіційний веб-сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.* URL: https://ombudsman.gov.ua/uk/news_details/predstavnik-upovnovazhenogo-vzyala-uchast-u-publichnikh-konsultaciyah-shchodo-naslidkiv-vikonannya-rishen-ksu-u-socialnij-sferi (дата звернення: 25.06.2024).
33. Санченко А. Національні плани дій у сфері бізнесу та прав людини: загальносвітові рамки та провідні національні практики: Бізнес та права людини в Україні як умова та рушій сталого розвитку у контексті впровадження Керівних принципів ООН з питань бізнесу та прав людини в Україні. Рец. Н. Сондербай, ПРООН, 2022. 325 с. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-06/UNDP-UA-BHRRReport-UKR.pdf> (дата звернення: 25.10.2024).
34. Пашуд Дж., Мілатович С. Поглиблена процедура належної обачності щодо прав людини для бізнесу за несприятливих обставин, спричинених конфліктом: Посібник. Програма розвитку ООН. 2022. 61 с. URL: <file:///C:/Users/%D0%AE%D0%BB%D0%B8%D1%8F%20%D0%A1%D0%B0%D0%BD%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE/Downl>

- oads/B+HR_hHRDD_revised_ENG-UKR-2-web%20(1).pdf (дата звернення: 01.11.2024).
35. Ліз Ш. Навчальний посібник з належної обачності щодо прав людини. Програма розвитку ООН. 2023. 75 с. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/navchalnyy-posibnyk-z-nalezhoiy-obachnosti-shchodo-prav-lyudyny> (дата звернення: 05.11.2024).
36. Національна стратегія розв'язання проблеми невиконання рішень судів, боржниками за якими є державний орган або державне підприємство, установа, організація, на період до 2025 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 № 1218-р. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1218-2020-%D1%80#Text>.
37. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки: Указ Президента України від 27.09.2021 № 487/2021. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text>.
38. Узагальнені результати напрацювань учасників заходу «П'ятий елемент: стратегічна сесія для нового плану заходів з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства» (31 травня 2024 року). URL: https://docs.google.com/document/d/1bgiGwLQcdPEis6eXuiZ6O3Qa2kZbIEB_SHanR2onfvvg/edit?tab=t.0 (дата звернення: 05.06.2024).
39. У межах Тижня громадянського суспільства – 2024 відбулася координаційна зустріч з питань реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства. *Урядовий портал*, 13 вересня 2024 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/u-mezhakh-tyzhnia-hromadiansko-ho-suspilstva-2024-vidbulasia-koordinatsiina-zustrich-z-pytan-realizatsii-natsionalnoi-stratehii-spriyannia-rozvytku-hromadiansko-ho-suspilstva> (дата звернення: 15.09.2024).

40. Загальна декларація прав людини, прийнято і проголошено 10.12.1948 Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 217 А (III). *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
41. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, прийнято 16.12.1966 Генеральною Асамблеєю ООН. Док. ООН A/RES/2200 А (XXI). *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
42. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Рим, 04.11.1950. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
43. Європейська соціальна хартія, Турін, 18.X.1961. URL: <https://rm.coe.int/168006b642> (дата звернення: 15.11.2024).
44. Європейська соціальна хартія (переглянута), Страсбург, 03.05.1996. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text.
45. Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000/C 364/01). URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf (last accessed: 03.11.2024).
46. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
47. Малетич М.М. Соціальна держава Україна: конституційно-правові засади. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2021. № 53. С. 28–32. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.53.6>.
48. Любохинець Л. Інституційні аспекти становлення соціальної держави за умов ефективності соціальної політики. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2012. Вип. 1(44). С. 87–93.

49. Мамутов В.К. До проблеми наукового забезпечення соціально-економічних і правових перетворень в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 1(32). С. 211–217.
50. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
51. Social Economy Europe. URL: <https://www.socialeconomy.eu.org/the-social-economy/> (last accessed: 03.11.2024).
52. Концепція реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року, схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.01.2020 № 66-р. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2020-%D1%80#Text>.
53. План заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року, затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 01.07.2020 № 853-р. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/853-2020-%D1%80#Text>.
54. Декларація ОЕСР про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства, Керівні принципи ОЕСР для багатонаціональних підприємств: Рекомендації для відповідального ведення бізнесу у глобальному контексті, оновлено у 2023 р. URL: http://www.iepd.kiev.ua/?page_id=8524 (дата звернення: 29.10.2024).
55. ISO 26000:2010 Guidance on social responsibility. URL: <https://www.iso.org/standard/42546.html> (last accessed: 04.11.2024).
56. Про прийняття національних стандартів: Наказ Державного підприємства «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» від 29.12.2020 № 523. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0523774->

[20?find=1&text=%D1%81%D0%BE%D1%86#w1_1.](https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0523774-20?find=1&text=%D1%81%D0%BE%D1%86#w1_1)

57. Угода між урядом України та Організацією економічного співробітництва та розвитку щодо привілеїв, імунітетів і пільг, наданих Організації та Офісу Організації в Україні, ратифіковано Законом України № 2900-IX від 06.02.2023. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966_001-22#Text.
58. OECD Ukraine Country Programme: Strengthening institutions and building capacity for successful policy reforms in Ukraine. Meeting of the OECD Council at Ministerial Level, Paris, 7-8 June 2023. URL: <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/about/programmes/grc/grc-eurasia/Ukraine-Country-Programme.pdf> (last accessed: 04.11.2024).
59. Деякі питання співробітництва Кабінету Міністрів України та Організації економічного співробітництва та розвитку в контексті діалогу щодо вступу до Організації: постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2023 № 1165. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1165-2023-п#Text>.
60. Міністр Кабінету Міністрів зустрівся із Генеральним секретарем ОЕСР. Служба Міністра Кабінету Міністрів України, опубліковано 07 листопада 2023. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ministr-kabinetu-ministriv-zustrivsia-iz-heneralnym-sekretarem-oesr> (дата звернення: 06.11.2024).
61. Regulation (EU) 2024/792 of the European Parliament and of the Council of 29 February 2024 establishing the Ukraine Facility (PE/10/2024/REV/1, OJ L, 2024/792, 29.2.2024). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/792/oj>; The Ukraine Facility. Council of the European Union. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/ukraine-facility/#facility> (last accessed: 04.11.2024).

62. Ukraine Facility - Програма фінансової підтримки України від Європейського Союзу. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/> (дата звернення: 07.11.2024).
63. План відновлення України, 2022. URL: https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62c19ac16c921fc712205f03_NRC%20Ukraine%27s%20Recovery%20Plan%20blueprint_UKR.pdf (дата звернення: 25.10.2024).
64. Підсумковий документ Міжнародної конференції з питань відновлення України (URC 2022) «Декларація Лугано», «Принципи Лугано», Лугано, 4–5 липня 2022 року. URL: https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62cd2e0ba5613c953a9b52d4_Lugano%20Declaration_UA.pdf (дата звернення: 26.10.2024).
65. OECD Due Diligence Guidance for Responsible Business Conduct. URL: <https://www.oecd.org/investment/due-diligence-guidance-for-responsible-business-conduct.htm> (last accessed: 03.11.2024).
66. OECD Due Diligence Guidance for Responsible Supply Chains of Minerals from Conflict-Affected and High-Risk Areas. URL: <http://mneguidelines.oecd.org/mining.htm> (last accessed: 03.11.2024).
67. Due Diligence Guidance on Stakeholder Engagement in Extractive Industries. URL: <https://mneguidelines.oecd.org/stakeholder-engagement-extractive-industries.htm> (last accessed: 03.11.2024).
68. Directive (EU) 2024/1760 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on corporate sustainability due diligence and amending Directive (EU) 2019/1937 and Regulation (EU) 2023/2859 (OJ L, 2024/1760, 5.7.2024). *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law.* URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1760/oj> (last accessed: 03.11.2024).
69. Directive (EU) 2022/2464 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 amending Regulation (EU) No. 537/2014, Directive 2004/109/EC, Directive 2006/43/EC and Directive 2013/34/EU, as regards

- corporate sustainability reporting. *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law.* URL: <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022L2464> (last accessed: 03.11.2024).
70. Regulation (EU) 2019/2088 of the European Parliament and of the Council of 27 November 2019 on sustainability related disclosures in the financial services sector. *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law.* URL: <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=celex%3A32019R2088> 211 (last accessed: 03.11.2024).
71. Regulation (EU) 2017/821 of the European Parliament and of the Council of 17 May 2017 laying down supply chain due diligence obligations for Union importers of tin, tantalum and tungsten, their ores, and gold originating from conflict-affected and high-risk areas. *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law.* URL: <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32017R0821&qid=1687604133917> (last accessed: 03.11.2024).
72. Human rights impact assessment guidance and toolbox, The Danish Institute for Human Rights, 2020. URL: <https://www.humanrights.dk/tools/human-rights-impact-assessment-guidance-toolbox> (last accessed: 03.11.2024).
73. Environmental risk assessment. European Food Safety Authority (EFSA). URL: <https://www.efsa.europa.eu/en/topics/topic/environmental-risk-assessment> (last accessed: 03.11.2024).
74. McHugh S., Maruca S., Lilien J. Manning A. Environmental, Social, and Health Impact Assessment (ESHIA) Process, SPE International Health, Safety & Environment Conference, Abu Dhabi, UAE, April 2006. DOI: <https://doi.org/10.2118/98224-MS>. URL: <https://onepetro.org/SPEHSE/proceedings-abstract/06HSE/06HSE/SPE-98224-MS/140791> (last accessed: 03.11.2024).

75. Санченко А.Є. Про соціальну відповідальність бізнесу та методи оцінки його впливу на права людини: орієнтири для України. Бізнес і права людини в Україні: проблеми та рішення під час війни й повоєнного відновлення: Збірник матеріалів III-го Всеукраїнського конкурсу наукових робіт. За заг. ред. Устименка В.А.; ред.-упоряд. Санченко А.Є. Київ: Компанія «ВАІТЕ», 2024. 422 с.
76. Human rights impact assessments. National Action Plans on Business and Human Rights. URL: <https://globalnaps.org/issue/human-rights-impact-assessments/> (last accessed: 03.11.2024).
77. Council Directive 85/337/EEC of 27 June 1985 on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment (OJ L 175, 5.7.1985, p. 40-48). *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law.* URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31985L0337> (last accessed: 03.11.2024).
78. Directive 2001/18/EC of the European Parliament and of the Council of 12 March 2001 on the deliberate release into the environment of genetically modified organisms and repealing Council Directive 90/220/EEC - Commission Declaration (OJ L 106, 17.4.2001, p. 1–39). *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law.* URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32001L0018> (last accessed: 03.11.2024).
79. Regulation (EC) No 1829/2003 of the European Parliament and of the Council of 22 September 2003 on genetically modified food and feed (Text with EEA relevance) (OJ L 268, 18.10.2003, p. 1–23). *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law.* URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32003R1829> (last accessed: 03.11.2024).
80. Regulation (EC) No 1831/2003 of the European Parliament and of the Council of 22 September 2003 on additives for use in animal nutrition (Text

- with EEA relevance) (OJ L 268, 18.10.2003, p. 29–43). *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law.* URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32003R1831> (last accessed: 03.11.2024).
81. Regulation (EC) No 1107/2009 of the European Parliament and of the Council of 21 October 2009 concerning the placing of plant protection products on the market and repealing Council Directives 79/117/EEC and 91/414/EEC (OJ L 309, 24.11.2009, p. 1–50). *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law.* URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32009R1107> (last accessed: 03.11.2024).
82. Environmental, Social, and Health Impact Assessment (ESHIA) for Vista Onshore Operations. Environmental and Social Management System (ESMS), ERM International Group Limited, 12 June 2019. 56 p. URL: https://ewdata.rightsindevelopment.org/files/documents/PH/DFC-VISTAALPH_CDGH8U5.pdf (last accessed: 03.11.2024).
83. IFC Performance Standards on Environmental and Social Sustainability. International Finance Corporation, Effective January 1, 2012. 66 p. URL: <https://www.ifc.org/content/dam/ifc/doc/mgrt/ifc-performance-standards.pdf> (last accessed: 03.11.2024).
84. Introduction to Health Impact Assessment, International Finance Corporation Environment and Social Development Department, Washington, DC 20433 USA, 2009. 67 p. URL: <https://www.ifc.org/content/dam/ifc/doc/mgrt/healthimpact.pdf> (last accessed: 03.11.2024).
85. IFC Sectors & Expertise. URL: <https://www.ifc.org/en/what-we-do/sector-expertise> (last accessed: 03.11.2024).
86. The Equator Principles (July 2020). URL: https://equator-principles.com/app/uploads/The-Equator-Principles_EP4_July2020.pdf (last accessed: 03.11.2024).

87. IFC in Ukraine. IFC's Economic Resilience Action Program for Ukraine. URL: <https://www.ifc.org/en/where-we-work/country/ukraine>, <https://www.ifc.org/content/dam/ifc/doc/2023/ifc-economic-resilience-action-program-for-ukraine.pdf> (last accessed: 03.11.2024).
88. Fulfilling the State Duty to Protect: A Statement on the Role of Mandatory Measures in a «Smart Mix». Shift, February 2019. URL: <https://shiftproject.org/fulfilling-the-state-duty-to-protect-a-statement-on-the-role-of-mandatory-measures-in-a-smart-mix/> (last accessed: 03.11.2024).
89. 13th United Nations Forum on Business and Human Rights «Realizing the «Smart Mix of Measures» to protect human rights in the context of business activities», 25-27 November 2024. URL: <https://www.ohchr.org/en/events/sessions/2024/13th-united-nations-forum-business-and-human-rights> (last accessed: 03.11.2024).
90. Idowu S.O. and Filho W.L. (eds.) Global Practices of Corporate Social Responsibility. Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2009. 508 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-540-68815-0>. URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-540-68815-0> (last accessed: 05.11.2024).
91. Moon J. Government as a driver of corporate social responsibility. University of Nottingham, International Centre for Corporate Social Responsibility, Research paper Series 20-2004, ICCSR, 2004. P. 11–27.
92. United Kingdom. National Action Plans on Business and Human Rights. URL: <https://globalnaps.org/country/united-kingdom/> (last accessed: 04.11.2024).
93. Business and Human Rights National Action Plan 2022-2026, Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of the Netherlands, 2022. 81 p. URL: <https://globalnaps.org/wp-content/uploads/2024/01/NAP-Netherlands-2022-2025-English.pdf> (last accessed: 04.11.2024).

94. Second National Action Plan on Business and Human Rights 2021-2026, Government of Italy, 2002. 71 p. URL: <https://globalnaps.org/wp-content/uploads/2024/01/NAP-Italy-2021-2026-English.pdf> (last accessed: 05.11.2024).
95. Polish National Action Plan for the Implementation of the United Nations Guiding Principles on Business and Human Rights 2021-2024, Ministry of Foreign Affairs, October 2021. 48 p. URL: <https://globalnaps.org/wp-content/uploads/2024/01/NAP-Poland-2021-2024-English.pdf> (last accessed: 02.11.2024).
96. United Nations Environment Programme Finance Initiative (UNEP FI). Principles for Responsible Investment (2006). URL: <https://www.unpri.org/about-us/what-are-the-principles-for-responsible-investment> (last accessed: 03.11.2024).
97. United Nations Environment Programme Finance Initiative (UNEP FI). Principles for Sustainable Insurance (2012). URL: <https://www.unepfi.org/insurance/insurance/> (last accessed: 03.11.2024).
98. United Nations Environment Programme Finance Initiative (UNEP FI). Principles for Responsible Banking (2019). URL: <https://www.unepfi.org/banking/more-about-the-principles/> (last accessed: 03.11.2024).
99. Wolfsberg Anti-Money Laundering Principles for Private Banking (2012). URL: <https://db.wolfsberg-group.org/assets/7d384fb4-8c82-4669-acb8-621aed03e928/Wolfsberg%20Private%20Banking%20Principles.pdf> (last accessed: 03.11.2024).
100. Wolfsberg Group Payment Transparency Standards (2023). URL: <https://www.gleif.org/media/pages/lei-solutions/featuring-the-lei/cross-border-payments/20a445aca0-1731492600/wolfsberg-group-payment-transparency-standards-2023.pdf> (last accessed: 03.11.2024).
101. ESG - criteria / ESG – критерії. URL: <https://cbonds.ua/glossary/esg-criteria/> (last accessed: 03.11.2024).

102. Cbonds. Glossary. URL: <https://cbonds.ua/glossary/esg-criteria/> (last accessed: 03.11.2024).
103. United Nations Environment Programme Finance Initiative (UNEP FI). Social and Human Rights Strategy 2022/23 (2022). URL: <https://www.unepfi.org/wordpress/wp-content/uploads/2023/02/2023-UNEP-FI-Social-and-Human-Rights-Strategy.pdf> (last accessed: 03.11.2024).
104. United Nations Environment Programme Finance Initiative (UNEP FI). Social and Human Rights: Exploring the intersection between the Finance Sector and Human Rights. URL: <https://www.unepfi.org/social-issues/social-issues/> (last accessed: 03.11.2024).
105. Integrate the Principles for Responsible Investment. UN Global Compact. URL: <https://unglobalcompact.org/take-action/action/responsible-investment> (last accessed: 03.11.2024).
106. United Nations Environment Programme Finance Initiative (UNEP FI). Principles for Responsible Banking: Shaping the future of banking. URL: <https://www.unepfi.org/banking/bankingprinciples/> (last accessed: 03.11.2024).
107. Buying Social - a guide to taking account of social considerations in public procurement (2nd edition): European Commission Notice (Brussels, 26.5.2021 C(2021) 3573 final). 97 p. URL: <https://ec.europa.eu/docsroom/documents/45767> (last accessed: 03.11.2024).
108. Directive 2014/24/EU of the European Parliament and of the Council of 26 February 2014 on public procurement and repealing Directive 2004/18/EC, Official Journal L 094 28.3.2014, p. 65. *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02014L0024-20240101> (last accessed: 03.11.2024).
109. European Commission: Executive Agency for Small and Medium-sized Enterprises, Tepper, P., McLennan, A., Hirt, R., Defranceschi, P. et al.

- Making socially responsible public procurement work – 71 good practice cases. Publications Office, 2020. 249 p. URL: <https://data.europa.eu/doi/10.2826/7096> (last accessed: 03.11.2024).
110. European Commission: Executive Agency for Small and Medium-sized Enterprises, Martignetti, L., Caimi, V. and Daniele, D., Buying for social impact – Good practice from around the EU, Publications Office, 2020, <https://data.europa.eu/doi/10.2826/8319>. 57 p. URL: [https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/3498035f-5137-11ea-aece-01aa75ed71a1#:~:text=Buying%20for%20Social%20Impact%20\(BSI,considerations%20in%20public%20procurement%20procedures](https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/3498035f-5137-11ea-aece-01aa75ed71a1#:~:text=Buying%20for%20Social%20Impact%20(BSI,considerations%20in%20public%20procurement%20procedures) (last accessed: 03.11.2024).
111. Caimi, V., Sansonetti, S. The social impact of public procurement. Can the EU do more? Publication for the Committee on Employment and Social affairs, Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies, European Parliament, Luxembourg, 2023. 178 p. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/740095/IPOL_STU\(2023\)740095_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/740095/IPOL_STU(2023)740095_EN.pdf) (last accessed: 03.11.2024).
112. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions Public procurement for a better environment {SEC(2008) 2124} {SEC(2008) 2125} {SEC(2008) 2126} / COM/2008/0400 final. *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52008DC0400> (last accessed: 03.11.2024).
113. Public Procurement for a Circular Economy: Good practice and guidance, European Union, 2017. 18 p. URL: http://ec.europa.eu/environment/gpp/circular_procurement_en.htm (last accessed: 03.11.2024).

114. Guidance on Innovation Procurement : Commission Notice (2021/C 267/01). European Commission, Notices from European Union institutions, bodies, offices and agencies, 2021. 72 p. *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52021XC0706\(03\)&rid=6](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52021XC0706(03)&rid=6) (last accessed: 03.11.2024).
115. Report of the Special Representative of the Secretary General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises, John Ruggie, Addendum «Principles for responsible contracts: integrating the management of human rights risks into State-investor contract negotiations: guidance for negotiators» (A/HRC/17/31/Add.3, 25 May 2011). URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g11/134/20/pdf/g1113420.pdf> (last accessed: 03.11.2024).
116. Human rights and state-investor contracts - guidance and assessment tool for company negotiators. Danish Institute for Human Rights (DIHR), January 2014. 38 p. URL: https://www.humanrights.dk/files/media/migrated/human_rights_and_stateinvestor_contracts_2014.pdf (last accessed: 03.11.2024).
117. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Central Bank, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions - Action Plan: Financing Sustainable Growth (Brussels, 8.3.2018, COM(2018) 97 final). *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52018DC0097> (last accessed: 03.11.2024).
118. Regulation (EU)2020/852 of the European Parliament and of the Council of 18 June 2020 on the establishment of a framework to facilitate sustainable investment, and amending Regulation (EU)2019/2088 (OJ L 198, 22.6.2020, p. 13–43). *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law*.

- URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32020R0852> (last accessed: 03.11.2024).
119. Політика з розвитку сталого фінансування. Національний банк України. 17 вересня 2024 р. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/ESG%20strategy_public.pdf?v=9 (last accessed: 03.11.2024).
120. Основні принципи ефективного банківського нагляду (Основні Базельські принципи) (2012, переглянуто 2024). URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/osnovni-printsipi-efektivnogo-bankivskogo-naglyadu-osnovni-bazelski-printsipi> (last accessed: 03.11.2024).
121. Про схвалення Стратегії запровадження підприємствами звітності зі сталого розвитку: розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.10.2024 № 1015-р. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1015-2024-%D1%80#Text>.
122. Сидоренко С., Кутелева І. Стефанішина очікує на відкриття двох кластерів у переговорах з ЄС у першій половині 2025 року. *Європейська правда*, 6 вересня 2024. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/09/6/7193655/> (дата звернення: 07.09.2024).
123. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions - 2024 Communication on EU enlargement policy (Brussels, 30.10.2024 COM(2024) 690 final). URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/7c67aed6-e7c2-47de-b3f8-b3edd26a3e26_en?filename=COM_2024_690_1_EN_ACT_part1_v11.pdf (last accessed: 03.11.2024).
124. Ковальова А. Українці у Польщі назвали головні чинники повернення на Батьківщину після війни. *The Page – Ділове видання*. 20.06.2023. URL: <https://thepage.ua/ua/news/ukrayinci-u-polshi-yaki-golovni-chinniki-povernennyuana-batkivshinu-pislya-vijni> (дата звернення: 03.11.2024).

125. EU opens accession negotiations with Ukraine. *European Council*. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/06/25/eu-opens-accession-negotiations-with-ukraine> (last accessed: 06.11.2024).
126. Gita Gopinath. Cold War II? Preserving Economic Cooperation Amid Geoeconomic Fragmentation: Plenary Speech. *International Monetary Fund*. URL: <https://www.imf.org/en/News/Articles/2023/12/11/sp121123-cold-war-ii-preserving-economic-cooperation-amid-geoeconomic-fragmentation> (last accessed: 01.11.2024).
127. EU trade relations with Ukraine. Facts, figures and latest developments. *European Commission*. URL: https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/countries-and-regions/ukraine_en (last accessed: 03.11.2024).
128. Good performance of EU agri-food trade in 2022 despite challenges. *European Commission*. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/news/good-performance-eu-agri-food-trade-2022-despite-challenges-2023-04-13_en (last accessed: 03.11.2024).
129. Joint communication to the European Parliament, the European Council and the Council on «European Economic Security Strategy»: Document 52023JC0020. *Офіційний веб-сайт Eur-lex*. *Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52023JC0020> (last accessed: 03.11.2024).
130. Fabian Zuleeg. Economic security: A new EU paradigm? *European Policy Centre*. URL: <https://www.epc.eu/en/publications/Economic-security-A-new-EU-paradigm~516bc0> (last accessed: 03.11.2024).
131. Second Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA2): February 2022 – February 2023. Washington, D.C.: *World Bank Group*. URL: <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/099184503212328877/p1801740d1177f03c0ab180057556615497> (last accessed: 03.11.2024).

132. Heather Grabbe, Ulrich Sedelmeier. The Future Shape of the European Union. In: Egan M., Nugent N., Paterson W.E. *Research Agendas in EU Studies. Palgrave Studies in European Union Politics*. London: Palgrave Macmillan, 2010. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230279445_16.
133. Ivan Krastev, Marc Leonard. Peace versus Justice: The coming European split over the war in Ukraine. *European Council on Foreign Relations*. URL: <https://ecfr.eu/publication/peace-versus-justice-the-coming-european-split-over-the-war-in-ukraine> (last accessed: 03.11.2024).
134. Kaya Kallas. Eesti investeerib järgmise nelja aasta jooksul Ukraina kaitsesse 0,25% SKT-st. *ERR News*. URL: <https://rus.err.ee/1609216196/kaja-kallas-jestonija-sledujuwie-chetyre-goda-budet-vkladyvat-v-oboronu-ukrainy-po-0-25-vvp> (last accessed: 03.11.2024).
135. Laurence Boone, Nicu Popescu. Europe's Red Tape Is Helping Russia. *Project Syndicate*. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/eu-needs-defense-production-act-ukraine-war-by-laurence-boone-and-nicu-popescu-2024-04> (last accessed: 09.11.2024).
136. Комюніке Вільнюського саміту. Видане главами держав і урядів країн-членів НАТО, які взяли участь у засіданні Північноатлантичної ради у Вільнюсі 11 липня 2023 р. *North Atlantic Treaty Organization (NATO)*. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_217320.htm?selectedLocale=uk (дата звернення: 30.10.2024).
137. G7 Joint Declaration of support for Ukraine: 12 July 2023. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/g7-joint-declaration-of-support-for-ukraine-12-july-2023> (last accessed: 07.11.2024).
138. Сидорук Т. Війна росії в Україні та майбутнє європейської безпеки. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2024. № 1 (18). С. 205-222. DOI: <https://doi.org/10.29038/2524-2679-2024-01-205-222>.

139. The EU's response to the COVID-19 pandemic. *European Council*. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/coronavirus-pandemic> (last accessed: 01.11.2024).
140. Fredrik Löjdquist. The Need for Taking the Strategic Initiative Towards Russia. SCEEUS Report No. 11, 2024. *Stockholm Centre for Eastern European Studies*. URL: <https://sceeus.se/publikationer/the-need-for-taking-the-strategic-initiative-towards-russia-an-outline-for-a-policy-to-contain-constrain-and-counter-russian-antagonistic-behaviour> (last accessed: 01.11.2024).
141. Оцінка впливу війни на мікро-, малі та середні підприємства в Україні. К.: Програма розвитку ООН в Україні, 2024. 86 с. URL: <https://www.undp.org/ukraine/publications/assessment-wars-impact-micro-small-and-medium-enterprises-ukraine> (дата звернення: 10.11.2024).
142. Яценко Л.Д. Проблеми розвитку малого та середнього бізнесу в Україні як основного джерела робочих місць. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/problemy-rozvytku-maloho-ta-serednoho-biznesu-v-ukrayini-yak> (last accessed: 03.11.2024).
143. EU4Business в Україні. URL: <https://eu4business.org.ua> (last accessed: 05.11.2024).
144. UA Global: Etsy Start. URL: <https://uaglbl.org/uk> (last accessed: 05.11.2024).
145. USAID Competitive Economy Program in Ukraine (CEP). URL: <https://chemonics.submittable.com/submit> (last accessed: 03.11.2024).
146. UNDP joins SME Resilience Alliance for Ukraine. *United Nations Development Programme* (UNDP). URL: <https://www.undp.org/ukraine/press-releases/undp-joins-sme-resilience-alliance-ukraine> (last accessed: 03.11.2024).
147. Офіс ефективного регулювання (BRDO). URL: <https://brdo.com.ua> (дата звернення: 29.10.2024).

148. Державна установа «Офіс з розвитку підприємництва та експорту». URL: <https://epo.org.ua> (last accessed: 29.10.2024).
149. Спілка українських підприємців. URL: <https://sup.org.ua/uk> (last accessed: 29.10.2024).
150. Together We Are Resilient: The European Union supports Ukraine's SMEs in times of war. *Delegation of the European Union to Ukraine*. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/together-we-are-resilient-european-union-supports-ukraines-smes-times-war_en?s=232 (last accessed: 03.11.2024).
151. Про схвалення Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого і середнього підприємництва на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2027 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.08.2024 № 821-р. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/821-2024-p#Text>.
152. План відновлення України. URL: <https://recovery.gov.ua> (дата звернення: 03.11.2024).
153. Ukraine Recovery Conference (URC2022) in Lugano, Switzerland. URL: <https://www.eda.admin.ch/eda/en/fdfa/fdfa/aktuell/dossiers/urc2022-lugano.html> (last accessed: 10.11.2024).
154. Millions Assisted, Millions More Still in Need Two Years into Ukraine War, Says IOM. *International Organization for Migration (IOM)*. URL: <https://www.iom.int/news/millions-assisted-millions-more-still-need-two-years-ukraine-war-says-iom> (last accessed: 27.10.2024).
155. Звіт «Оцінка потреб після катастрофи на греблі Каховської ГЕС» (PDNA). URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/post-disaster-needs-assessment-2023-kakhovka-dam-disaster-ukraine-enuk> (дата звернення: 25.10.2024).
156. В Україні вже відновили 2,2 ГВт потужностей, пошкоджених через атаки РФ. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric->

- economy/3814073-v-ukraini-vze-vidnovili-22-gvt-potuznostej-poskodzenih-cerez-ataki-rf-smigal.html (дата звернення: 03.11.2024).
157. Register of Damage Caused by the Aggression of the Russian Federation against Ukraine. *Council of Europe*. URL: <https://rd4u.coe.int/en> (last accessed: 05.11.2024).
158. Ukraine – Third Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA3): February 2022 – December 2023. Washington, D.C.: *World Bank Group*. URL: <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/099021324115085807/p1801741bea12c012189ca16d95d8c2556a> (last accessed: 03.11.2024).
159. Цифрова екосистема для підзвітнього управління відновленням (DREAM). URL: <https://dream.gov.ua> (дата звернення: 04.11.2024).
160. Ukraine. *International Monetary Fund* (IMF). URL: <https://www.imf.org/en/Countries/UKR> (last accessed: 03.11.2024).
161. Dominic O’Neill. What Ukraine can teach the world’s banks. *Euromoney*. URL: <https://www.euromoney.com/article/2cjo1yhr1285dh6sgk6ww/banking/what-ukraine-can-teach-the-worlds-banks> (last accessed: 03.11.2024).
162. Європейська рада підтримала фінансування для України обсягом 50 млрд. євро, відкривши шлях до подальшого затвердження Ukraine Facility. *Урядовий портал: єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/yevropeiska-rada-pidtrymala-finansuvannia-dlia-ukrainy-obsiahom-50-mlrd-ievro-vidkryvshy-shliakh-do-podalshoho-zatverdzhennia-ukraine-facility> (дата звернення: 03.11.2024).
163. Ukraine Donor Platform. URL: <https://ukrainedorplatform.com> (last accessed: 03.11.2024).
164. Nate Ostiller. Denmark announces almost \$22 million in new funding for Mykolaiv’s reconstruction. *The Kyiv Independent*. URL:

- <https://kyivindependent.com/denmark-announces-almost-22-million-in-new-funding-for-mykolaivs-reconstruction> (last accessed: 03.11.2024).
165. Vanora Bennett. EBRD and DFIs establish Ukraine Co-investment Platform. *European Bank for Reconstruction and Development* (EBRD). URL: <https://www.ebrd.com/news/2023/ebrd-and-dfis-establish-ukraine-coinvestment-platform.html> (last accessed: 03.11.2024).
166. Центр протимінної діяльності. URL: <https://ua-nmac.org> (дата звернення: 08.11.2024).
167. Enhancing Mine Action Finance in Ukraine: Feasibility Report. *United Nation Development Programme* (UNDP). URL: <https://www.undp.org/ukraine/publications/enhancing-mine-action-finance-ukraine> (last accessed: 03.11.2024).
168. Hanna Arhirova. Massive attack destroys one of Ukraine's largest power plants. *The Associated Press*. URL: <https://apnews.com/article/russia-ukraine-war-power-plant-ffb32ff1398e5c2787da93dd656a5213> (last accessed: 27.10.2024).
169. Матриця реформ в Україні. URL: <https://reformmatrix.mof.gov.ua> (дата звернення: 01.11.2024).
170. Україна презентувала звіт про декарбонізацію енергетичного сектору до 2050 року та попередню версію Національного плану з енергетики та клімату на Кліматичній конференції ООН COP 28. *Урядовий портал: єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-prezentovala-zvit-pro-dekarbonizatsiiu-enerhosektoru-do-2050-roku-ta-poperedniu-versiiu-natsionalnoho-planu-z-enerhetyky-ta-klimatu-na-klimatychnii-konferentsii-oon-sor-28> (дата звернення: 03.11.2024).
171. Carbon Border Adjustment Mechanism. *European Commission*. URL: https://taxation-customs.ec.europa.eu/carbon-border-adjustment-mechanism_en (last accessed: 22.10.2024).

172. Індекс сприйняття корупції (CPI). *Transparency International*. URL: <https://cpi.ti-ukraine.org> (дата звернення: 03.11.2024).
173. Howard J. Shatz, Gabrielle Tarini, Charles P. Ries, James Dobbins. *Reconstructing Ukraine: Creating a Freer, More Prosperous, and Secure Future*. RAND, 2023. URL: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RRA2200-1.html (last accessed: 03.11.2024).
174. Ерик Чарамелла. Як може виглядати довгострокова конфігурація безпеки для України / Переклад з англ.: М. Лузіна. *Carnegie Endowment for International Peace*. URL: https://carnegie-production-assets.s3.amazonaws.com/static/files/files__Ukrainian_Version_-_Long-Term_Security_Arrangements.pdf (last accessed: 03.11.2024).
175. Silvester Nosenko. Why Ukraine will remain central to the future of European security. *Atlantic Council*. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/why-ukraine-will-remain-central-to-the-future-of-european-security> (last accessed: 03.11.2024).
176. IMF Executive Board Approves US\$15.6 Billion under a New Extended Fund Facility (EFF) Arrangement for Ukraine as part of a US\$115 Billion Overall Support Package. *International Monetary Fund (IMF)*. URL: <https://www.imf.org/en/News/Articles/2023/03/31/pr23101-ukraine-imf-executive-board-approves-usd-billion-new-eff-part-of-overall-support-package> (last accessed: 03.11.2024).
177. Жар В. Гарантії безпеки для України: аналіз міжнародного досвіду. *Центр міжнародної безпеки, Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні*. URL: <https://analytics.intsecurity.org/security-guarantees-ukraine> (дата звернення: 03.11.2024).
178. Julia Kazdobina. Making the Glass of Ukraine's Bilateral Security Agreements Half Full. SCEEUS Report No. 10, 2024. *Stockholm Centre for Eastern European Studies*. URL: <https://sceeus.se/en/publications/making->

- the-glass-of-ukraines-bilateral-security-agreements-half-full/?filter=kt_kb_format%3Dukraine (last accessed: 03.11.2024).
179. Mykola Bielieskov. US signals long-term support for Ukraine with new security pact. *Atlantic Council*. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/us-signals-long-term-support-for-ukraine-with-new-security-pact> (last accessed: 11.11.2024).
180. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019 № 722/2019. *Офіційний вісник України*. 2019. № 79. С. 7. Ст. 2712.
181. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 № 179. *Офіційний вісник України*. 2021. № 22. Ст. 1045.
182. Klarin T. (2018) The Concept of Sustainable Development: From its Beginning to the Contemporary Issues. *Zagreb International Review of Economics and Business*, Vol.21 (Issue 1), pp. 67-94. DOI: <https://doi.org/10.2478/zireb-2018-0005> (дата звернення: 24.11.2024).
183. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, Resolution adopted by the UN General Assembly, 25 September 2015, A/RES/70/1, 35 p. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_70_1_E.pdf (дата звернення: 24.11.2024).
184. The Danish Institute for Human Rights. Human Rights and The 2030 Agenda for Sustainable Development: Lessons Learned and Next Steps. URL: https://www.humanrights.dk/sites/humanrights.dk/files/media/dokumenter/sdg/hr_and_2030_agenda-web_2018.pdf (дата звернення: 24.11.2024).
185. Прем'єр-міністр: Уряд затвердив План заходів з реалізації Програми ОЕСР для України. *Урядовий Портал*, 03 листопада 2023 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/premier-ministr-uriad-zatverdyv-plan->

- zakhodiv-z-realizatsii-prohramy-oesr-dlia-ukrainy (дата звернення: 24.11.2024).
186. Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations «Protect, Respect and Remedy» Framework: Annex to the Report of the Special Representative of the Secretary General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises for the 17th Session of the UN Human Rights Council, 21 March 2011, A/HRC/17/31, 27 p. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Business/A-HRC-17-31_AEV.pdf (last accessed: 24.11.2024).
187. Human rights and transnational corporations and other business enterprises: Resolution adopted by the Human Rights Council on 16 June 2011, A/HRC/RES/17/4. URL: <http://undocs.org/A/HRC/RES/17/4> (last accessed: 24.11.2024).
188. Ruggie, John G. The Social Construction of the UN Guiding Principles on Business and Human Rights: Corporate Responsibility Initiative Working Paper No. 67, Cambridge, MA: John F. Kennedy School of Government, Harvard University. URL: https://www.hks.harvard.edu/sites/default/files/centers/mrcbg/programs/cri/files/workingpaper_67_0.pdf (last accessed: 24.11.2024).
189. Мамутов В.К. Посилення публічних засад у правовому регулюванні господарської діяльності. Право України. 2009. № 9. С. 85–94.
190. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України. За заг. ред. В.К. Мамутова; Академія правових наук України. Відділення екологічного, господарського і аграрного права. К.: Юрінком Інтер, 2004. 441 с.
191. World Bank, Women Entrepreneurs Finance Initiative. Entrepreneurship Database: Measuring the gender gap in entrepreneurship. URL: <https://www.worldbank.org/content/dam/doingBusiness/excel/Entrepr>

neurship%20Database%20-%20Infographics%20-%20Gender%20data.pdf
(last accessed: 21.10.2024).

192. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 № 366-р. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text>.
193. Про схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022-2024 роки, розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.08.2022 № 752-р. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-2022-%D1%80#n15>.
194. Про схвалення Національної стратегії подолання гендерного розриву в оплаті праці на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2023-2025 роки, розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.09.2023 № 815-р. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/815-2023-%D1%80#Text>.
195. F. Meunier, A. Akhlaque, H. Warren. Achieving gender equality: Where do we stand on entrepreneurship? 2024. URL: <https://blogs.worldbank.org/en/psd/achieving-gender-equality-where-do-we-stand-entrepreneurship> (last accessed: 03.11.2024).
196. USAID та UK Aid. Гендерний компонент у відкритих даних України. Н. Чермошенцева, Г. Бережна. 2023. 75 с. URL: <https://tapas.org.ua/media/doslidzhennia-hendernyj-komponent-u-vidkrytykh-danykh-ukrainy/> (дата звернення: 20.11.2024).
197. ПРООН. Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні: 2017-2020. Статистичний аналіз відкритих даних. А. Горбаль, Р. Насрідінов, А. Процюк, О. Сидорук. 2021. 52 с. URL:

- <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/zhinky-i-choloviky-na-kerivnykh-posadakh-v-ukrayini-2017-2020> (дата звернення: 20.11.2024).
198. ООН Жінки. Звіт за результатами аналізу найкращих практик бізнесу з економічного уповноваження жінок під час повномасштабної російської війни проти України. М. Саприкіна, А. Зінченко, О. Гондюл. 2023. 88 с. URL: https://ukraine.unwomen.org/sites/default/files/2023-08/best_practice_analysis_private_sector.pdf (дата звернення: 20.11.2024).
199. Митник О. Чи достатньо держава і бізнес роблять для гендерної рівності. 2024. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/03/8/710946/> (дата звернення: 20.11.2024).
200. Human Rights Council Forty-first session 24 June–12 July 2019 Agenda item 3 Promotion and protection of all human rights, civil, political, economic, social and cultural rights, including the right to development Gender dimensions of the Guiding Principles on Business and Human Rights Report of the Working Group on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises A/HRC/41/43. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g19/146/08/pdf/g1914608.pdf> (дата звернення: 20.11.2024).
201. Business and Human Rights Resource Center. New UN Gender Guidance is a reminder that real equality requires tackling discrimination. N. Götzmann. 2019. URL: <https://www.business-humanrights.org/en/blog/new-un-gender-guidance-is-a-reminder-that-real-equality-requires-tackling-discrimination/> (дата звернення: 20.11.2024).
202. Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Круглий стіл «Належна обачність з корпоративної сталості: поворотна зміна в ЄС та її вплив на бізнес в Україні». 2024. URL: <https://nlu.edu.ua/event/kruglyj-stil-nalezna-obachnist-z-korporatyvnoyi-stalosti-povorotna-zmina-v-yes-ta-yiyi-vplyv-na-biznes-v-ukrayini/> (дата звернення: 20.11.2024).

203. Токунова А.В. Керівні принципи ООН у сфері бізнесу та прав людини: останні тенденції у регулюванні та розвитку відновлюваної енергетики. Економіко-правові аспекти сталого розвитку: держава, регіон, місто: матеріали Першої міжнародної науково-практичної конференції (7 червня 2019 р., м. Київ). Київ: Наук. ред. В.А. Устименко. НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень, 2019. 208 с. URL: http://www.iepd.kiev.ua/wp-content/uploads/2021/06/22-Vidnovluvana_energetika_Tokunova.pdf (дата звернення: 24.11.2024).
204. Universal Values. Principle One: Human Rights-Based Approach. URL: <https://unsdg.un.org/2030-agenda/universal-values/human-rights-based-approach> (last accessed: 24.11.2024).
205. The Human Rights Based Approach to Development Cooperation Towards a Common Understanding Among UN Agencies, 6 p. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N11/467/04/PDF/N1146704.pdf?OpenElement> (last accessed: 24.11.2024).
206. International Labour Organization, Tripartite Declaration of Principles concerning Multinational Enterprises and Social Policy (Fifth Edition, March 2017). URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/%2D%2D-ed_emp/%2D%2D-emp_ent/%2D%2D-multi/documents/publication/wcms_094386.pdf (last accessed: 24.11.2024).
207. OECD Guidelines for Multinational Enterprises on Responsible Business Conduct. URL: <http://mneguidelines.oecd.org/mneguidelines/> (last accessed: 24.11.2024).
208. BHR Treaty Process // OHCHR. URL: <https://www.ohchr.org/en/business-and-human-rights/bhr-treaty-process> (last accessed: 24.11.2024).
209. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 05.10.2000 № 2017-III. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text>.

210. Про прожитковий мінімум: Закон України від 15.07.1999 № 966-XIV. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-14#Text>.
211. Libanova E. Minimum subsistence level in the social policy of the poor countries of Europe: the case of Ukraine. *Economic Annals-XXI*. 2020. Vol. 182 (3-4). С. 117-125. DOI: <https://doi.org/10.21003/ea.V182-12> (last accessed: 15.05.2024).
212. Москаленко О.В. Прожитковий мінімум – базовий державний соціальний стандарт. *Право та державне управління*. 2013. № 1 (10). С. 48–51.
213. Новосільська Т.В. Прожитковий мінімум як базовий державний соціальний стандарт. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2013. Вип. 3 (50). Ч. 2. С. 175–181.
214. Пищуліна О.М. Зміна методики розрахунку прожиткового мінімуму – крок до реформування соціальної політики. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 1 (10). С. 106–114.
215. Сокол М.В. Прожитковий мінімум та його значення у формуванні якісної системи соціальних стандартів. *Форум права*. 2012. № 4. С. 841–846 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://arhive.nbuiv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12cmvsss.pdf> (дата звернення: 15.05.2024).
216. Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи: кол. моногр. / НАН України, Секція суспільних і гуманітарних наук. Київ, 2019. 350 с.
217. Стратегія людського розвитку, затверджена Указом Президента України від 2 червня 2021 року № 225/2021. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225/2021#Text>.
218. Рекомендації парламентських слухань на тему: «Проблеми формування прожиткового мінімуму в Україні», схвалені Постановою Верховної Ради України від 19.05.2020 № 620-IX. *Офіційний вебпортал*

Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/620-IX#Text>.

219. Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 17.09.2015 у справі № 826/6362/15 за позовом ОСОБА_1 до Кабінету Міністрів України, треті особи: Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство соціальної політики України, Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, Міністерство фінансів України про визнання протиправними дій, зобов'язати вчинити дії. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/50645357>.
220. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 20.12.2018 у справі № 826/3639/17 за позовом ОСОБА_4 до Кабінету Міністрів України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства економічного розвитку і торгівлі України про визнання нечинним і скасування підзаконного нормативно-правового акта, визнання протиправними дій. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78771044>.
221. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 20.11.2019 у справі № 640/14839/19 за позовом ОСОБА_1 до Кабінету Міністрів України про визнання протиправними дій та бездіяльності, зобов'язання вчинити дії. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86030458> (дата звернення: 16.05.2024).
222. Council Recommendation of 30 January 2023 on adequate minimum income ensuring active inclusion 2023/C 41/01. *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32023H0203%2801%29&qid=1711891537338> (Last accessed: 17.05.2024).

223. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#n325>.
224. Інформація щодо фактичного розміру прожиткового мінімуму за грудень 2021 року. *Офіційний веб-сайт Міністерства соціальної політики України*. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/21281.html> (дата звернення: 16.05.2024).
225. Інформація щодо фактичного розміру прожиткового мінімуму за січень 2022 року. *Офіційний веб-сайт Міністерства соціальної політики України*. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/21418.html> (дата звернення: 16.05.2024).
226. Про Державний бюджет України на 2021 рік: Закон України від 15.12.2020 № 1082-IX. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1082-20#Text>.
227. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>.
228. Hudima T., Ustymenko V., Dzhabrailov R., Oliukha V., & Illarionov O. Labour Market and Educational Services Trends in Post-Conflict Territories of Ukraine. *European Journal of Sustainable Development*. 2021. Vol. 10 № 3. P. 262–272. DOI: <https://doi.org/10.14207/ejsd.2021.v10n3p262>.
229. Шеремет О.С., Ілларіонов О.Ю. Місцеве освітнє замовлення: постановка проблеми кадрового забезпечення органів місцевого самоврядування на постконфліктних територіях. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2022. № 1 (43). С. 103–111. DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461-2022-43-1-103-111>.
230. Візія Відділення економіки НАН України щодо повоєнної розбудови України. *Офіційний веб-сайт Національної академії наук України*. 22.12.2022. URL:

- <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9717>
(дата звернення: 24.10.2024).
231. Лібанова Е.М. Стратегічні пріоритети соціальної політики України на початку ХХІ століття. *Демографія та соціальна економіка*. 2008. № 1 (9). С. 9–22.
232. Інтерв'ю Лібанової Е.М. для «Освіторія.Медіа»: Дистанційна освіта в Україні поглиблює нерівність. URL: <https://osvitoria.media/experience/dystantsijna-osvita-v-ukrayini-poglyblyuye-nerivnist> (дата звернення: 24.10.2024).
233. В Україні 112 300 офіційно безробітних, найбільше вакансій зареєстровано у Києві – понад 10 000. *Державний центр зайнятості*. URL: <https://old.dcz.gov.ua/publikaciya/v-ukrayini-112-300-oficiyno-bezrobitnyh-naubilshe-vakansiy-zareyestrovano-u-kyuevi-ponad> (дата звернення: 28.10.2024).
234. Покідіна В. Університети та бізнес: міжнародний досвід співпраці та перспективи для України. *Ціна держави*. 25.05.2016. URL: <http://old.cost.ua/news/421-college-business-cooperation> (дата звернення: 24.10.2024).
235. Ільч Л. Ціннісні орієнтації молоді в освітньо-професійній сфері та шляхи мінімізації ризиків її соціального відторгнення на ринку праці. *Україна: аспекти праці*. 2014. № 8. С. 15–22
236. Черенько Л. Диплом VS знання. *Дзеркало тижня*. 10.08.2020. URL: <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/diplom-vs-znannja-.html> (дата звернення: 24.10.2024).
237. Костюк О. Чому випускники університетів не задовольняють роботодавців. *Дзеркало тижня*. 20.02.2022. URL: <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/chomu-vipuskniki-universitetiv-ne-zadovolnjajut-robotodavtsiv.html> (дата звернення: 24.10.2024).
238. Про середньострокові прогнози потреби у фахівцях та робітничих кадрах на ринку праці: запит Дацко О. до Мінекономрозвитку щодо

- надання публічної інформації. Веб-сайт «Доступ до правди». 11.10.2017. URL: https://dostup.pravda.com.ua/request/pro_sieriednostrokovyi_proghnozi?unf old=1#incoming-49656 (дата звернення: 24.10.2024).
239. Класифікатор професій ДК 003:2010. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va327609-10#Text>.
240. Назукова Н. Яких професій не вистачає Україні, і що з цим робити. *Дзеркало тижня*. 24.11.2021. URL: <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/jakikh-profesij-ne-vistachaje-ukrajini-i-shcho-z-tsim-robiti-.html> (дата звернення: 24.10.2024).
241. Леснікова М., Мельник С. Методичні підходи щодо визначення відповідності обсягів та напрямів підготовки кадрів у закладах освіти згідно з потребами регіональних ринків праці. *Освітня аналітика України*. 2018. № 1 (2). С. 94–102.
242. Звіт з моніторингу працевлаштування випускників закладів вищої та фахової передвищої освіти. *Офіційний веб-портал Міністерства освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/news/2022/02/03/01/Zvit.z.monitorynhu.pratsevlashtuvannya-2022-02-03.pdf> (дата звернення: 24.10.2024).
243. Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/ESCR/E-2015-59.pdf#:~:text=During%20emergency%20situations%2C%20such%20as%20armed%20conflicts%2C%20the,health%20care%20or%20other%20services%20necessary%20for%20livelihood> (дата звернення 10.11.2024).
244. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 12.08.1949. *Офіційний вісник України*. 2010. № 62. Ст. 2180.

245. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 12.08.1949. *Офіційний вісник України*. 2010. № 62. Ст. 2181.
246. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 12.08.1949. *Офіційний вісник України*. 2010. № 62. Ст. 2179.
247. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 12.08.1949. *Офіційний вісник України*. 2013. № 27. Ст. 942.
248. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року: Протокол Організації Об'єднаних Націй від 08.06.1977. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_199.
249. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 р.: Протокол Організації Об'єднаних Націй від 08.06.1977. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_200.
250. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми (Протокол III): Протокол Організації Об'єднаних Націй від 08.12.2005. *Офіційний вісник України*. 2010. № 55. Ст. 2964.
251. Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 року. *Офіційний вебпортал Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/zhenevski-konvenciyi-pro-zahist-zhertv-vijni-1949-roku> (дата звернення: 05.09.2024).
252. Смуш-Кулеша М., Федорова А., Мойса Б. Соціальні права в Україні під час війни. Звіт про оцінку потреб. Рада Європи. 2022. 64 с.

253. Рада Європи продовжує підтримувати Україну в розробці нових житлових рішень для осіб, постраждалих від війни. *Офіційний веб-портал Офісу Ради Європи в Україні*. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/the-council-of-europe-continues-supporting-ukraine-in-the-development-of-new-housing-solutions-for-war-affected-people> (дата звернення: 15.11.2024).
254. Звіт про внутрішнє переміщення в Україні. Опитування загального населення. Раунд 8. 23 серпня 2022 року. URL: (дата звернення 01.09.2024).
255. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23.02.2023 № 2923-IX. *Офіційний вісник України*. 2023. № 33. Ст. 1751.
256. Про затвердження Порядку надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна: Закон України від 30.05.2023 № 600. *Офіційний вісник України*. 2023. № 60. Ст. 3382.
257. Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: постанова Кабінету Міністрів України від 26.03.2022 № 380. *Офіційний вісник України*. 2022. № 8. Ст. 1539.
258. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326 і від 26 березня 2022 р. № 380: постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2022 № 505. *Офіційний вісник України*. 2022. № 39. Ст. 2089.

259. Деякі питання забезпечення функціонування Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України постанова Кабінету Міністрів України від 13.06.2023 № 624. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/624-2023-п#Text>.
260. Про основні засади житлової політики: Проєкт Закону України. *Офіційний веб-портал Міністерства розвитку громад та територій України*. URL: <https://mtu.gov.ua/news/35482.html> (дата звернення: 10.10.2024).
261. Комнатний С. Нове житлове законодавство України: яким воно буде. *Офіційний веб-портал Юридична газета online*. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/neruhomist-ta-budivnictvo/nove-zhitlove-zakonodavstvo-ukrayini-yakim-vono-bude-.html> (дата звернення: 06.07.2024).
262. Женевська Хартія ООН про стале житлове господарство (E/ECE/1478/Rev.1).
URL: https://unece.org/DAM/hlm/charter/Language_versions/RUS_Geneva_UN_Charter.pdf (дата звернення: 10.09.2024).
263. Скільки в Україні переселенців і де найбільше ВПО: статистика за областями. *Укрінформ*. 2024. 22 жовт.
URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/skilki-ukrayini-pereselentsiv-i-de-naybilshe-1729603384.html> (дата звернення: 25.10.2024).
264. Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні опитування загального населення. Раунд 16. Квітень 2024.
URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraina-zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-naselennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo> (дата звернення: 25.10.2024).
265. Загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України, зросла до майже \$155 млрд – оцінка KSE Institute станом на січень 2024 року.

- Офіційний веб-портал Kyiv School of Economics.*
URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-zrosla-do-mayzhe-155-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-sichen-2024-roku/> (дата звернення: 04.10.2024).
266. Руйнування в цифрах: скільки Росія знищила об'єктів та скільки виділила на відбудову *Офіційний веб-портал LIGA.net.*
URL: <https://www.liga.net/ua/infographic-of-the-day/articles/ruinuvannia-v-tsyfrakh-skilky-rosiia-znyshchyla-obiektiv-ta-skilky-vidilyly-na-vidbudovu> (дата звернення: 04.10.2024).
267. Оновлена оцінка потреб України на відновлення та відбудову. *Офіційний веб-портал World Bank Group.*
URL: <https://www.worldbank.org/uk/news/press-release/2024/02/15/updated-ukraine-recovery-and-reconstruction-needs-assessment-released> (дата звернення: 01.09.2024).
268. Шуляк О. Доступне житло для українців: що передбачає Ukraine Facility? *Економічна правда.*
URL: <https://pravda.com.ua/columns/2024/05/10/713536/> (дата звернення: 06.07.2024).
269. Зміни в законі про житлову політику: що очікувати? *Офіційний веб-портал Mistosite – українська урбаністична платформа. Проект аналітичного центру Cedos.* URL: <https://mistosite.org.ua/articles/zminy-v-zakoni-pro-zhytlovu-polityku-shcho-ochikuvaty> (дата звернення: 10.10.2024).
270. Житловий кодекс України від 30.06.1983 № 5464-Х. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10#Text>.
271. Про приватизацію державного житлового фонду: Закон України від 19.06.1992 № 2482–ХІІ. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2482-12#Text>.

272. 50 млрд євро від ЄС: які кроки потрібно зробити і коли надійдуть перші гроші. *Офіційний веб-портал Онлайн-медіа «Інформаційне агентство «Главком»*. URL: <https://glavcom.ua/country/politics/shcho-oznachajut-dlja-ukrajini-50-mlrd-jevro-vid-jes-jaki-kroki-potribno-zrobiti-i-koli-nadijdut-pershi-hroshi-983865.html> (дата звернення: 09.09.2024).
273. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 № 1952–IV. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text>.
274. Про затвердження Тимчасового положення про порядок державної реєстрації права власності та інших речових прав на нерухоме майно: наказ Міністерства юстиції України від 07.02.2002 № 7/5 (втрапив чинність). *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0157-02#Text>.
275. Як відбувається державна реєстрація речових прав на нерухомість: консультує Мін'юст. *Офіційний веб-портал «Дебет-Кредит» Український фінансово-бухгалтерський портал*. URL: <https://news.dtki.ua/society/real-estate/90114-iak-vidbuvajetsia-derzavna-rejestracija-recovix-prav-na-nerухomist-konsultuje-miniust> (дата звернення: 09.09.2024).
276. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» щодо забезпечення механізму державної реєстрації права власності на нерухоме майно за відсутності доступу до матеріалів підприємств бюро технічної інвентаризації: Проект Закону від 24.07.2024 № 11440. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44615> (дата звернення: 15.11.2024).

277. Субсидія на оренду житла для внутрішньо переміщених осіб. *Офіційний веб-портал Громадської організації «Донбасс SOS»*. URL: https://www.donbasssos.org/about_ru/ (дата звернення: 30.10.2024).
278. Про реалізацію експериментального проекту щодо надання субсидії на оплату вартості або частини вартості найму (оренди) житлового приміщення та компенсації частини податку на доходи фізичних осіб та військового збору: постанова Кабінету Міністрів України від 25.10.2024 № 1225. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1225-2024-п#Text>.
279. Субсидія на оренду житла як додатковий інструмент державної підтримки для внутрішньо переміщених осіб. *Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/subsydiia-na-orendu-zhytla-iaak-dodatkovyi-instrument-derzhavnoi-pidtrymky-dlia-vnutrishno-peremishchenykh-osib> (дата звернення: 20.07.2024).
280. Ханін С. Повернути житло. Як в Україні працює програма «ЄВідновлення». *Офіційний веб-портал фонду Демократичної ініціативи імені Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/article/povernuti-zhitlo-yak-v-ukraini-pratsyue-programa-evidnovlennya> (дата звернення: 01.09.2024).
281. «Оселя: Від початку року майже 7,9 тис. українських родин отримали кредити на придбання житла. *Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/yeoselia-vid-rochatku-roku-maizhe-79-tys-ukrainskykh-rodyn-otrymaly-kredyty-na-prydbannia-zhytla> (дата звернення: 19.11.2024).
282. Revival of MFIs: microcredit increased by 39% in three months. *Opendatabot*. 2023. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/mfo-2023-1>.
283. Розмір реальної денної ставки зменшать. Нацбанк готує революцію на ринку мікrokредитування. URL: <https://news.finance.ua/ua/rozmir-real>

- noi-dennoi-stavky-zmenshat-nacbank-hotuye-revolyuciyu-na-rynku-mikrokredytuvannya (дата звернення: 19.11.2024).
284. Bureau of Economic Security of Ukraine - after the start of the ESBU investigation the gambling business has already paid four times more taxes than for the entire last year. URL: <https://esbu.gov.ua/en/news/after-the-start-of-the-esbu-investigation-the-gambling-business-has-already-paid-four-times-more-taxes-than-for-the-entire-last-year> (last accessed: 10.11.2024).
285. Вирок Липоводолинського районного суду Сумської області від 20.02.2023 у справі № 585/553/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109073542>.
286. Rudenko Ye., Larin D. Confessions of a drunkard. *Ukrainian Pravda*. 2021, May 12. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2021/05/12/7293168/index.amp> (дата звернення: 10.11.2024).
287. The share of non-performing loans (NPL) in Ukraine was 38% at the beginning of 2023. *National Bank of Ukraine*. URL: <https://bank.gov.ua/ua/stability/npl> (дата звернення: 02.11.2024).
288. The licenses of two financial companies were revoked. The official website of the NBU. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/dvom-finansovim-kompaniyam-anulovano-litsenziyi> (дата звернення: 01.11.2024).
289. The National Bank creates prerequisites for responsible lending and effective regulation in the market of non-banking financial services. *National Bank of Ukraine*. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/natsionalniy-bank-stvoryuye-peredumovi-dlya-vidpovidalnogo-kredituvannya-ta-efektivnogo-regulyuvannya-na-rinku-nebankivskih-finansovih-poslug> (last accessed: 05.11.2024).
290. Krysten, R., Tymoty R. Laŷman, Rozenberh, R. *A guide to regulation and supervision of Microfinance*. CGAP. 2003. URL: <https://www.cgap.org/research/publication/guide-to-regulation-and-supervision-of-microfinance> (last accessed: 05.11.2024).

291. Mersland, R., & Strøm, R. Ø. Microfinance mission drift? *World development*. 2010. 38(1). C. 28-36.
292. Helms Brigit S., Reille Xavier Interest rate ceilings and microfinance: the story so far. CGAP Occasional paper; no. 9 Washington, D.C.: World Bank Group. 2004.
<http://documents.worldbank.org/curated/en/572411468139208387/Interest-rate-ceilings-and-microfinance-the-story-so-far> (last accessed: 05.11.2024).
293. Fernando N.A. Understanding and Dealing with High Interest Rates on Microcred Development Bank, Manila. 2006.
294. Bateman M. *Why doesn't microfinance work?: The fragile illusion of local neoliberalism*. Zed. 2010.
295. Yunus M. Creating a world without poverty: Social business and the future of capitalism. 2009.
<https://www.globalurban.org/GUDMag08Vol4Iss2/Yunus.pdf> (last accessed: 05.11.2024).
296. Pratt K. UK Bans Use Of Credit Cards To Pay For Gambling. *Forbes Advisor UK*. 2021. <https://www.forbes.com/uk/advisor/personal-finance/2020/04/14/uk-bans-use-of-credit-cards-to-pay-for-gambling/> (last accessed: 05.11.2024).
297. National strategy to reduce gambling harms archive. Gambling Commission. (2022, December 12).
<https://www.gamblingcommission.gov.uk/about-us/reducing-gambling-harms#the-national-strategy-to-reduce-gambling-harms> (last accessed: 05.11.2024).
298. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>.
299. The Kosovo Conflict: Consequences for the Environment & Human Settlements (report). UNEP, UNCHS. 1999. 106 с.

300. UN Environment Program. Rising from the rubble: Iraq's Mosul takes steps to deal with war debris. 2018. <https://www.unep.org/news-and-stories/story/rising-rubble-iraqs-mosul-takes-steps-deal-war-debris> (last accessed: 02.11.2024).
301. United Nations. Iraq. Mosul's recovery moves towards a circular economy. <https://iraq.un.org/en/192283-mosul%E2%80%99s-recovery-moves-towards-circular-economy> (last accessed: 02.11.2024).
302. Who cleans up after hurricanes, earthquakes and war? *BBC*. URL: <https://www.bbc.co.uk/news/resources/idt-d7bc8641-9c98-46e7-9154-9dd6c5fe925e> (last accessed: 10.10.2024).
303. Conflict and Environment Observatory. Environmental Mechanics: Re-imagining post-conflict environmental assistance <https://ceobs.org/environmental-mechanics-re-imagining-post-conflict-environmental-assistance/#2.0> (last accessed: 02.11.2024).
304. UNIDO. Annual Report 2022. URL: <https://www.unido.org/sites/default/files/unido-publications/2023-04/Annual%20Report%202022-English%20Spread.pdf> (last accessed: 05.11.2024).
305. Environmental Performance Index (2022). Recycling.
306. The World Bank. GDP per capita (constant 2010 US\$). [online]. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.KD?view=chart> (last accessed: 05.11.2024).
307. Vishnevsky V.P. & Kniaziev S.I. How to Increase the Readiness of Ukraine's Industry to Smart Transformation. *Sci. Innov.* 2018. 14 (4). P. 55-69. DOI: <https://doi.org/10.15407/scin14.04.055>.
308. Recycling Solutions. Як заробити на промислових відходах. 2020. <https://re-solutions.com.ua/yak-zarobyty-na-promyslovyh-vidhodah/> (last accessed: 05.11.2024).
309. Національна стратегія управління відходами в Україні до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 №

- 820-р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/820-2017-%D1%80#Text>.
310. BP Statistical Review of World Energy 2019 (2019). Retrieved from <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2019-full-report.pdf> (last accessed: 05.11.2024).
311. World Bank. Population, total. 2023. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL> (last accessed: 05.11.2024).
312. World Health Organization. Disability-adjusted life years (DALYs) attributable to the environment. 2023. [https://www.who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/disability-adjusted-life-years-\(dalys\)-attributable-to-the-environment](https://www.who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/disability-adjusted-life-years-(dalys)-attributable-to-the-environment) (last accessed: 05.11.2024).
313. Завдана довкіллю шкода внаслідок війни вже перевищує €2,4 трильйона – Стрілець. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3850599-zavdana-dovkillu-skoda-vnaslidok-vijni-vze-perevisue-24-triljona-strilec.html> (дата звернення: 04.10.2024).
314. Від початку повномасштабного вторгнення РФ в Україні вже утворилося понад 670 тисяч тонн відходів руйнації. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. URL: <https://mepр.gov.ua/vid-pochatku-povnomasshtabnogo> (дата звернення: 04.10.2024).
315. Попович О.Р., Захарко Я.М. & Мальований М.С. Проблеми утилізації та переробки будівельних відходів. *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Теорія і практика будівництва*. 2013. № 755. С. 321-324.
316. Про затвердження Порядку управління відходами, що утворились у зв'язку з пошкодженням (руйнуванням) будівель та споруд внаслідок

- бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.09.2022 № 1073. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1073-2022-п#Text>.
317. Про затвердження Порядку класифікації відходів та Національного переліку відходів: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.10.2023 № 1102. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-2023-п#Text>.
318. Сафранов Т.А., Приходько В.Ю., Михайленко В.І. Особливості управління та повождення з відходами від руйнувань в регіонах України. *Ukrainian hydrometeorological journal*. 2024. № 33. С. 88-98. DOI: 10.31481/uhmj.33.2024.07 ISSN 2311-0902.
319. Череватський Д., Солдак М., Вольчин І., Палант В. Українські електроенергетичні хаби континентального значення як можливість підвищення стійкості національної енергосистеми. URL: <https://blog.iie.org.ua/> (дата звернення: 10.10.2024).
320. Energy Vault. Helena announces strategic partnership with Energy Vault. URL: <https://www.energyvault.com/newsroom/helena-announces-strategic-partnership-with-energy-vault> (last accessed: 10.10.2024).
321. Череватський Д.Ю. та ін. Науковий підхід до налаштування рециклінгу шлаків: колективна монографія. НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ. 2022. 136 с.
322. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
323. Малолітнева В. «Зелені» публічні закупівлі для «зеленого» майбутнього України. *Вокс Україна*. URL: <https://voxukraine.org/zeleni-publichni-zakupivli-dlya-zelenogo-majbutnogo-ukrayiny> (дата звернення: 10.10.2024).

324. Радченко В.Г. Про результати виконання цільової комплексної міждисциплінарної програми наукових досліджень НАН України з розробки наукових засад раціонального використання природно-ресурсного потенціалу та сталого розвитку на 2015–2019 роки: Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 12 лютого 2020 року. *Вісник Національної академії наук України*. 2020. № 4. С. 47–53.
325. ЕкоЗагроза. Офіційний ресурс Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: <https://ecozagroza.gov.ua/> (дата звернення: 22.09.2024).
326. Орлова О.О., Полонська О.Л. Право людини на сприятливе навколишнє середовище в аспекті реалізації екологічної функції сучасної Української держави. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 195-199. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2018-5-195-199>.
327. Сурілова О.О. Екологічні права людини: проблеми реалізації під час збройних конфліктів. *Права людини – пріоритет сучасної держави: збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 10 грудня 2021 року) / відп. ред. С.В. Ківалов. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 343-347.*
328. Антонюк У.В. Державний екологічний нагляд (контроль) в Україні в умовах воєнного стану. «Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за заг. ред. С.В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 651-654.
329. Козмуляк К.А. Правове регулювання охорони довкілля під час збройних конфліктів на прикладі України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022.

Том 1. № 73. С. 174-180. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.28>.

330. Краснова М.В., Краснова Ю.А. Реалізація та захист екологічних прав громадян: теоретико-правові аспекти: наукове видання. Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2021. 148 с.
331. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII. *Офіційний вісник України*. 2019. № 28. Ст. 980.
332. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. Національна екологічна політика. URL: <https://mepr.gov.ua/diyalnist/natsionalna-ekologichna-polityka/> (дата звернення: 22.08.2024).
333. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 № 695. *Офіційний вісник України*. 2020. № 67. Ст. 2155.
334. Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на період до 2025 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.04.2021 № 443-р. *Офіційний вісник України*. 2021. № 42. Ст. 2557.
335. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Пріоритети екологічної політики Верховної Ради України на наступні п'ять років»: Постанова Верховної Ради України від 14.01.2020 № 457-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 30. Ст. 211.
336. Про схвалення Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.10.2021 № 1363-р. *Офіційний вісник України*. 2021. № 87. Ст. 5584.
337. Про Звернення Верховної Ради України до Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, Програми Організації Об'єднаних Націй з навколишнього середовища, Європейського Парламенту,

- Європейської Комісії, парламентів та урядів держав - членів Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй щодо утворення спеціальної екологічної моніторингової місії для фіксації екологічної шкоди, заподіяної внаслідок збройної агресії Російської Федерації на території України: Постанова Верховної Ради України від 20.09.2022 № 2594-ІХ. *Офіційний вісник України*. 2022. № 77. Ст. 4633.
338. Антонюк У.В. Захист екологічних прав в Україні в умовах військової агресії. *Право та державне управління*. 2022. № 3. С. 42-47. DOI: <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.3.6>.
339. Consolidated text: Directive 2010/75/EU of the European Parliament and of the Council of 24 November 2010 on industrial and livestock rearing emissions (integrated pollution prevention and control) (Recast) (Text with EEA relevance). *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02010L0075-20240804> (last accessed: 03.11.2024).
340. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері промислового забруднення: розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.05.2019 № 402-р. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-2019-%D1%80#Text>.
341. Zhaiting Yang, Huiqin Liu, Youwei Jiang, Zhuyun Zhang (2023). Innovative strategies for green economic recovery: Enhancing efficiency in resource markets. *Resources Policy*, Volume 86, Part B, October 2023, p. 104200. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.104200>.
342. Rainer Quitzow, Germán Bersalli, Johan Lilliestam & Andrea Prontera (2023). Chapter 24: Green recovery: catalyst for an enhanced EU role in climate and energy policy? *Political Science and Public Policy*. P. 351–366. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781789906981.00039>.

343. Guy Meunier, Jean-Pierre Ponsard (2024). Green industrial policy, information asymmetry, and repayable advance. *Journal of Public Economic Theory*. Volume 26, Issue 1. DOI: <https://doi.org/10.1111/jpet.12668>.
344. Котковський В.С., Москаленко В.Г., Дробчак А.Л. «Зелене» відновлення як шлях післявоєнної відбудови України. Збірник наукових праць Одеського національного економічного університету. №7-8 (308-309), 2023. С. 26-33. DOI: <https://doi.org/10.32680/2409-9260-2023-7-8-308-309-26-33>.
345. Сагайдак Ю. & Харченко Т. Формування «зеленої» моделі післявоєнного відновлення економіки України. *Bulletin of Sumy National Agrarian University*. 2022. (1 (91)). С. 33-38. DOI: <https://doi.org/10.32782/bsnau.2022.1.5>.
346. Зелене відновлення промисловості: Міндовкілля розпочало діалог з бізнесом щодо впровадження найкращих доступних технологій та методів управління. (09.02.2023). URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/zelene-vidnovlennia-promyslovosti-mindovkillia-rozpochalo-dialoh-z-biznesom-shchodo-vprovadzhenia-naikrashchikh-dostupnykh-tekhnologii-ta-metodiv-upravlinnia> (дата звернення: 28.09.2024).
347. Green Recovery Vision for Ukraine. URL: <https://www.unido.org/green-recovery-vision-ukraine> (дата звернення: 28.09.2024).
348. UNIDO. Open Data Platform. URL: <https://open.unido.org/projects/UA/projects/120321> (last accessed: 15.10.2024).
349. Outcome Document of the Ukraine Recovery Conference URC2022 «Lugano Declaration» Lugano, 4–5 July, 2022. URL: <https://www.unc-international.com/conference-materials> (last accessed: 15.10.2024).
350. Anastasiia Konstantynova, Geert van der Veen, Yavor Razboinikov. Opportunities for green recovery in Ukraine. URL: <https://www.technopolis->

- group.com/opportunities-for-green-recovery-in-ukraine/ (last accessed: 15.10.2024).
351. United Nations General Assembly A/HRC/19/34. Analytical study on the relationship between human rights and the environment : report of the United Nations High Commissioner for Human Rights. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/718748> (last accessed: 15.10.2024).
352. Фінансова угода «Програма з відновлення України» між Україною та Європейським інвестиційним банком: Міжнародний документ № 91.906 від 09.12.2020 р. (ратифіковано Законом України № 1645-IX від 14.07.2021 р.). *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/971_002-20#Text.
353. Про забезпечення хімічної безпеки та управління хімічною продукцією: Закон України від 1 грудня 2022 р. № 2804-IX (введення в дію, відбудеться 29.06.2024 р.). *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2804-20#Text>.
354. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23 травня 2017 р. № 2059-VIII. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text>.
355. Кірін Р.С., Грищак С.В. Забезпечення і реалізація екологічних прав у стратегіях державної політики та безпеки: виклики воєнного періоду. *Juris Europensis Scientia*. 2023. № 1. С. 65-71. DOI: <https://doi.org/10.32782/chern.v1.2023.12>.
356. Кірін Р.С., Олейніков Г.В., Кіріна Л.І. Особливості регулювання екологічних правовідносин нормами санітарного законодавства. *Екологічне право*. 2023. Вип. 1–2. С. 11-18. DOI: <https://doi.org/10.37687/2413-7189.2023.1-2.2>.
357. Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я: Закон України від 3 грудня 2020 р. № 1053-IX. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20#Text>.

358. Про охорону атмосферного повітря : Закон України від 16.10.1992 № 2707-ХІІ (в редакції Закону України № 2556-ІІІ від 21.06.2001). *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2707-12#Text>.
359. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-ХІІ. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>.
360. REPowerEU: План стрімкого зниження залежності від російського викопного палива і швидкого просування «зеленого переходу». (18.05.2022). URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/uk/ip_22_3131 (дата звернення: 09.10.2024).
361. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 № 5403-VI. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>.
362. Про схвалення Концепції Державної цільової екологічної програми моніторингу довкілля: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.07.2023 № 610-р. *Офіційний вісник України*. 2023. № 67. Ст. 3845.
363. Позняк Е.В. Правові проблеми розвитку інституту екологічного моніторингу в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. № 6-2. Т. 2. С. 63–66.
364. Про затвердження Порядку здійснення державного моніторингу вод: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.09.2018 № 758. *Офіційний вісник України*. 2018. № 76. Ст. 2537.
365. Деякі питання здійснення державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.08.2019 № 827. *Офіційний вісник України*. 2019. № 70. Ст. 2451.
366. Про затвердження Порядку запровадження обов'язкових автоматизованих систем контролю викидів забруднюючих речовин:

- Постанова Кабінету Міністрів України від 28.03.2023 № 272. *Офіційний вісник України*. 2023. № 37. Ст. 1979.
367. Лісовий кодекс України: Закон України від 21.01.1994 № 3852-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 17. Ст. 99.
368. Букша І.Ф., Пастернак В.П., Пивовар Т.С. Рекомендації щодо розбудови державної системи моніторингу лісів України. Харків: УкрНДІЛГА, 2019. 35 с.
369. Про схвалення Державної стратегії управління лісами України до 2035 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 № 1777-р. *Офіційний вісник України*. 2022. № 4. Ст. 256.
370. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 19.01.2022 № 70-р. *Офіційний вісник України*. 2022. № 11. Ст. 588.
371. Бойко Я. Врятувати ґрунти від наслідків війни. Підбір рішення з урахуванням усіх технологічних складових. *AgroPortal*. 05.01.2023. URL: <https://agroportal.ua/blogs/vryatuvati-grunti-vid-naslidkiv-viyni-pidbir-rishennya-z-urahuvannyam-usih-tehnologichnih-skladovih> (дата звернення: 30.10.2024)
372. Про затвердження Порядку проведення моніторингу земель і ґрунтів: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.07.2024 № 848. *Офіційний вісник України*. 2024. № 70. Ст. 4213.
373. Про затвердження Положення про моніторинг потенційно небезпечних об'єктів: Наказ Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від 06.11.2003 № 425 (втратив чинність). *Офіційний вісник України*. 2003. № 52. Ст. 2857.
374. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо об'єктів підвищеної небезпеки: Закон України від 15.07.2021 № 1686-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 42. Ст. 343.

375. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких наказів Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 07.12.2022 № 802. *Офіційний вісник України*. 2023. № 1. Ст. 73.
376. Домбровська С.М., Шведун В.О., Крюков О.І., Ігнат'єв О.М. Державна політика у сфері моніторингу стану потенційно небезпечних об'єктів: монографія. Харків: «Діса плюс», 2023. 240 с.
377. Соболь О.М. Нормативно-правове регулювання моніторингу надзвичайних ситуацій в Україні. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія: Державне управління*. 2014. №. 1. С. 130–135.
378. Комплексний моніторинг довкілля. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. URL: <https://mepr.gov.ua/diyalnist/reformy/kompleksnyj-monitoryng-dovkillya/> (дата звернення: 30.10.2024).
379. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля: Закон України від 20.03.2023 № 2973-IX. *Офіційний вісник України*. 2023. № 41. Ст. 2210.
380. Шарапова С.В. Реформування державної системи моніторингу довкілля в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 246–249. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.40>.
381. Про управління відходами: Закон України від 20.06.2022 № 2320-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 56. Ст. 3270.
382. Повідомлення про оприлюднення проекту постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку здійснення моніторингу місць утворення, зберігання та видалення відходів». *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. 29.05.2024. URL:

- <https://mepr.gov.ua/povidomlennya-pro-oprylyudnennya-proyektu-postanovy-kabinetu-ministriv-ukrayiny-pro-zatverdzhennya-poryadku-zdijsnennya-monitoryngu-mists-utvorennya-zberigannya-ta-vydalennya-vidhodiv/> (дата звернення: 30.10.2024).
383. Чому Проєкт Порядку здійснення моніторингу місць утворення, зберігання та видалення відходів потребує суттєвого доопрацювання? *Офіс Сталих Рішень*. 05.06.2024. URL: <https://ukraine-oss.com/chomu-projekt-poryadku-zdijsnennya-monitoryngu-misz-utvorennya-zberigannya-ta-vydalennya-vidhodiv-potrebuye-suttyevogo-doopraszuivannya/> (дата звернення: 30.10.2024).
384. Деякі питання Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.06.2020 № 614. *Офіційний вісник України*. 2020. № 59. Ст. 1853.
385. Деякі питання функціонування державної системи моніторингу довкілля та її підсистем: Постанова Кабінету Міністрів України від 13.06.2024 № 684. *Офіційний вісник України*. 2024. № 58. Ст. 3434.
386. Чумаченко С.М., Яковлев Є.О., Пиріков О.В., Парталян А.С. Особливості реалізації мережі екологічного моніторингу бойових дій для Збройних Сил України. *Екологічна безпека та природокористування*. 2022. № 2 (42). С. 23–34. DOI: <https://doi.org/10.32347/2411-4049.2022.2.23-34>.
387. Усачов Д.В. Система операційних центрів як новітній метод екологічного моніторингу надзвичайних ситуацій військового характеру. Матеріали конференції. 2022. URL: http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/16499/1/PTEBvSCZ-Materials_final.pdf#page=167 (дата звернення: 30.10.2024).
388. Антонюк У.В. Гарантії екологічних прав в Україні: у контексті наукової та нормативно-правової диференціації. *Legal science and education in Ukraine and EU countries: a paradigm shift*: collective

- monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2021. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-091-9-1>.
389. Завгородня В.М. Система і класифікація функцій державного управління у сфері природокористування і охорони довкілля. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2011. № 1 (4). С. 120–124.
390. Про відходи: Закон України від 05.03.1998 № 187/98-ВР (втратив чинність). *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 36–37. Ст. 242.
391. e-Відходи. *Національна онлайн-платформа «ЕкоСистема»*. URL: <https://eco.gov.ua/categories/e-vidhodi> (дата звернення: 30.10.2024).
392. Про затвердження Порядку створення та адміністрування інформаційної системи управління відходами: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.12.2023 № 1279. *Офіційний вісник України*. 2024. № 5. Ст. 227.
393. Роботу «Екомапи» призупинено: Міндовкілля вже працює над новим сучасним сервісом, що дозволить стежити за ліквідацією сміттєзвалищ онлайн. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. 21.01.2022. URL: <https://mepr.gov.ua/robotu-ekomapy-pryzupyneno-mindovkillya-vzhe-pratsyuye-nad-novym-suchasnym-servisom-shho-dozvolyt-stezhyty-za-likvidatsiyeyu-smittyezvalyshh-onlajn-2/> (дата звернення: 30.10.2024).
394. Про затвердження Національного плану управління відходами до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.02.2019 № 117-р. *Офіційний вісник України*. 2019. № 22. Ст. 783.
395. Про національну інфраструктуру геопросторових даних: Закон України від 13.04.2020 № 554-ІХ. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 37. Ст. 277.
396. Про затвердження Порядку ведення реєстру об'єктів утворення, оброблення та утилізації відходів: Постанова Кабінету Міністрів України від 31.08.1998 № 1360. *Офіційний вісник України*. 1998. № 35. Ст. 1307.

397. Про затвердження Порядку ведення реєстру місць видалення відходів: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.08.1998 № 1216. *Офіційний вісник України*. 1998. № 31. Ст. 1181.
398. Юридична енциклопедія: у 6 т. / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2001. Т. 3: К-М / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. 792 с.
399. Яремак З.В. Поняття та класифікація державних кадастрів природних ресурсів. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: збірн. наук. статей*. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2012. Вип. XXX. С. 199–212.
400. Про Державний земельний кадастр: Закон України від 07.07.2011 № 3613-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 8. Ст. 61.
401. Майстренко С.Я. Система «ГІС-Ліспроєкт» як прототип геоінформаційної складової кадастрової системи. *Математичні машини і системи*. 2015. № 3. С. 93–99.
402. Manual for cadastre development. *Waste Heat*. URL: <https://www.waste-heat.eu/waste-heat-potential/manual-for-cadastre-development> (last accessed: 30.10.2024).
403. Про поводження з радіоактивними відходами: Закон України від 30.06.1995 № 255/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 27. Ст. 198.
404. Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: Постанова Верховної Ради України від 05.03.1998 № 188/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 38–39. Ст. 248.
405. Про стан виконання законодавства у сфері поводження з відходами в Україні та шляхи його вдосконалення: Постанова Верховної Ради України від 06.10.2005 № 2967-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 49. Ст. 525.

406. Павленко О.П., Розмарина А.Л., Венгер О.С. Аналіз економічних методів регулювання у сфері поводження з твердими побутовими відходами. *Scientific achievements of modern society: Materials of the 6th International scientific and practical conference (Liverpool, United Kingdom, February 5-7, 2020)*. Liverpool: Cognum Publishing House, 2020. P. 994–1001.
407. Писаренко П.В., Тараненко А.О., Чальцев Д.В., Кахикало О.О., Гришина К.Є., Корчагін О.П. Екологічні аспекти міжрегіональної взаємодії у сфері поводження з твердими відходами (на прикладі програми реабілітації забруднених земель). *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2020. № 4. С. 120–127.
408. Зайцева В.Г., Нестеренко О.В., Онищенко Н.Г. Система управління відходами в Україні. *Науковий вісник будівництва*. 2017. Т. 88. № 2. С. 272–276.
409. Клименко Т., Радиш І., Пересоляк В. Створення кадастру вторинних ресурсів з застосуванням геоінформаційних систем на прикладі Закарпатської області. *Географічні аспекти просторової організації території, суспільства та збалансованого природокористування: матеріали III наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Ужгород, 7–9 грудня 2022 р.)*. Ужгород: ПП Данило С.І., 2022. С. 119–125.
410. Decreto legislativo 3 aprile 2006, n. 152. Norme in materia ambientale. *Gazzetta Ufficiale* n. 88 del 14 aprile 2006. URL: <https://www.gazzettaufficiale.it/dettaglio/codici/materiaAmbientale> (last accessed: 30.10.2024).
411. About project. *EU for the Cadaster of mining waste*. URL: <https://cadastre-of-mining-waste.euzatebe.rs/en/about-project> (last accessed: 30.10.2024).
412. Cadastre to enable responsible mining waste management in Serbia. *Balkan Green Energy News*. URL: <https://balkangreenenergynews.com/cadastre-to->

- enable-responsible-mining-waste-management-in-serbia/ (last accessed: 30.10.2024).
413. Report on damages to infrastructure from the destruction caused by Russia's military aggression against Ukraine as of January 2024. *Kyiv School of Economics*. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/05/Eng_01.01.24_Damages_Report.pdf (last accessed: 30.10.2024).
414. 1772 об'єкти українських медзакладів пошкоджено та/або знищено Росією за час повномасштабної війни. *Урядовий портал*. 01.04.2024. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/1772-objekty-ukrainskykh-medzakladiv-poshkodzheno-taabo-znyshcheno-rosiiei-za-chas-povnomasshtabnoi-viiny-moz> (дата звернення: 30.10.2024).
415. Росія знищує науку в Україні: скільки вчених загинуло на війні та виїхало за кордон. *ТСН*. 12.02.2024. URL: <https://tsn.ua/exclusive/rosiya-znischuye-nauku-v-ukrayini-skilki-vchenih-zaginulo-na-viyni-ta-viyihalo-z-ukrayini-2512417.html> (дата звернення: 30.10.2024).
416. 2003 об'єкти культурної інфраструктури зазнали пошкоджень чи руйнувань через російську агресію. *Міністерство культури та інформаційної політики України*. 05.06.2024. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/2003-obyekty-kulturnoyi-infrastruktury-zaznaly-poshkodzen-chy-rujnuvan-cherez-rosijsku-agresiyu/> (дата звернення: 30.10.2024).
417. Лист Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України про надання публічної інформації № 24/24-05/673-24 від 19.04.2024.
418. Лист Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України про надання публічної інформації № 24/24-05/778-24 від 14.05.2024.
419. Відходи руйнації в Україні вже можна порівняти з кількістю твердих побутових відходів, що в середньому утворюються в країні за рік. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. 10.02.2023. URL: <http://surl.li/vscmml> (дата звернення: 30.10.2024).

420. Відходи руйнації: огляд ситуації у Чернігівській та Харківській областях. МБО «Екологія-Право-Людина». 15.01.2024. URL: <https://epl.org.ua/environment/vidhody-rujnatsiyi-oglyad-sytuatsiyi-u-chernigivskij-ta-harkivskij-oblastyah/> (дата звернення: 30.10.2024).
421. Pilot circularity project in Hostomel. *Neo-Eco Ukraine*. URL: <https://neo-eco.com.ua/en/project/pilot-circularity-project-in-hostomel/> (last accessed: 30.10.2024).
422. Про затвердження Програми комплексного відновлення території Київської області на 2023–2027 роки: рішення Київської обласної ради від 17.10.2023 № 726-21-VIII. URL: <https://kor.gov.ua/rishennia/zatverdzhennia-prohramy-kompleksnoho-vidnovlennia-terytorii-kyivskoi-oblasti/> (дата звернення: 30.10.2024).
423. Мінінфраструктури використовуватиме підходи циркулярної економіки для відбудови України. *Урядовий портал*. 01.02.2024. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/mininfrastruktury-vykorystovuvatyme-pidkhody-tsyrkuliarnoi-ekonomiky-dlia-vidbudovy-ukrainy> (дата звернення: 30.10.2024).
424. Гафурова О.В., Новак Т.С. Інформація про відходи, що утворюються внаслідок війни: питання правового забезпечення. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2023. Вип. 79: Ч. 1. С. 349–355. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.58>.
425. Потіп М.М. Правове регулювання використання відходів війни як ресурсу для відновлення України. *Нове українське право*. 2023. Вип. 3. С. 106–114. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.3.15>.
426. Токарчук Д.М. Особливості утворення і поводження з відходами під час воєнних дій: досвід України. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2022. № 2. С. 109–122.
427. Стрельник В.В., Батуринець Б.Д. Особливості поводження з відходами руйнації. *Дорожня карта реалізації Закону України «Про управління*

- відходами»*: збірка матеріалів Націон. форуму «Поводження з відходами в Україні: законодавство, економіка, технології» (м. Київ, 24–25 листопада 2022 р.). Київ: Центр екологічної освіти та інформації, 2022. С. 70–71.
428. Койнова І. Екологічне управління відходами війни в Україні. *Географічна освіта і наука: виклики і поступ*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 140-річчю географії у Львівському університеті (м. Львів, 18–20 травня 2023 р.). Львів: Простір-М, 2023. Т. 3. С. 52–56.
429. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України у сфері управління відходами: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.08.2024 № 964. *Офіційний вісник України*. 2024. № 80. Ст. 4731.
430. Про систему громадського здоров'я: Закон України від 06.09.2022 № 2573-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 80. Ст. 4809.
431. Трегуб О.А. Правове забезпечення поводження з відходами: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2018. 258 с.
432. Guidance on the interpretation of key provisions of Directive 2008/98/EC on waste / European Commission. 2012. 74 p. URL: https://ens.dk/sites/ens.dk/files/Affald/guidance_on_the_interpretation_of_key_provisions_on_waste.pdf (last accessed: 30.10.2024)
433. Управління відходами від руйнувань: проєкт Порядку нарешті розроблено. *МБО «Екологія-Право-Людина»*. 18.09.2022. URL: <http://epl.org.ua/environment/upravlinnya-vidhodamy-vid-rujnuvan-proyekt-poryadku-nareshhti-rozrobleno/> (дата звернення: 30.10.2024)
434. Проєкт Національного плану управління відходами до 2033 року. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. 27.05.2024. URL: <https://mepr.gov.ua/povidomlennya-pro-oprylyudnennya-proyektu-natsionalnogo-planu-upravlinnya-vidhodamy-do-2033-roku-ta-zvitu-pro-strategichnu-ekologichnu-otsinku/> (дата звернення: 30.10.2024).
435. Богапов Г. В Україні заміновано близько 7 тис. кв. км на підконтрольній території та близько 9 тис. кв. км – на окупованій.

- Дзеркало тижня*. 09.04.2018. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/v-ukrayini-zaminovano-blizko-7-tis-kv-km-na-pidkontrolniy-teritoriyi-ta-blizko-9-tis-kv-km-na-okupovaniy-274650_.html (дата звернення: 30.10.2024).
436. Аналітика (Земельні ділянки та території). *Національна платформа протимінної діяльності «Розмінуємо Україну»*. URL: <https://demine.gov.ua/> (дата звернення: 30.10.2024).
437. Розмінування України: потенційно забруднена площа зменшилася до 156 тис. кв. км. *Державна служба України з надзвичайних ситуацій*. 29.02.2024. URL: <https://dsns.gov.ua/news/ostanni-novini/rozminuvannia-ukrayini-potenciino-zabrudnena-ploshha-zmensilasia-do-156-tiskvkm> (дата звернення: 30.10.2024).
438. Масштаби розмінування України співставні із розмінуванням усієї Європи після 1945 року. Так оцінює ситуацію ООН. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. 04.04.2024. URL: <https://mepr.gov.ua/masshtaby-rozminuvannya-ukrayiny-spivstavni-iz-rozminuvannya-usiyeyi-yevropy-pislya-1945-roku-tak-otsinyuye-sytuatsiyu-oon/> (дата звернення: 30.10.2024).
439. Загрози екологічній безпеці України від мінування території. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 16.05.2022. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/natsionalna-bezpeka/zahrozy-ekolohichniy-bezpetsi-ukrayiny-vid-minuvannya-terytoriyi> (дата звернення: 30.10.2024).
440. Про протимінну діяльність в Україні: Закон України від 06.12.2018 № 2642-VII. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2642-19#Text>.
441. Розмінування та довкілля. *МБО «Екологія-Право-Людина»*. 17.11.2022. URL: <https://epl.org.ua/announces/rozminuvannya-ta-dovkillya/> (дата звернення: 30.10.2024).

Наукове видання

**ГАРАНТІЇ ДОТРИМАННЯ СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИХ ТА ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ
В УМОВАХ ВІЙНИ
ТА ПОВОЄННОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ**

Колективна монографія

Українською мовою

За загальною редакцією В.А. Устименка,
директора Державної установи «Інститут економіко-правових
досліджень імені В.К. Макутова Національної академії наук України»,
члена-кореспондента НАН України, члена-кореспондента НАПрН
України, доктора юридичних наук, професора, Заслуженого юриста
України

Підписано до друку 24.12.2024

Об'єм даних 4,67 МБ

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені
В.К. Макутова Національної академії наук України»,
Україна, 01032, м. Київ, бульвар Т. Шевченка, 60
тел. (044) 200-55-68; e-mail: office.iepd@nas.gov.ua, www.iepd.kiev.ua